

БЕОГРАД

НАУЧНИ
СТАНАК
СЛВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

46/3

БЕОГРАД, 2017.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

Овај зборник садржи реферате прочитане у оквиру посебне секције на 46. научном састанку слависта у Вукове дане (2016. године). Сарадници на пројекту прочитали су тада основне тезе својих истраживања, што је, одмах, било предмет дискусије присутних колега. Током наредних месеци саопштења су уобличена у научне радове које су, затим, рецензирала двојица компетентних стручњака и дала сагласност за њихово објављивање.

Руководилац пројекта је проф. др Божо Ђорић.

**Сви прилози у овом зборнику су из категорија
оригиналних научних радова.**

За издавача:
Проф. др *Драгана Мршевић Радовић*

Уредници:
Проф. др *Рајна Драгићевић*
Проф. др *Александар Милановић*

Рецензенти:
Проф. др *Божо Ђорић*
Проф. др *Живојин Станојчић*
Проф. др *Душко Витас*

Коректор:
Проф. др *Александар Милановић*

Овај зборник је штампан уз помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету,
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

ISBN 978-86-6153-475-1

Ана С. БАТАС
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

АКЦЕНАТ ИМПЕРАТИВА ГЛАГОЛА (II)

У раду се бавимо анализом акцената инфинитива, презента и императива на основу хиљаду најфреквентнијих глагола. Издвојено је неколико различитих случајева према томе да ли се акцент императива поклапа са акцентом инфинитива, презента или има засебан акценат, другачији од осталих испитаних облика.

Кључне речи: акценатске парадигме, акценат императива

Увод

Овај рад се наставља на истраживање представљено на *45. међународном научном састанку слависта у Вукове дане* (Батас 2015). У претходном истраживању бавили смо се глаголима са инфинитивном основом чији је наставак *-а*, односно глаголима II, IVб, V и VII Стевановићеве врсте, ексцерпираним из „Обратног речника савременог српског језика (ОР)”. Пошто би преостале глаголске врсте, чији су наставци инфинитивних основа различити, било знатно теже ексцерпирати на тај начин, определили смо се да у овом раду испитамо акценат императива хиљаду најфреквентнијих глагола из „Корпуса савременог српског језика” (КССЈ), без обзира на врсту којој припадају¹. Акцентски дублети су проверавани у „Речнику српскога језика” (РСЈ), а повремено и у осталим акцентованим речницима.

О грађењу императива нема никакве сагласности међу граматичарима. Нема међу њима слагања нити око основе императива, нити око његових наставака (Николић 2007² и Стакић 2003). И док се о његовом грађењу доста писало, нема рада који се бави искључиво његовим акцентом. Сматрамо пак

---

¹ Овом приликом захваљујем се Милошу Утвићу, који је направио листу најфреквентнијих глагола и тиме омогућио настанак овог истраживања.

² Пошто се не бавимо морфолошким аспектима овог глаголског облика, за даља разматрања о грађењу овог глаголског облика в. Николић 2007.

да је истраживање акцента облика императива важно зато што заједно са истраживањима овог типа јесте³ доприноси систематичном опису акценатских парадигми глагола у српском језику, а може бити од користи и онима који се надаље буду бавили грађењем императива из синхронијске перспективе.

Акцентом свих глаголских облика, па и императива, највише су се бавили Ђ. Даничић (1925) и М. Стевановић (1989). Они глаголе разврставају по глаголским парадигмама, а затим се унутар њих баве акцентом глагола, што је – као што ћемо видети – супротно начину на који се у овом раду прилази акценту глагола.

Ђ. Даничић (1925) представља глаголе или појединачно или групише глаголе исте творбене основе (истог корена), обавезно акцентујући различите глаголске облике, и то најчешће без коментара. Уколико се коментар у вези са акцентом императива појави, онда се налази уз конкретни глагол (групу глагола), па се тако, на пример, каже да се у императиву акценат код глагола *чути* мења у дугосилазни (*idem*: 101), да акценат императива глагола *знати* може бити *знај*, *знајмо*, *знајте* или *знади* (*idem*: 105), а да краткосилазном акценту презента глагола *ићи* одговара краткоузлазни у императиву (*idem*: 107) итд.

О акценту овог глаголског облика највише се може наћи у коментарима код М. Стевановића (1989: 358–376)⁴:

1. Сви облици, па и императив, имају исте акценте (*јестѝ* – *једѝм* – *једѝ*);
2. Императив има акценат презента (*прѝсти* – *прѝдѝм* – *прѝди*);
3. Императив има акценат инфинитива (*рѝћи* – *рѝчѝм* – *рѝци*, *орѝти* – *орѝм* – *орѝ*);
4. Императив има посебан акценат (*слѝти* – *шаљѝм* – *шаљѝ*, *држѝти* – *држѝм* – *држѝ*);
5. Акценат и инфинитива и презента се дуљи у императиву (*чуѝти* – *чуѝѝм* – *чуѝ*)⁵;
6. Акценат презента се дуљи у императиву (*ковѝти* – *куѝѝм* – *куѝ*).

За разлику од претходних аутора, у граматици Барић *et al.* (1997: 243) представљају се случајеви груписани према наставцима императива:

- 1) Глаголи који граде императив наставцима *-и*, *-имо*, *-ите* имају у тим облицима обично нагласак инфинитива: *баѝци* – *баѝцити*, *плѝти* – *плѝсти*, *видѝти* – *видѝјети*, *виѝчи* – *викѝти*.
- 2) Глаголи с наставцима *-ј*, *-јмо*, *-јте* и с наставцима *-Ø*, *-мо*, *-те* имају дуг самогласник испред наставка:

³ Од досадашњих истраживања у вези са акцентом појединих глаголских облика издвајамо радове Ј. Јокановић Михајлов 2012: 81–88 (о акценту радног гл. придева) и М. Стевановића 1991: 57–66 (о акценту радног гл. придева) и 1991: 66–75 (о акценту аориста).

⁴ Коментари су расути по глаголским парадигмама, а приложена систематизација је наша.

⁵ М. Стевановић не убраја глагол типа *снити* – *сним* у овакав тип глагола, пропуштајући да наведе да се дуг акценат јавља и у императиву поред имперфекта и глаголског прилога прошлог, које наводи (Стевановић 1989: 371).

- a. већина их има у тим облицима акценат презента: *чу̇ва̇ј̄* – *чу̇ва̇м̄*, *ка̇зу̇ј̄* – *ка̇зу̇ј̄ем̄*, *пу̇ту̇ј̄* – *пу̇ту̇ј̄ем̄*.
- b. они глаголи који у једнини имају једносложни облик имају испред наставка дугосилазни акценат: *чу̇ј̄* – *чу̇ј̄ем̄*, *пи̇ј̄* – *пи̇ј̄ем̄*⁶.

М. Николић (2007), будући да се у раду расправља о грађењу императива, на крају рада се осврће на оне случајеве у којима се разликују акценти презента и императива:

ре̇ћи – *ре̇ч̄ем̄*, *ре̇ку̇* – *ре̇ци* (али *ле̇ћи* – *ле̇ж̄ем̄*, *ле̇зу̇* – *ле̇зи*) (I врста);
ора̇ти – *ора̇ем̄*, *ора̇у̇* – *ора̇и*; *пи̇сати* – *пи̇ӣем̄*, *пи̇иу̇* – *пи̇иши* (II врста);
сва̇нути – *сва̇не̄*, *сва̇ну̇* – *сва̇ни* (III врста);
носи̇ти – *носи̇м̄*, *носи̇е̄* – *носи̇* (VI врста);
др̇жати – *др̇ж̄им̄*, *др̇ж̄е̄* – *др̇ж̄и* (VII врста) итд.

Као што је већ истакнуто, овај рад је заснован на хиљаду најфреквентнијих глагола, а испитивани су акценти императива, презента и инфинитива. У раду ћемо, како је то учињено и у Николић 2007, од свих облика наводити редом следећа четири:

- a) акценат инфинитива;
- b) акценат 1. лица једнине презента (2. и 3. лице једнине имају исти акценат⁷) и акценат 3. лица множине презента (1. и 2. лице множине имају или исти акценат као облици у једнини или код неких глагола имају дублетне облике, на пример *же̇лети* (*же̇л̄имо* и *же̇л̄имо*), *има̇ти* (*има̇мо* и *има̇мо*), *чита̇ти* (*чита̇мо* и *чита̇мо*))
- v) акценат 2. лица једнине императива (1. и 2. лице множине имају исти акценат).

Прво ћемо у раду груписати глаголе према прозодијским карактеристикама, и то следећим редом: глаголи са дугосилазним акцентом у инфинитиву, са дугоузлазним, са краткосилазним и на крају са краткоузлазним (в. т. 1).

Потом ћемо се глаголе класификовати према томе у каквом односу са осталим облицима стоји акценат императива (в. т. 2).

1. Акценатске парадигме

У настојању да добијемо што мањи број акценатских парадигми за класификацију користили само акценат инфинитива, према којем су сви глаголи груписани, и акценат презента. Ако им се акценат 1. и 3. лица презента разликују, такви глаголи су издвојени у посебне подтипове.

⁶ Сложене глаголе помињу и М. Стевановић (1989) и Барић *et al.* (1997).

⁷ Акцент ових облика се једино разликује код глагола *јесам*, *хтети* и *моћи*, али се њима у раду нисмо бавили.

А) Глаголи са дугосилазним акцентом у инфинитиву

1) памтити – памтӣм

Веома мало глагола спада у овај тип, како међу хиљаду најчешћих, тако и међу глаголима II, IVb, V, VII врсте, које смо испитивали у Батас 2015. Тада смо нашли на глаголе као што су *са̄нкати се*, *пра̄зниковати*, као и на глагол *пра̄зновати – пра̄знӯјем*, који има и дублетне облике са краткосилазним акцентом *пра̄зновати = пра̄зновати*⁸. Глагол „памтити” у говору неких информатора из четвороакценатских система почиње да се мења по парадигми *писа̄ти – пӣше̄м*⁹.

Са дугосилазним акцентом у инфинитиву јавља се и глагол *клети*, а наредо се јавља и са дугоузлазним (*клѣ̄ти = клѣ̄ти*). У презенту има краткоузлазни акценат *кунѣ̄м, кунѣ̄*. Ово је једини глагол у нашем корпусу чији акценти алтернирају на овакав начин, па се само због тога сврстава у глаголе са дугосилазним у инфинитиву.

Б. Глаголи са дугоузлазним акцентом у инфинитиву

2) личити – личӣм

Код овог типа и инфинитив и презент у целини имају дугоузлазни акценат. У глаголе који имају дугоузлазни акценат на првом слогу спадају: *трпѣ̄ти, са̄ветовати, да̄вати, ћутати, разликовати, сме̄штити се*¹⁰, *вӣрити, спа̄сити* (и *спа̄сти*), *звучати, бранити* итд.

Као подтип ове акценатске парадигме могу се издвојити глаголи који дугоузлазни имају на антепенултими у инфинитиву¹¹, као што је глагол *доживѣ̄ти – доживӣм, доживѣ̄ – доживӣ*. У њих спадају још и: *за̄ћутати, полудѣ̄ти, преблѣ̄дѣ̄ти*, као и *отӣћи, извӯћи, повӯћи, обӯћи, навӯћи, одвӯћи*, који имају дублетне облике *отӣћи = о̄тӣћи, извӯћи = из̄вӯћи*.

3) писа̄ти – пӣше̄м

За разлику од претходног типа, глаголи ове акценатске парадигме имају дугосилазни акценат 1. лицу јединине презента. У оквиру њега могу се већ на основу акцента 3. лица множине презента издвојити два подтипа:

а) писа̄ти – пӣше̄м, пӣшӯ

У оквиру овог подтипа, сва лица презента, па и 3. лице множине, имају дугосилазни акценат. Следећи глаголи имају такве акцен-

⁸ Знаком „=” обележаваћемо да су примери акценатски дублети.

⁹ Такву потврду добили смо усмено од информатора из Горњег Милановца.

¹⁰ Пошто у КССЈ нису раздвојени рефлексивни од нерелексивних глагола, рефлексивне глаголе наводимо само тамо где у РСЈ није забележен нерелексивни глагол.

¹¹ Међу првих 1000 глагола, сви глаголи овог типа, ако имају дугоузлазни ван првог слога, имају га на антепенултими. Међутим, међу мање фреквентним глаголима, вероватно ће се наћи и они са другачијим местом акцента.

те: *казати, дјсати, скакати, кренути, вјкати, скренути, гајити, гасити, гушити, хранити, хвалити*, као и *доћи, наћи, прићи, поћи, ући*, који имају дублетне облике *доћи = доћи, наћи = наћи*.

б) спавати – спава̄м, спавајӯ

За разлику од претходног подтипа, 3. лице множине презента код ових глагола има дугоузлазни акценат, који се поклапа са акценатом инфинитива. Међу њих спадају следећи глаголи: *чувати, бирати, дирати, дувати, купати, лупати, мењати, мешати, морати, надати се*¹², *питати, пробати, ручати* итд.

4) написати – напише̄м

У инфинитиву ови глаголи имају дугоузлазни акценат везан за антепенултиму, а у 1. лицу јединице презента краткоузлазни на антепенултими са две неакцентоване поста акценатске дужине на пенултими и ултими. Узлазни акценти код глагола на префиксу алтернирају са силазним акцентима на основи мотивног глагола (метатонијско преношење акцената). Због тога што је њихов акценат предвидив, овај тип би се могао третирати заједно са глаголима типа *писати – пише̄м*. Ипак, то у овом раду не чинимо, јер има и оних глагола који имају исти однос акцената у инфинитиву и презенту, а да немају у систему парњак (мотивни глагол) са којим су акценти у алтернацији. То су глаголи *пребројавати – преброја̄вам, забележавати – забележа̄вам, онерасположавати – онераспожа̄вам* (Батас 2015).

У оквиру овог типа могла би се, паралелно подтиповима *писати – пише̄м, пишӯ* и *спавати – спава̄м, спавајӯ*, издвојити следећа два подтипа:

- написати – напише̄ш, напишӯ (*осмехнути се, убедити, одредити, објавити, уздахнути, доказати, повратити*)
- преспавати – преспава̄м, преспавајӯ (*посматрати, понављати, уживати, упитати, добијати, захтевати, догађати се*).

Овој акценатској парадигми могли би се, условно речено, прикључити и глаголи I врсте, који у инфинитиву имају дугоузлазни на пенултими, а у презенту краткоузлазни на антепенултими са две поста акценатске дужине. Такви су глаголи *наићи = наићи, изаћи – изаћи*.

5) сарађивати – сарађује̄м

У инфинитиву ови глаголи, као и глаголи претходног типа, имају дугоузлазни акценат везан за антепенултиму, али за разлику од претходног типа, ови глаголи у презенту имају само једну, презентску, дужину, док поста акценатска дужина на пенултими изостаје. У ову групу, на пример, спадају: *казивати, испитивати, доказивати, осмехивати, упућивати, везивати, изненађивати*,

¹² Пошто у речнику који је састављен на основу КССЈ нису раздвајани хомографи, као што ни рефлексивни глаголи нису раздвајани од нереклексивних, можемо само да претпоставимо да се ради о глаголу „надати се” (у значењу „имати наде, очекивати са неком вероватноћом” (РСЈ)), а не глагол „надати” (у значењу „створити, (по)дићи (буку, вику, ларму, галаму и сл.)” (РСЈ)).

прераспоређивати (последња два из Батас 2015). Сви глаголи овог акценатског типа спадају у глаголе IVб врсте.

В. Глаголи са краткосилазним акцентом у инфинитиву

б) *вє̀ровати* – *вє̀рујє̄м*

Глаголи са силазним акцентима имају и мање акценатских типова и мање се акценат разликује међу облицима. Код овог типа глагола сви испитивани облици имају исти акценат *пє̀вати* – *пє̀ва̄м*, *пє̀вајӯ* – *пє̀ва̄ј*, осим императива, чији ћемо акценат коментарисати у даљем тексту.

Краткосилазни акценат у инфинитиву има и глагол *зв̄ати* – *зв̄е̄м*, *зв̄ӯ*. Међутим, у презенту има краткоузлазни акценат. И глаголи *крати* и *сећи* имају краткосилазни у инфинитиву, али је њихов презент са дугоузлазним акцентима (*крас̄ти* – *крас̄е̄м*, *крас̄ӯ*).

Г. Глаголи са краткоузлазним акцентом у инфинитиву¹³

г) *пє̀ћи* – *пє̀че̄м*

Међу глаголима са краткоузлазним акцентом на 1. слогу налази се највећи број глагола, мало више од петине анализираних. Ако се на узима у обзир број слогова, односно место акцента гледано са десне стране, у ову акценатску парадигму спадају и: *утицати*, *притиснути*, *осетити*, *ухватити*, *одлазити*, *направити*, *измислити*, *предати*, *поверовати*, *појести* итд. Краткоузлазни акценат код глагола насталих префиксацијом настао је у метатоњијском померању краткосилазног акцента: направити < *п̄равити*.

Међу њих спадају глаголи и: *заборавити*, *разумети*, *недостајати*, *рачунати*, *препознати*, *поцрвенети*, као и глаголи *довести*, *повести*, *извести*, који имају дублетне облике довести = довести. Глаголи *принети*, *унети*, *понети*, *занети* могу такође спадати у овај тип¹⁴, а дублетне облике имају у презенту *принесе̄м* = *принесе̄м*. Глагол *изабрати* – *изабере̄м* такође би се могао уврстити у овај тип, а дублетни су његови облици у презенту: *изабере̄м* = *изабере̄м*.

¹³ У Батас 2015 применили смо другачију класификацију глагола са краткоузлазним акцентом. С обзиром на то да је истраживање спроведено на далеко обимнијем корпусу, издвојиле су је још неке акценатске парадигме, а као критеријум класификације узимано је и место акцентованог слога.

¹⁴ Ови глаголи у инфинитиву имају поста акценатску дужину на слогу иза акцента. На основу те особине, могли би чинити и самостални тип. У овом раду нисмо (не)постојање поста акценатске дужине узимали као критеријум за класификацију акценатских парадигми, што не значи да то не би било оправдано.

8) изгубити – изгубӣм

У оквиру овог акценатског типа инфинитив има краткоузлазни акценат на другом слогу, док презент има исти акценат на првом слогу, односно ако је акценат у инфинитиву на трећем слогу, у презенту ће бити на другом, што значи да се акценат презента увек налази за један слог ближе почетку речи. У овај тип спадају глаголи: *говорити, учинити, отворити, напустити, догодити се, опростити, научити, замољити, обојити, подносити, изводити, утонути, прекрстити*).

Занимљиво је да акценат појединих глагола из ове групе није задовољавао фонолошки предуслов да се пренесе на префикс, пошто је на мотивном глаголу био краткоузлазни акценат, али се ипак пренео (в. следећу табелу).

Испуњава услове		Не испуњава услове	
Мотивни глагол	Изведени глагол	Мотивни глагол	Изведени глагол
во̄дӣм	на̄водӣм	чӣнӣм	ӯчинӣм
мо̄лӣм	за̄молӣм	ӯчӣм	на̄учӣм
но̄сӣм	по̄дносӣм	бо̄јӣм	обо̄јӣм
во̄дӣм	изво̄дӣм	кр̄стӣм	пре̄крстӣм

Неки глаголи овог типа имају дублетне облике у инфинитиву, као што су *одрећи = одрећи, изрећи = изрећи, дотаћи = дотаћи (дотакнути)*, а неколицина има дублетне облике и у презенту: *одрекнем = одречем = одречем*.

Као подтип ове акценатске парадигме јављају се глаголи код којих је краткоузлазни на трећем слогу и инфинитиву и императиву, а на другом слогу у презенту: *одговорити, ослободити, задовољити, установити, упозорити* итд.

У ове глаголе спадају и глаголи типа станова̄ти¹⁵ – станујем (*путова̄ти, шапӯтати, купова̄ти, дугова̄ти, послова̄ти, рука̄вати (рукујем) = рукова̄ти (рукујем), одигра̄ти = одигра̄ти*).

9) слегнути – слегнем̄

Глаголи овог типа имају краткоузлазни акценат у инфинитиву, а краткосилазни у презенту. У њих спадају глаголи: *во̄летити, от̄крити*¹⁶, *пӯстити, ско̄читити, од̄бити, по̄пити, на̄гнути, ла̄гати, сло̄жити, го̄нити, ша̄пнути, ра̄звити*, као и глаголи: *по̄че̄ти, уз̄ети, ум̄ре̄ти, по̄пе̄ти*, који имају постаценатске дужине на слогу после краткоузлазног акцента.

¹⁵ Код бројних говорника из четвороакценатских система може се чути краткосилазни акценат на првом слогу код ових глагола. Сматрамо да је код њих уопштио акценат радног глаголског придева (*путова̄ти – пӯтовао, пӯтовала*).

¹⁶ Мотивни глагол гласи *кр̄ити – кр̄ијем*, због чега би изведени глагол требало да гласи *от̄крити – от̄кријем*, уместо *от̄крити – от̄кријем*, што га сврстава у изузетке од глагола код којих долази до метатонијског преношења.

Ако од ових глагола настану глаголи префиксацијом, спадају у глаголе 8. типа (оне који испуњавају фонолошке услове).

На основу акцената у инфинитиву и 1. лицу једнине презента, глагол *ѝгра̀ти* – *ѝгра̀м* спада у ову групу. Међутим његови акценти у 3. лицу множине презента и у императиву чине га изузетком: *ѝграју̀* – *ѝграј̀*¹⁷.

10) ѝзнѐти – ѝзнѐсѐм

Ови глаголи имају у инфинитиву акценат на првом слогу, а у презенту на другом слогу: *ѝзнѐти* – *ѝзнѐсѐм*, за разлику од 9. типа, где је инфинитив имао акценат на другом (или унутрашњем слогу), а презент на првом (или унутрашњем, али за један слог ближе почетку речи). Глагола који спадају у ову акценатску парадигму има мало у испитаном корпусу (*пòзвати*, *на̀звати*, *про̀клѐти*, *за̀клѐти*), а доста њих је има дублетне облике у презенту *ѝзнѐти* – *ѝзнѐсѐм* = *ѝзнесѐм* (*до̀нѐти*, *од̀нѐти*, *по̀нѐти*, *по̀днѐти*, *принѐти*, *за̀нѐти*, *на̀нѐти*).

У ову групу сврстали смо и глаголе *у̀крати* и *прѐсећи* према акценту инфинитива, а у презенту имају дугоузлазне акценте на другом слогу – *у̀крадѐм* и *прѐсеѐм*.

2. Акценат императива према акценту осталих облика

1) па̀мтити – па̀мтѝм

Императив код глагола који спадају у ову акценатску парадигму има исти акценат као и инфинитив и презент: *па̀мтити* – *па̀мтѝм*, *па̀мтѐ* – *па̀мти*.

2) ли́чити – ли́чѝм

Императив глагола овог типа исти акценат као инфинитив и сва лица презента: *ли́чити* – *ли́чѝм*, *ли́чѐ* – *ли́чи*.

3) пи́сати – пи́шѐм

а) пи́сати – пи́шѐм, пи́шу̀

Императив код глагола овог акценатског подтипа има акценат као инфинитив:

пи́сати – *пи́шѐм*, *пи́шу̀* – *пи́ши*.

б) спа́вати – спа́вам, спа́вају̀

Императив ових глагола има акценат као 1. лице једнине презента:

спа́вати – *спа́вам*, *спа́вају̀* – *спа́вај̀*¹⁸.

¹⁷ М. Стевановић (†1989: 358–376) издваја и тип у којем се у императиву дуљи акценат презента, али не и акценат инфинитива, као што је глагол *ко̀вати* – *кѹ̀ѹ̀м*, *кѹ̀ѹ̀*, *кѹ̀*, али таквих глагола међу најчешћих хиљаду глагола нема.

¹⁸ Сви императиви са наставком -ј имају испред наставка за императив поста акценатску дужину, што је и раније у литератури потврђено, нпр. Барић *et al.* 1997: 243.

4) написати – напише̄м

а) написати – напише̄ш, напишӯ

Императив овог подтипа има исти акценат као инфинитив:

написати – напише̄ш, напишӯ – напиши.

б) преспавати – преспава̄м, преспавајӯ

А императив овог подтипа има исти акценат као 1. лице једине презенте:

преспавати – преспава̄м, преспавајӯ – преспава̄ј.**5) сарађивати – сарађује̄м**Императив има исти акценат као презент и у 2. лицу једине увек се налази на пенултими: **сарађивати – сарађује̄м – сарађујӯ – сарађӯј.****б) ве̄ровати – ве̄рује̄м**

Императив код глагола овог типа има различите акценте: код једних остаје краткосилазни, код других има краткоузлазни, а код трећих дугосилазни акценат.

а) **пе̄вати – пе̄ва̄м, пе̄вајӯ – пе̄ва̄ј** (*ве̄ровати, дӣзати, ја̄хати, брӣнути, тр̄гнути, мӣцати, клӣмнути, гӯрнути*)б) **сла̄ти – ша̄ље̄м, ша̄љӯ – ша̄љи** (*пра̄ти, бра̄ти*¹⁹)в) **пӣти – пӣје̄м, пӣју – пӣј** (*чӯти, крӣти, збӣти*)

У последњем типу јавља се у императиву морфофонолошки условљен дугосилазни акценат. Сви императиви са наставком -ј имају дугу слог пред наставком, а пошто је у овим случајевима основа императива једнословна, онда се уместо постакценатске дужине јавља дуљење акента. Осим њих, још три глагола са краткосилазним у инфинитиву имају и у презенту дугосилазни акценат морфофонолошки условљен. То су глаголи *да̄ти, зна̄ти, сме̄ти* (зна̄ти – зна̄м, зна̄јӯ – зна̄ј).

Глаголе *зв̄ати – зов̄е̄м* и *кра̄сти – кра̄де̄м* сврстали смо у недостатку сличних глагола у овај тип. Њихов је императив једнак презенту: *зв̄ати – зов̄е̄м, зов̄ӯ – зови* и *кра̄сти – кра̄де̄м, кра̄дӯ – кра̄ди*.

7) пе̄ћи – пе̄че̄м

Што се акента императива, има глагола код чији императив има исти акценат као инфинитив и презент, а има и глагола чији императив има посебан акценат. Могу се, према томе, издвојити следеће две групе:

а) **пе̄ћи – пе̄че̄м, пе̄кӯ – пе̄ци** (*утӣцати, прӣтиснути, о̄сетити, ӯхватити, одлазити, на̄правити, измислити, преда̄ти, по̄веровати, по̄јести*).б) **др̄жати – др̄жӣм, др̄же̄ – др̄жи** (*се̄дети, бе̄жати, о̄брати, прӣбрати, о̄прати, посла̄ти*). Глаголи *се̄дети* и *бе̄жати*, као и глагол *др̄жати*, имају краткосилазни акценат у императиву – *се̄ди*

¹⁹ Глагол *брати* преузет је из корпуса Батас 2015 пошто се не налази међу првих 1000 глагола.

и *бе̑жи*, док глаголи *о̀брати*, *прѝбрати*, *о̀прати* и *по̀слати* имају краткоузлазни акценат на другом слогу – *о̀бери*, *прѝбери*, *о̀пери* и *по̀шаљи*.

8) изгубити – изгуби̑м

Код великог броја ових глагола акценат императива се поклапа са акцен- том инфинитива, а код неколицине са акценатом презента:

- а) **изгубити – изгуби̑м, изгубе̑ – изгуби** (*говори̑ти, учи̑нити, отвори̑ти, напусти̑ти, догоди̑ти се, опрости̑ти, научи̑ти, замоли̑ти, обоји̑ти, подноси̑ти, изводи̑ти, уто̀нути, прекрсти̑ти*). Код ових глагола акценат императива се поклапа са акценатом инфинитива.
- б) **стано̀вати²⁰ – стану̑јем, стану̑ју – стану̑ј** (*пу̀товати, ша̀путати, купо̀вати, ду̀говати, посло̀вати, руко̀вати (ру̀кујем) = ру̀ковати (ру̀кујем), одѝграти = одѝграти*). Код ових глагола се акценат императива поклапа са акценатом оба испитана облика презента.

9) слегнути – слегне̑м

Глаголи овог типа имају краткоузлазни акценат у инфинитиву, а кратко- силазни у презенту. Императив ових глагола има исти акценат као инфини- тив – краткоузлазни: **слегнути – слегне̑м, слегну̑ – слегни**.

10) изне̑ти – изнесе̑м

Ови глаголи имају у инфинитиву акценат на првом слогу, а у презенту и императиву на другом слогу: **изне̑ти – изнесе̑м, изнесу̑ – изнеси**.

У ову групу сврстали смо и глаголе *укра̀сти* и *пресе̑ћи* према акценту инфинитива, а у презенту имају дугоузлазне акценте на другом слогу – *укра̀де̑м* и *пресе̑че̑м*. Њихови облици императива имају такође дугоузлазни акценат.

На основу изложених акценатских парадигми и на основу односа акценат императив и осталих испитаних облика, издвојили смо неколико случајева:

- сви испитани облици имају исти акценат, па се акценат императива поклапа и са акценатом инфинитива и са акценатом презента;
- императив има исти акценат као инфинитив, али различит од акцената презента;
- императив има исти акценат као оба испитана облика презента, али различит од акцената инфинитива;
- императив има исти акценат као 1. лице јединине презента, а различит акценат од 3. лица множине презента и инфинитива;
- императив има свој акценат, различит од свих испитаних облика.

²⁰ Код бројних говорника из четвороакценатских система може се чути краткосилазни акценат на првом слогу код ових глагола. Сматрамо да је код њих уопштио акценат радног глаголског придева (*пу̀товати – пу̀товао, пу̀това̑ла*).

1.1. Сви облици имају исти акценат

Акцентске парадигме у којима сви испитивани облици имају исти акценат јесу:

1. тип: па̀мтити – па̀мтӣм, па̀мте̄ – па̀мти
2. тип: лѝчити – лѝчӣм, лѝче̄ – лѝчи
6. тип: пѐвати – пѐва̄м, пѐвајӯ – пѐва̄ј
7. тип: пѐћи – пѐче̄м, пекӯ – пеци

1.2. Акцент императива исти као акценат инфинитива

У следећим акценатским парадигмама императив има исти акценат као инфинитив:

- 3а. тип: пѝсати – пѝше̄м, пѝшӯ – пѝши
- 4а. тип: на̀пи́сати – на̀пи́ше̄ш, на̀пи́шӯ – на̀пи́ши
8. тип: изгуби́ти – изгуби́м, изгубе́ – изгуби́
9. тип: сле́гнути – сле́гне̄м, сле́гнӯ – сле́гни

1.3. Акцент императива исти као акценат оба облика презента

Императив има исти акценат и као 1. лице једнине и као 3. лице множине презента у следећим акценатским парадигмама:

5. тип: сарађи́вати – сарађу́је̄м – сарађу́јӯ – сарађу́ј
8. тип: стано́вати – стану́је̄м, стану́јӯ – стану́ј
10. тип: изне́ти – изне́се̄м, изне́сӯ – изнеси

1.4. Акцент императива исти као 1. лице једнине презента

Следеће акценатске парадигме имају исти акценат у императиву и у 1. лицу једнине презента, а акценат им се разликује од инфинитива и од 3. лица множине презента:

- 3б. тип: спа̀вати – спа̀ва̄м, спа̀вајӯ – спа̀ва̄ј
- 4б. тип: преспа̀вати – преспа̀ва̄м, преспа̀вајӯ – преспа̀ва̄ј

Глаголи са једносложним обликом 1. лица једнине презента и 2. лица једнине императива бв типа, као што је глагол зна̀ти – зна̀м, зна̀јӯ, зна̀ј имају дугосилазни акценат у 1. лицу једнине презента и у императиву.

1.5. Императив има свој акценат

У следећим акценатским парадигмама императив има акценат који се разликује и од акцента инфинитива и од акцента оба облика презента:

6. тип: сла̀ти – ша̀ље̄м, ша̀љӯ – ша̀љи
7. тип: држати – држи́м, држе́ – држи́

Глаголи са једносложним обликом 2. лице једнине императива бв типа, као што је глагол пѝти – пи́је̄м, пи́јӯ – пи́ј.

Пре но што пређемо на закључак, укратко ћемо се осврнути на разлике између овог истраживања и претходних. За разлику од М. Стевановића (⁵1989: 358–376), који издваја само случајеве у којима се акценат императива поклапа са акцентом презента, издвојили смо и случајеве у којима се поклапа са акцентом 1. лица једине презента, али не и 3. лица множине. Такође смо као посебан тип навели оне случајеве у којима се сви акценти поклапају. М. Стевановић је пак раздвојио случајеве у којима се акценат императива добија дуљењем акцента инфинитива и презента и оне у којима се добија дуљењем акцента презента, док смо их ми груписали у тип у којем императив има засебан акценат.

Што се тиче тврдње из Барић *et al.* (1997: 243) да глаголи који граде императив наставцима *-и*, *-имо*, *-ите* имају у тим облицима обично нагласак инфинитива, она је потврђена у нашем истраживању, али је важно напоменути да се код 1. типа (па̀мтити – па̀мтӣм), 2. типа (ли́чити – ли́чӣм) и 7а. типа (пѐћи – пѐче̄м) сви акценти поклапају, па се такви случајеви не могу узимати у обзир за доказивање или оповргавање такве тврдње. Још је важније истаћи да се код 6б. типа (сла̀ти – ша̀ље̄м, ша̀љӯ – ша̀љи), 7б. типа (др̀жати – др̀жӣм, др̀же̄ – др̀жи) и 10. типа (изнѐти – изнѐсе̄м, изнѐсӯ – изнѐси) акценат императива разликује од акцената инфинитива.

Барић *et al.* (1997: 243) наводи и да већина глагола са наставцима наставцима *-ј*, *-јмо*, *-јте* и с наставцима *-Ø*, *-мо*, *-те* чува акценат презента. Ова тврдња важи за наш 5. и 8б. тип, али је само делимично тачна за 3б. и 4б. тип, код којих акценат 3. лица множине презента има акценат инфинитива. Сви облици глагола 6а. типа имају исти акценат, па се не могу користити за доказивање ове тврдње.

Закључак

На основу анализе хиљаду најчешћих глагола, добијене су следеће акценатске парадигме: 1) па̀мтити – па̀мтӣм, 2) ли́чити – ли́чӣм, 3) пи́сати – пи́ше̄м (са два подтипа: а) пи́сати – пи́ше̄м, пи́шӯ – пи́ши и б) спа̀вати – спа̀ва̄м, спа̀вајӯ – спа̀ва̄ј), 4) напи́сати – напи́ше̄м (са два подтипа: а) напи́сати – напи́ше̄ш, напи́шӯ – напи́ши и б) преспа̀вати – преспа̀ва̄м, преспа̀вајӯ – преспа̀ва̄ј), 5) сара̀живати – сара̀жӯје̄м, 6) вѐровати – вѐрӯје̄м, 7) пѐћи – пѐче̄м, 8) изгу̀бити – изгу̀бӣм, 9) сле́гнути – сле́гне̄м и 10) изнѐти – изнѐсе̄м.

А на основу поређења акцента императива са осталим облицима, изводили смо следеће случајеве: сви испитани облици имају исти акценат (пример: ли́чити – ли́чӣм, ли́че̄ – ли́чи), императив има исти акценат као инфинитив, али различит од акцента презента (пример: пи́сати – пи́ше̄м, пи́шӯ – пи́ши), императив има исти акценат као оба испитана облика презента, али различит од акцента инфинитива (пример: сара̀живати – сара̀жӯје̄м – сара̀жујӯ – сара̀жӯј), императив има исти акценат као 1. лице једине презента, а различит акценат од 3. лица множине презента и инфинитива (пример: спа̀вати

– спа̀ва̑м̑, спа̀ва̑ју̑ – спа̀ва̑ј̑) и императив има свој акцентат, различит од свих испитаних облика (пример: сла̀ти – ша̀љ̑е̑м̑, ша̀љ̑у̑ – ша̀љ̑и̑).

Корпус:

КССЈ: „Корпус савременог српског језика”, Математички факултет Универзитета у Београду, <http://korpus.matf.bg.ac.rs/>.

ОР: Мирослав Николић, *Обратни речник српскога језика*. Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ, Палчић, 2000.

РСЈ: *Речник српскога језика*, измењено и поправљено издање. Нови Сад: Матица српска, 2011.

ЛИТЕРАТУРА

Барић et al. 1997: Euganija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marina Znika, *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga.

Батас 2015: Ана Батас, „Акцентат императива глагола I”, *45. међународни научни састанак слависта у Вукове дане*, реферат са међународног скупа, Београд: Филолошки факултет, 15–18. IX 2015.

Даничић 1925: Ђуро Даничић, *Српски акценати*, Посебна издања, књига LVIII, Философски и филолошки списи, књига 16, Београд – Земун: Графички завод „Макарије”.

Јокановић Михајлов 2012: Јелица Јокановић-Михајлов, *Прозодија и говорна култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Николић 2007: Мирослав Николић, „Проблеми морфолошке анализе императива”, *Књижевност и језик*, LIV/3–4, 241–248.

Стакић 2003: Милан Стакић, „Презент и императив у српском језику”, *Књижевност и језик*, L/1–3, 171–177.

Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Књига о акценту књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1989: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. I. Увод. Фонетика. Морфологија*, Београд: Научна књига [1964].

Ana S. Batas

THE ACCENT OF IMPERATIVE FORMS

Summary

In this paper, the author analyses, from synchronic point of view, the accent paradigms of the verb forms in the Serbian language, based on 1000 the most frequent verbs. The main focus of this paper is the accent of imperative (2nd person singular) and its relations with the accents of infinitive and present tense (1st person singular and 3rd person plural).

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О РАЗВОЈУ ЛЕКСИКОНА У НАСТАВИ ТВОРБЕ РЕЧИ

У раду се бавимо унапређењем корелацијско-интеграцијског приступа у настави српског језика као матерњег. Будући да смањене изражајне способности ученика корелирају са све неразвијенијом навиком читања и применом репродуктивно-експликативних поступака у настави језика, побољшање квалитета наставе и знања видимо у интензивнијем повезивању и прожимању унутарпредметних области, а у фокусу разматрања су настава творбе речи и културе изражавања. Циљ интеграцијског и комуникативног приступа јесте оспособљеност ученика за активну примену знања из творбе речи уз проширивање вокабулара, а основни преуслови реализације ових наставних задатака јесу (а) интензивније повезивање наставе творбе речи са семантиком; (б) темељна обрада и боља диференцијација основних појмова и термина из ове области (уп. експланативна функција појмовних метафора у настави); (в) коришћење систематизације и писмених провера знања зарад богаћења активног речника (уп. утицај теста на наставу, валидност одговора).

Кључне речи: творба речи, унутарпредметна корелација, активни речник, појмовне метафоре у настави, тестови, валидност одговора

1. О значају повезивања наставних садржаја. Проблем сужавања вокабулара није нов нити лак за решавање у наставној пракси. На први поглед он проистиче из све нижих програмских захтева и мањих очекивања наставника, али дубље, истинске разлоге ваљало би потражити у снижавању критеријума у друштву у коме се немушност и језичка некултура, па и други облици удаљавања од вредности достојних неговања све чешће олако прихватају. Сужавајући фокус на наставу матерњег језика, уочавамо бројне узороковаче осиромашења речника: од нечитања и повлађивања удаљавању од лепе књижевности редукацијом обавезне лектире до наглашене афирмације визуелних медија и маргинализације доброг, лепог и јасног изражавања, од недостатка квалитетне комуникације у настави до немогућности разумевања

---

* draganavs@yahoo.com

књижевних дела. И поред несумњивог труда који се улаже у осмишљање наставних приступа и савладавање градива – због релативно ниског нивоа координације наставних садржаја – напредак није увек сасвим задовољавајући. Зато ћемо пажњу усмерити пре свега на недостатке повезивања различитих области наставе српског језика, јер је запажено да се, на пример, знања о творби речи све чешће своде само на упознавање (и препознавање) творбених начина, дакле, на „механику” грађења речи; веома ретко се инсистира на значењима твореница, још ређе се употреба тих речи показује у разговорном језику и спаја с наставом књижевности, а велики описни речници се – упркос бројним препорукама (научним и стручним радовима који се баве овом тематиком) – у наставу уводе тек изузетно, најчешће само на угледним часовима, а понегде и на часовима додатне наставе и лингвистичке секције. Поред тога, тестови, као писмене провере знања које могу постати извор добрих корективних, али и креативних методичких модела, веома ретко бивају коришћени са циљем побољшања културе изражавања. Више пажње поклања се меморисању чињеница, а премало показивању њихових саодноса и онога што се захваљујући њима може остварити. Тако се фаворизују парцијална знања и формира квазиутилитаран став према знању уопште, па и према језичком знању; све чешће се учи за оцене, или „за тестове”, а све ређе се води рачуна о томе колико ће они, ваљано интегрисани у наставу, допринети остваривању најважнијих задатака учења матерњег језика.

Од ђака се често може чути да часове матерњег језика доживљавају као граматичке дрилове, на читање гледају као на излишно губљење времена, а ниво аспирације је врло мали. Ученици су углавном задовољни својим изражајним способностима, чак и када оне нису завидне, док су висока постигнућа најчешће резултат индивидуалних напора и често су, нажалост, кратког даха, особито када не наиђу на довољну подршку школе и друштва.

На часовима матерњег језика и књижевности описи и карактеризације јунака уметничких дела, али и казивања везана за свакодневне догађаје и лична искуства постају толико шутири и уопштени да каткад губе информативност. На пример, поступак неке особе или књижевног лика одређује се као „лош”, „негативан”, без напора за прецизнијом квалификацијом (уп. себичан, ускогруд, издајнички, пакосан, подао и сл.); категоризација је груба, сведена на предзнак, а садржај минималан, што значи да је мало тога запажено и схваћено, ако и јесте, подесна реч тешко се налази, па анализа остаје површна, а допринос когнитивном и језичком развоју минималан.

Сматрамо да се развој језичке културе може боље, и то системски умрежити у наставне садржаје из области језика, чак и у оне за које влада уверење да су намењени искључиво мерењу и процени знања – у тестове. Укратко, залажемо се за функционалнији и с другим областима језика оптимално интегрисан приступ настави творбе речи и продуктивнији начин коришћења тестова у настави. Тако би се истовремено израђивао вокабулар и ширила знања из лексикологије и семантике, а истовремено повећали изражајни потенцијали.

Иако ће методичке препоруке бити базиране на анализи постигнућа студената прве године Филолошког факултета у Београду на тестовима из области творбе речи (у оквиру испитне провере знања из предмета *Српски језик 2*), тежина и типови решаваних задатака нису у толикој мери удаљени од нивоа примереног средњој школи да се резултати не могу посматрати, а потом и применити са циљем унапређивања наставе, као и зарад побољшања функционалне примене тестова у настави творбе речи. Посебно треба нагласити важност испитивања валидности одговора, које се у академским условима може спроводити само у оквиру вежби, али је овај поступак и те како применљив у школској настави. Имајући у виду корист коју за успех у стицању знања и побољшању наставних приступа (уп. утицај теста на наставу, Вељковић Станковић 2007б: 204–208) имају анализа тестова и провера валидности одговора, посматрање резултата тестова настојали смо оптимално прилагодити околностима и циљевима средњошколске наставе, како би запажања, која из датих анализа произилазе, била што применљивија у наставној пракси.

Методичка литература не оскудева у веома компетентним и корисним методичким препорукама посвећеним настави творбе речи и апликацијама које су добар водич у реализацији обраде и систематизацији знања (Петровачки и Штасни 2008: 132–143), а овој теми посвећена је и научна монографија (Штасни 2009), у којој су презентовани и ваљано разрешени многи проблеми који се тичу научних и наставних приступа. На темељу ових, али и знатно старијих, но за наставу једнако важних методичких путоказа Александра Белића, представимо потенцијале коришћења валидности одговора на примерима задатака усмерених на проверу знања из творбе речи и указати на добробит успостављања унутарпредметних корелација.

2. Актуелност Белићевих препорука у вези са наставом творбе речи.

У предговору *Граматице српскохрватског језика за I разред средњих школа*, А. Белић и А. Жежељ, аутори овог уџбеника, истичу да су посебно водили рачуна о функционалности, и то не само зарад боље и лакше перцепције садржаја, већ и с намером да ученицима омиле учење матерњег језика и да подстакну њихову радозналост, због чега су текстове, објашњења и начин излагања прилагодили узрасту: „Настојали смо не само да будемо јасни и поступни, него и да унесемо живости и непосредности у општење с ученицима. Ако граматика није увек лака и забавна, то није разлог да буде суха и досадна”.

Након напомена у вези са важношћу квалитета обраде, наставних материјала и значаја самосталног рада, коме су намењене бројне вежбе, аутори закључују: „Уопште, руководили смо се основним начелом да ономе ко у језик и вештину изражавања мисли не уђе самостално, својом главом и разумевањем, томе језик остаје вечита загонетка” (Белић и Жежељ 1940, у: Белић 2000). Од укупно 28 лекција, од којих се састоји ова граматика, лекција о грађењу речи укључена је међу почетне кораке у учењу матерњег језика, и увршћена, као пета по реду (одмах после лекција *Наш језик, Наше писмо (или азбука), Речи, Гласови*), у овај уџбеник, по чему јасно препознајемо Бе-

лићеву реализацију поступности и став према значају доброг овладавања знањима из ове области.

Белић је имао веома добро развијено осећање за усаглашавање методичких поступака са циљевима наставе. У свом чланку „О нашој средњошколској граматици” (1934; у Белић 2000: 400–408), аутор је – нагласивши да је задатак наставе матерњег језика и уџбеника да „*доведе до пуне свесности оно што он [ученик] употребљава*” – указао на бројне недостатке наставе језика који су се, између осталог, огледали и у запостављању синтаксе и науке о грађењу речи (Белић 2000: 404–405). За такво стање није кривио своје претходнике, чији је допринос био неспоран (посебно не Новаковића, који се у састављању своје граматике водио за Даничићевим *Основама*, нажалост, неупотребљивим у школама), већ догодишњу инерцију потоњих језиколоваца и писаца уџбеника који су некритички преузимали садржаје из старијих граматика, не усклађујући их научно, методолошки, па ни методички с потребама наставе. Неповољне околности погоршала је стагнација у изучавању творбе речи, што се и те како одразило на низак квалитет ученичких знања. Поводом изbacивања овог дела граматике из наставних програма, Белић је енергично негодовао: „*Та нико ваљда неће спорити нашем језику да је по грађењу изведених речи један од најбогатијих језика! Изведене речи скривају у себи необично богатство нашег језика и неисцрпан су извор за грађење нових речи. Колико је баш тај део граматике био потребан нашем друштву које је – ослободивши се робовања различитим народима – желео да се ослободи и трагова тога ропства, од многобројних страних речи које су од њега остале! И колико је – због недовољне спреме и разумевања овог посла – сковано рђавих кованица које су доцније служиле као углед за нове кованице и шириле кварење нашег језика!*” (исто, 404). Наш знаменити филолог указује и на то колико је важно деци приближити „*механизам стварања речи*” како би могла познати „*да ли је која реч добро начињена или није и како би је ваљало начинити кад устреба*” (исто, 405).

Колико је брига за добро усвајање творбених образаца примерених српском језику важна најбоље ће показати следећи примери, у којима је највећи део казивијализма неприхватљив, и то не само зато што нису грађени према продуктивним обрасцима или што су фонетски незграпни (уп. *априродан, *негојећи, *потрошаштво и сл.), већ и стога што – управо због непознавања семантичког учинка афикса – каткад имају обрнуто значење од намераваног (нпр. *нераскићен = онај који је /још/ окићен; уп. РМС раскитити = скинути, разметнути окићено), или пак никаквог одређеног смисла немају (*несеоски ≠ (при)градски / варошки ?). Међу њима се лако нађу и рђаво „сковане” речи, сасвим непотребне српском лексикону (*утечити, *априродно), које пре откривају сиромаштво речника, но лудистички порив за лексичким иновирањем. Потенцијалном речју могла би се сматрати само им. *заливач* (= онај који залива /цвеће/), сачињена према знаном и веома продуктивном творбеном моделу (уп. *поливач*, *приређивач*, *добављач* и сл.):

- Људска врста се у ово доба дели на оне Срећнике који су на море отишли и Заливаче, оне који су остали да им цвеће заливају (www.blog.b92.rs; 15. 11. 2016).
- Нема празника коме се не пребацује отрцаност, потрошаштво... (www.blog.b92.rs).
- ...бака се свим својим снагама трудила да остане у оазису несеоског начина живота... (www.blog.b92.rs).
- Цакли [се] јелка нераскићена... (www.blog.b92.rs).
- Онда бих се нашао са другарицама и ишле бисмо код ње на ситне колаче и негојехи сланиш (www.blog.b92.rs).
- Припрема: Утечните вазелин помоћу водене паре (webtribune.rs; 10. 12. 2016).
- ...било је нешто априорно у тој боји косе (www.forum.b92.net; 3. 2. 2017).

Није реткост да се у новинарском стилу, као и у свакодневним разговорима јаве индивидуализми, обично из потребе да се штогод новим именом издвоји и/или да се духовитим, занимљивим творбеним актом скрене пажња саговорника (уп. *огромантан* = огроман + импозантан; *рогобатница* = рогобатна, неправилна реч и сл.), али се у настави треба трудити да ученици изграде добро језичко осећање и да препознају творбене незграпности и семантички неадекватне, невешто саздане речи и изразе, те да их разликују од потенцијалних речи (Драгићевић 2009).

И у својим раније штампаним граматикама Белић апострофира значај творбе речи за добро познавање и владање матерњим језиком. Тако, у предговору *Граматице српскохрватског језика за други разред средњих и стручних школа* (1932), он образлаже због чега је одељак посвећен грађењу речи ставио одмах после дела о гласовима, а испред поглавља о падежима и промени именских речи, а такође указује на окосницу усвајања знања из творбе речи: „...сматрао [сам] за потребно да одељак о грађењу речи и значењима речи у вези са њиховим грађењем ставим испред одељка о значењима падежа. Ја се надам да ће се г. г. наставници сложити са мном да овај одељак граматике, ако се у њега унесе она живост коју може да да жива реч, може побудити и нарочито интересовање код ученика. Питања ове врсте, која ученик може лако пратити на своме језику, привлаче увек ученичку пажњу. Али се и ту треба задржавати само на ономе што је од правог значаја; а то су значења речи у вези са грађењем од различних врста речи” (Белић 1932: III–IV).

Богаћење речника доприноси повезивању идеја и развоју мишљења. Свестан тога, Белић инсистира на функционалности знања које треба градити у складу са функционалношћу језика: да би се упознала промена, мора се поседовати развијен речник из кога и долази „материјал” за промену, јер граматичка знања о облицима не вреде много ако је вокабулар, као базичан језички резервоар, празан. За његово ширење, као и за повезивање творбе речи са семантиком, за које се Белић посебно залаже, неопходно је заинтересовати ученике занимљивим приступима (отуда спомиње „живост коју може да да жива реч”), које један уџбеник никада не може у оптималној мери оцртати, нити понудити. Инвенција наставника у овом осетљивом делу обраде је неопходна. Белић упућује и на коришћење језичког осећања ученика. За активирање и праћење овог осећања потребно је и стрпљења и умења, обостраног труда – ученичког и наставниковог. Но, настава грађења речи често

се своди на механичко запажање подударности гласовног састава речи, да би се потом извео закључак о учешћу творбених елемената. Такав поступак не погодује ни развоју научних појмова, нити развоју мишљења, који су у тесној, каузалној вези са проширивањем вокабулара. Богаћење речника такође погодује и проширивању ванлингвистичких знања и дубљем упознавању властите културе.¹

Белић је такође указао и на важност контекстуализације у настави, тј. коришћења доброг и природног контекста: „У предавању језика мора се полазити од реченице, зато што ми реченицама говоримо и зато што све добива у језику у реченици своје крајње формирање: и облик, и значење, и веза речи и израза у њој. [...] Реченица мора бити, у предавању матерњег језика, наш стални пратилац за значење и употребу сваког облика о коме се говори” (Белић 2000: 403).

Укратко, ако би се Белићеве поруке, о којима је овде било речи, максимално сажеле и саобразиле језику методике наставе, могле би се свести на следећу „формулу”: компетентност (наставника и учбеника), уз смислено учење, контекстуализацију наставних садржаја, повезивање области језика и обиље вежби води овладавању правилним књижевним језиком и развијеној оспособљености за ваљано изражавање. Пут је, дакле, био јасно и добро трасиран, но, прескачући велики временски одсек који нас дели од периода када је А. Белић осмишљао и писао своје учбенике, те враћајући се у данашњу ситуацију, запажамо немали несклад: у међувремену је, без обзира на то што у дериватологији још није достигнута жељена усаглашеност на теоријском плану, наука о творби речи знатно унапредовала, теорија учбеника је такође у успону, па је – у складу с тим – и квалитет граматика битно побољшан, но, знањем ученика о грађењу речи не можемо се много похвалити. Још мање разлога за задовољство пружа развијеност ђачког вокабулара, који треба сматрати незаобилазном основом за усвајање знања о творби, јер без познавања речничког блага – као изворишта творбеног „материјала” – не може бити ни знања о грађењу нових речи. Очито је да су две, међусобно супротне тенденције – гомилање (добрим делом непотребних) чињеница из различитих предмета и напор да се обим лектире (школске и домаће) смањи довеле до конфузне, па отуда непродуктивне селекције. Под притиском заговорника преоптерећености „обимним” књижевним делима, поступно се посустајало али, надамо се, не и потпуно одустало од инсистирања на развоју читалачких навика. Читање и тумачење књижевних дела – као један од најважнијих начина којим се подстичу менталне функције, обогаћује унутрашњи свет и обликује индивидуални језички израз – најпре је почело да губи свој повлашћени статус у колективној свести, а потом је, са поплавом „лаке” литературе, избледело достојанство интелектуалног изазова класика домаће и светске књижевности. Ови процеси су се у настави очитовали у

¹ На пример, увођење мање познатих речи којима се именују стари занати, занатлије, називи одевних предмета, тканина од којих су направљени, справа помоћу којих су израђивани такви материјали, украса и делова народне и градске ношње и сл. требало би да буде уткано у занимљиво приповедање о одређеном времену, начину живота, навикама, обичајима и др.

миноризовању значаја лепе књижевности за општи развој ученика, а значајно је истаћи да су текли паралелно с маргинализовањем учења матерњег језика и запостављањем поштовања језичке норме, али и других културних вредности. Премда се можемо надати да ће овакав тренд с временом ослабити и уступити место образовној политици изграђивања интелектуално и духовно јаким, на најбољим примерима наше традиције и савремене науке васпитаних генерација, последице су увелико видљиве, не само у усмерености младих на читање добрим делом испразних садржаја, већ и у сиромаштву идиолеката ученика.

Управо зато, уместо ламента над блеђењем „старинске” навике разговора с књигом и о књизи, ваља се усредсредити на могућности повезивања наставних садржаја грађења речи са културом изражавања. Један од главних повода за то јесу запажања у вези са међуусловљеношћу развијености вокабулара и знања о творби речи. Следствено томе, полазимо од следећег проблема: ако, аналогно попустљивом ставу према смањивању наставних садржаја из књижевности, (последично) прихватимо и чињеницу о сиромаштву вокабулара на такав начин да наставу језика, посебно творбе речи, једнако као и проверу знања саображавамо невеликом и, у крајњој линији, комуникативно неефикасном речнику, чинићемо једнак или сличан грех оном на који је Белић својевремено упозорио, а тицао се могућности преношења захтевнијих наставних садржаја (из синтаксе и творбе речи) из нижих и више разреде: „...због тога што је нешто сложеније и теже – сводити га на просто и нетачно и тиме хранити децу, то је грех” (Белић 2000: 407).

3. Појмовне метафоре у наставном дијалогу. Употреба метафора у основном и допунском тексту савремених уџбеника није реткост, а подсетићемо се да је и Белић у својим граматикама, а у име рационалног олакшања учења, прибегавао (и то веома успешно) метафоричком изражавању. Тако је, на пример, корен речи објашњавао као *прародитеља* „од кога води порекло цела једна многобројна породица речи. Само с том разликом што у људској породици преци умиру и нестаје их, док се у језичкој чувају у свакој речи” (Белић 2000: 293). Уз то, различита вежбања понуђена у тим уџбеницима показују да су ученици били оспособљавани да творбене елементе и састав твореница препознају у одломцима књижевних дела (у читанкама). Данас се, међутим, знања из творбе по правилу стичу на примерима у нултом контексту, а исто се тако и проверавају, па је сасвим извесно да би у савременим условима овакав захтев био оцењен као преамбициозан и претежак, и то без обзира на узраст ученика; основни повод негодовању био би тај да се у књижевним делима (старијих али и савремених писаца) употребљавају речи које су њима непознате и отуда непогодне за творбену анализу.²

² Ово, међутим, није тачно, не само зато што је повезивање наставе језика с наставом књижевности неизоставно (особито приликом анализе језика одређеног књижевног остварења), већ и зато што се нпр. поетизми и њихова творбена мотивација не могу сагледавати и анализирати изван поетског контекста; један од најупечатљивијих примера јесу стихови Лазе Костића: „Из црног мрака дивна ми свану, / к’о песма слава у зорин *свит*... / Она ме гледну. У душу свесну / никад још такав не сину *глед*... / ... сву своју душу, све своје *жуде*, – сву вечност за те, дивни *тренуте!* Santa Maria della Salute”.

Претходни наводи показују да је Белић јасно препознао моћ метафоре у наставном дискурсу и да ју је с мером, али изванредно умешно употребљавао на корист ученика. Чини се да би се и многи недостаци у савременим приступима творби могли отклонити, или бар умногоме ублажити сличним поступањем, а ту, пре свега, мислимо на (не)разликовање творбене основе³ од корена речи.

Рекли бисмо да до наизглед неочекиване интерференције ових термина (и њихових појмовних садржаја) долази понајпре због блискости значења именица *корен* и *основа* у колоквијалном и књижевном језику, због које се концептуално замагљује важна разлика међу њима, а то се потом рефлектује и на поимање и идентификацију ових творбених јединица. Зато је веома важно да у настави ови термини буду правилно схваћени и на одговарајући начин диференцирани.

РСАНУ: **основа** 1. а. *део зида грађевине, зграде испод површине тла који служи као ослонац зидовима, темељ*. 2. а. *оно на чему се нешто темељи, заснива, темељ, база; полазна тачка, исходнице*. 6. лингв. *део речи који се у промени (деклинацији, конјугацији или творби) не мења, односно који преостане када се одбаце дефлексијски, конјугацијски или творбени наставци*. 10. а. биол. *доњи део, почетак неких биљних или животињских органа који служи као веза са осталим деловима организма, корен, база*: ~ језика, ~ листа.

корен 1. *орган биљке који обично расте под земљом и којим се биљка учвршћује за земљу и узима из ње воду и хранљиве састојке*. 4. фиг. а. *темељ, основа, оно што је главно, најважније, најзначајније*. 5. лингв. *првобитни, основни, семантички нераишчлањиви део речи који је обично заједнички за више речи*.

Велик број грешака које се јављају на свим школским нивоима показује да базични проблем представља непоуздано поимање творбене основе, док се корен речи много лакше разазнаје и у твореницама препознаје. Метафоризација овог лингвистичког термина подстакнута је не само фигуративним значењем им. *корен* (4), већ и доста уобичајеном применом принципа очигледности преко илустрација у школским граматикама, у којима је корен биљке приказан као корен речи (исп. Николић ⁴2006: 681), док су на (надземним) изданцима или листовима исписани суфикси којима се добијају првостепени деривати. Такве илустрације су добре у почетној фази учења творбе речи, и биле су применљиве код млађих ученика, када је грађење речи – према ранијем наставном програму – било обрађивано у петом разреду основне школе. Поред корена, у овој области језика јављају се и многи други у бити метафорични термини који се лако разумеју преко појмовних метафора: породица речи, творбена основа, мотивација, мотивна реч, мотивисана реч, деривационо гнездо, слагање, сраслица. Наравно, све почиње од назива ове језичке области – *творбе / грађења* речи, и његове полисемантичности (назив лингвистичке дисциплине и термин којим се означава сам процес добијања нових речи, исп. Ћорић 2008: 14), а потом и „продуката” овог процеса – *твореница* (уп. *творбена реч*, Ћорић 2008: 11).

³ О употреби термина *творбена основа, коренска основа, лексичка основа и основна реч* исп. Милановић 2009: 130–131).

У настави метафоре представљају средство развоја нових концепата, зато је важно да се користе оне метафоре које ће – у складу с приципом научности – откривати, па самим тим и утемељити она дистинктивна својства лингвистичког појма која омогућавају ваљано разумевање језичких појава, како би, на таквим темељима, знања која се касније стичу била поуздана и операбилна. Наставне метафоре стога имају знатан утицај на продуктивност наставе и учења; оне могу бити ефикасне, тј. продуктивне, али и лимитативне. Ове потоње – управо због усмерености на небитну карактеристику језичке појаве, или због могућности настанка негативних импликација – често постају ометач даљих когнитивних процеса. Стога наставне метафоре треба посматрати с обзиром на њихов откривалачки потенцијал, тј. способност да побуђују концептуалне иновације, да особености језичких појава учине „видљивијима”, и с обзиром на већ постојеће искуство – јаснијима. Употреба операбилних појмовних метафора у настави може се сматрати моћним идентификационим и објашњавачким поступком. Зато овај когнитивни механизам треба опрезно примењивати, имајући у виду потенцијалне негативне исходе. Поред неразликовања творбене основе и корена речи, често се наилази на грешке као последице неразликовања граматичке и творбене основе. Стога разликовању ових двеју основа ваља посветити посебну пажњу тако што ће у провере знања, поред твореница које имају исту творбену основу, бити укључени и различити облици основинских речи. Такве поступке препоручују врсни методичари, и то не само у обради, већ и у систематизацији и утврђивању знања (исп. Штасни 2008: 219).

Појмовна метафора уводи се у наставни дијалог како би произвела што поузданију слику и што тачније приближила видове саодноса између повезаних језичких појава. Метафора је, дакле, наставни ресурс, оруђе конструкције, али и деконструкције, а током усвајања знања представља значајну комуникативну димензију на коју се ослања разумевање градива. Успешне аналогije и метафоре отварају пут бржем и бољем схватању, па тако – будући да добри резултати увек подстичу на нове напоре – постају основ мотивације за рад.

4. Тестови у настави творбе речи (као индикатор слабих места и извор корективних поступака у настави). Тестови утичу на наставу једнако као што настава утиче на тест. Овај писмени облик испитивања не би требало користити само као „мерни инструмент”, већ показатеље успеха обраде, похрањене у одговорима, треба примењивати ради усавршавања методичких приступа. За разлику од испитних тестова у високошколским установама, тестови у основној и средњој школи могу постати драгоцен извор података који се добијају путем утврђивања валидности одговора.

Ваљаност / валидност одговара односи се на утврђивање мере развијености, ефикасности и примерености техника испитивања кандидата у вези с начином (начинима) решавања теста (уп. Алдерсон и др. ²1996: 294). Испитивање овог вида ваљаности подразумева разговор наставника са ученицима о процесу одлучивања, размишљања и ангажовању знања, али о видовима ангажовања умећа у решавању тестова током давања одговора на задатке тес-

та (о *умећу решавања тестова* исп. Вељковић Станковић 2007б: 211–212). Будући да је немогуће пратити когнитивне процесе ученика током самог тестирања⁴, овај облик „тестирања теста” од стране самих испитаника пружа наставнику драгоцене податке о квалитету, степену и применљивости знања ученика, а такође и о ваљаној конструкцији задатака, формулацији захтева, успешности дистрактора и др.

Анализе и запажања која дајемо уз посебне задатке, одабране као мање или више репрезентативне форме провере знања из области творбе речи, имаће смисла само ако се, уз напор уложен ради установљивања валидности одговора, а у светлу овде наведених тумачења резултата које су испитаници показали, примене у сврху побољшања наставних модела. Тежина задатака може се варирати изменом примера, преформулацијом захтева задатака, бројем и избором дистрактора, те тако наведене анализе у фокусу интересовања задржавају битна методичка питања усвајања знања из творбе речи која се тичу свих нивоа наставе српског језика.

А. *Корен и творбена основа.*

- Задатак бр. 1

Заокружите слово испред речи у којима су творбене основе обеју речи правилно подвучене:

- а) огледалце, родитељски
- б) трамвајија, туђинка
- в) младост, чврстоћа
- г) уписни, подзидак

Решење: в)

Анализа резултата. Од укупно 65 одговора, 42 су тачна (64,6%), а 23 (35,4%) нетачна, при чему дупло више има оних који су се, дајући погрешан одговор, определили за последњи од понуђених парова (г) (укупно 16), док је у 7 случајева изабран дистрактор (б). Занимљиво је да се нико од испитаника није определио за одговор (а), па нас ова околност наводи на два могућа закључка: или дистрактор није био довољно ефикасан, па је било лако учити грешку (нпр. код родитељски, м. родитељски), или је, макар једним делом, овакав избор условило предубеђење да је први од наведених одговора најчешће нетачан.⁵ Тачан одговор (под в) није било тешко идентификовати, јер су у питању деривати изведени изразито плодним суфиксима, а обе речи су апстрактне именице. Ипак, јасно је да је већина грешака проистекла из нераз-

⁴ Испитивање валидности одговора продуктивно је непосредније повезивати с наставом, јер се тако већ на самом часу на коме је тест рађен – разуме се, уколико је за решавање потребно мање од 45 минута – могу добити подаци драгоцени и за наставу и за састављање тестова.

⁵ Прво. Можда би, аналогно (погрешним) изборима дистрактора г), било боље одредити се за другачију опцију понуђеног одговора, нпр. родитељски. Друго. На елиминацију првог понуђеног одговора, чак и када је он тачан, испитанике може навести мање или више развијено умеће у решавању тестова засновано на искуству, јер није необично да тестатори заиста избегавају да ову позицију изаберу доделе правилном одговору када су у питању задаци вишеструког избора, због чега проминентан положај постаје најмање „видљив”, па му се приликом решавања задатка посвећује мање пажње неголи осталим потенцијалним решењима.

ликовања корена и творбене основе речи, због чега је већина лоших решења усмерена према дистрактору г), у коме су подвучене коренске морфеме. Тако би овај одговор био тачан у случају да се захтев тицао идентификације корена, али не и творбене основе, јер је прид. *уписни* мотивисан именицом *упис* (>уписати), док је *позидак* добијен префиксално-суфиксалном творбом.

Методичка запажања. Неразликовање творбене основе од корена највероватније је индуковано доминацијом примера првостепених деривата (простих речи) приликом обраде ове наставне јединице, јер се у тим случајевима корен и творбена основа подударују (уп. *глават*, *главоња*, *главурда*; *брадица*, *брадат*, *брадоња* и сл.). Уколико се знање о простој речи (са синхроног становишта), прелазећи на суфиксацију, као на један од доминантаних начина творбе у српском језику, не повеже ваљано с објашњењем једнореференцијалности првостепених деривата, а потом не укаже довољно јасно на творбену и семантичку везу каква се остварује у другостепеним дериватима, пажња ће се најчешће враћати лексичкој / коренској морфемима, и то у складу с потребом да се идентификује семантички стожер творенице. Дакле, недостатак довољног броја квалитетних примера на којима треба показати правце реализације творбеног процеса (нпр. прст – прстен – прстенчић; учити – учитељ – учитељица и сл.), тј. препознати творбене кораке који су довели до формирања одређене творенице води, по правилу, до непоузданих знања о творбеној основи, а самим тим и до неспособности да се идентификује мотивна реч, па и значењска повезаност мотивне и мотивисане речи. Зато творбени процес увек треба што тешње повезивати са значењима, а семантичке саодносе показивати и у примерима током обраде, али и током систематизације и провере знања. Наставни поступци у којима се о наведеним проблемима водило рачуна већ су представљани у методичкој литератури (исп. Штасни 2008: 196), али није наодмет подсетити да овакав начин презентације и утврђивања треба да обухвати и творбену анализу сложеница, јер се и у тим случајевима, аналогно тенденцији каква је показана приликом решавања наведеног задатка, може јавити не само неразликовање сложенице и изведенице, већ и неразумевање значења речи (исто, 251), особито када је укореењена навика механичког издвајања лексичких и/или творбених морфема, а потом и произвољног тумачења њиховог семантичког саодноса.

Усредсређеност на коренску морфему запажа се и у следећем задатку (бр. 2), што показује да је приликом обраде, а посебно током утврђивања знања неопходно посветити више пажње овом проблему.

- Задатак бр. 2

а) Наведите реч која је мотивисала именицу ЗАШТИТА (мотивну реч): _____
 б) Подвучите корен речи ПРЕЛИСТАВАТИ
Решења: а) заштитити; б) ПРЕЛИСТАВАТИ

Анализа резултата. На оба захтева овог задатка, од укупно 33 студената, тачно је одговорило 11 (33,33%) (решења: а) *заштитити*, б) *-лист-*), док су 22 (66,67%) испитаника дала исправан одговор само на једно питање, и то

већином на оно које се тиче корена речи – укупно 20 (60,6%). Од оних који су дали половичне одговоре, само двоје је погрешно означило мотивну реч и корен: *заш-, *прелист-. Готово сви који су правилно идентификовали корен у другом делу задатка, у првом су делу као мотивну реч навели *итит.⁶

Методичка запажања. Једнообразност грешке показује да се твореница посматра само као морфемски и/или гласовни „склоп”, а не доводи се у везу са значењем, у овом случају им. *заштита* са гл. *заштитити*, префиксалом гл. *ититити*. Велик број добро уочених корена речи (у задатку под б) потврђује нашу претпоставку да је знатно лакше тачно одредити коренску морфему но мотивну реч, особито када су у питању добро познате и фреквентне лексеме. Таква идентификација представља неку врсту потраге за „носиоцем смисла”, „најмањом честицом значења” и сл., коју изворни говорници прилично лако запазе према гласовном саставу (мада то може бити и погрешно, уп. вода – *воден*, *водни* : водити – *водник*), или је идентификују методом елиминације свих других делова речи. Зато се, у недостатку знања из творбе, већина изворних говорника служи неким од облика метода „максималне редукције”. Тако, када се у једној речи „препозна” друга (уп. мотивна реч), особито ако је опажена реч кратка, и доведе макар у површну везу са твореницом, биће највероватније означена као корен. Недостатак познавања творбених процеса, или слаб језички осећај, који у овој процени има пресудну улогу, води редукцији на неколико гласова чак и онда када тај гласовни склоп – сасвим очигледно – не може бити носилац лексичког значења (нпр. *заш-).

Иако се у тестовима из матерњег језика знање о творби речи често проверава на изолованим примерима, тј. на деконтекстуализованим речима (твореницама), сматрамо да је много смисленије најпре навести реченицу у којој су изабране речи употребљене, а потом формулисати питање или захтев задатка. Такав је поступак обликовања задатка примењен у следећем случају, али су, за потребе утврђивања и провере знања, могућа различита варирања сличних радних и испитних контекста.

⁶ О критеријуму одређивања творбеног правца код речи које се могу сматрати деноминалима, али и поствербалима, нпр. *брод* – *бродити*, *брус* – *брусити* и сл., исп. Бабић 1986: 285–286. Ради лакше идентификације творбеног смера, Бабић даје једноставан савет: „У одређивању творбеног смјера у лингвистичкој је литератури постављено и начело: ако од двију riječi које су у творбеној вези једна има значење карактеристично за категорију којој припада друга, онда је изведена прва... Тако су нпр. у творбеној вези riječi *бруј* и *брујати*. Именица *бруј* има значење карактеристично за глаголе, означаје радњу 'брујање', те је према томе именица *бруј* изведена од глагола *брујати*” (исто, 286). То се може објаснити и на следећи начин: када именица не значи глаголску радњу, а према себи има глагол, смер мотивације је именица → глагол (туга → туговати). Уколико именица значи глаголску радњу, обично њен резултат, смер мотивације је: глагол → именица (заборавити → заборавØ, додирнути → додирØ, летети → летØ, говорити → говорØ и сл. Стога није тешко запазити да им. *итит* не значи гл. радњу, те да је од ње изведен гл. *ититити*, који је мотивисао префиксал *заштитити*, као мотивну реч им. *заштита* (изведена од гл. суфиксом -а).

• Задатак бр. 3

Напишите речи које су мотивисале подвучене именице у следећој реченици:

Па зар је том дерану, том смутљивцу, првина да изокреће туђе речи!

(а) смутљивац – _____, (б) првина – _____.

Решења: (а) смутљив; б) први

Анализа резултата. Од укупно 54 испитаника, 14 их је тачно решило читав задатак (а+б); 37 је тачно одредило мотивну реч им. *првина* (редни број: *први*), док се већина грешака у првом питању испољила у навођењу гл. *смутити* као мотивне речи (25), остали одговори били су: *мутан* 5, *мутити* 3, *смутња* 2, *смутан* 1, *мутљив* 1, а само три испитаника дала су погрешне одговоре на оба питања.

Методичка запажања. Овакав начин решавања открива да су препознате значењске и творбене везе између гл. *смутити* и им. *смутљивац*; поједини испитаници били су на добром трагу (*смутан*), вероватно вођени аналогизама (уп. *мутан*, *мутити*), али нису препознали прид. *смутљив*, јер га, сва је прилика, не употребљавају. С друге стране, гласовни склоп речи *првина* недвосмислено је упућивао на мотивну реч, што је обезбедило добар исход у решавању другог дела задатка. Ипак, не треба изгубити из вида да чак ни на овако једноставан захтев није правилно одговорило 37% испитаника (20), па се највероватније зато наставници опредељују за још лакше примере, или пак за оне који су много пута поновљени, чиме спуштају праг знања не само лошијим, већ и добрим ученицима, који би били у стању да решавају знатно теже проблемске задатке.

Б. Повезивање семантике и творбе речи у тестовима.

• Задатак бр. 4

Од глагола РАЗМЕТАТИ СЕ и СНЕБИВАТИ СЕ изведите придеве (грађене истим суфиксом) са значењем људске особине:

РАЗМЕТАТИ СЕ > _____, СНЕБИВАТИ СЕ > _____

Решење: разметљив, снебивљив

Анализа резултата. Од укупно 64 испитаника, 23 (35,9%) је дало тачан одговор (снебивљив), остали одговори били су: *снебљив (21), *снебивен (6), *снебивач (2), *снебиван (3), *снадбљив (1), *снобљив (1), *снабежљив (1), *снебиветен (1), *снебојажљив (1), *снадбљивац (1), *снебиватељ (1), *снебивалац (1), *снебиваност (1).

Одговори с ниском фреквенцијом (1–3), њихова разноврсност и обличке девијације показују да гл. *снебивати се* испитаницима није близак. Извесно је да ова реч не припада ужем вокабулару и да је њено значење непознато, због чега није успешно примењен творбени образац који је доста успешно искоришћен у аналогном одговору на захтев да се од гл. *разметати се* изведе придев са значењем људске особине. Мада је у захтеву задатка наглашено да треба употребити исти суфикс, што значи да је већ и сама формулација

могла бити корисна приликом давања тачног одговора, очито је да аномалне творбене основе (уп. *снадбљив, *снобљив, *снабежљив и сл.) указују на одсуство језичког осећања, а потом и знања о односу мотивне и мотивисане речи. Такође, упркос томе што је казано да се тражи придев, укупно 6 одговора нуди именицу (*снебивач 2; *снабдљивац 1, *снебиватељ 1, *снебивалац 1, *снебиваност 1).

Методичка запажања. Занимљиво је уочити да је готово једнак број одговора дат у корист тачног одговора *снебивљив* (23) и облика *снебљив (21), који бисмо на први поглед могли олако одбацити, баш као и остале погрешне одговоре, али је претрага електронског Корпуса савременог српског језика (КССЈ), а потом и слободна интернет претрага показала да овај облик није неубичајен у свакодневној писменој комуникацији, тј. да није мали број оних који гласовни склоп *-ив-* у овом придеву доживљавају као неку врсту обличког проширења, па га у деривату изостављају, или су, пак, уверени да се овај придев гради од крње основе. Претпостављамо да се *снебљив овде јавља вероватно по аналогији с придевима *грабљив*, *кажњив*, *одбрањив* и сл., што значи да творбени модел функционише и када је вокабулар сужен, а језички осећај слаб, па се зато понекад могу јавити и потенцијалне речи (исп. Драгићевић 2009), мада су, чини се, у испитним околностима грешке знатно извесније и чешће од потенцијалних речи.

Иако, за разлику од РСЈ, *Речник српскохрватског књижевног језика* МС бележи гл. *снебити се* и прил. *снебиво*, али не и прид. *снебив*, ни једну ни другу лексему нисмо нашли у електронском Корпусу савременог српског језика, те их не можемо уврстити у узуалне речи. Зато релативно високу фреквентност прид. *снебљив разумевамо као последицу (а) неразвијености лексикона, (б) непознавања творбених образаца матерњег језика, али и као (в) знак да се овакве недостатности из индивидуалних вокабулара лако шире, што показују и примери преузети из дневне штампе и превода књижевних дела познатих стваралаца:

– „Радо бих и ја пустила глас, али плашим се пореметићу песму...”, казала је *снебљиво*... (КССЈ; *Политика*, 25. 7. 2011).

– Звезда Оклахоме *снебљиво* признаје су му играчи... често говорили колико је далеко од неког резултата... (www.nbaserbia.com, 28. 2. 2013).

– Видео је најпре како *снебљиво* ниче, подрхтавајући на поветарцу... (КССЈ; Луиђи Пирандело, *Новеле*, Реч и мисао, Београд, 1963).

– „А можда је”, рече Жења *снебљиво*. „посреди несрећни случај” (КССЈ; Артур Кларк, *2010: Друга одисеја*, Београд, Зоран Живковић; превели Мирјана и Зоран Живковић).

– Коначно га је поново зачула. Било је то сићушно, *снебљиво* крцкање, једва чујно у пригушеном плускању мора (КССЈ; Тери Прачет, *Чудотворац*, Лагуна, Београд 1999).

Други сегмент истог задатка тицао се извођења придева од гл. *разметати се* и решен је много успешније: 58 тачних одговора (*разметљив*), а међу нетачнима (укупно 13) нашла су се 3 придева (*разметен* 5, *разметан* 2, *разметнут* 1) и 4 именице (*разметљивац* 2, *размеђивач* 1, *разметалац* 1, *разметност* 1). Мало је вероватно да су неки од ових одговора резултат читања Гундулићеве религиозне поеме *Сузе сина разметнога* (још мање познавања библијске параболе, тј. *Јеванђеља по Луци*), јер би се у том случају подразу-

мевало и правилно препознавање значења прид. *разметан* (=расипан; син *разметан* = *блудни син*), па и коректан адјективни облик. Верујемо да за успех треба захвалити пре свега високој фреквентности гл. *разметати се*, као и лексема *разметљивост* и *разметљивац* у књижевном, али и у колоквијалном језику, што је увелико утицало на лакши и поузданији пут у налажењу тражене речи.

Анализа резултата овог задатка показује да значајан удео у грађењу речи према творбеним обрасцима који постоје у савременом српском језику има развијеност активног вокабулара, те да су већи изгледи да ће се до траженог одговора, тј. творенице доћи уколико се познаје семантика мотивне речи. Пошто се тестови у (основношколској и средњошколској) настави српског језика могу користити и са циљем проширивања речника, овакав облик испитивања потенцијално се показује успешним ако се контекст задатка прошири и у њему употребе бискозначнице. Зато, место побуђивања одговора у нултом контексту, само са (често) недовољним ослоном на мотивну реч, захтев задатка ваља проширити тако што ће се од ученика тражити да – вођени понуђеном лексемом која ће послужити као творбени ослонац – суфиксално грађеним придевом употпуне наведену реченицу. Текст задатка могао би у том случају гласити „У следећој реченици подвучене речи замени једном, и то придевом изведеним од глагола *снебивати се*: Када би га друштво наговарало да игра или пева, он је оклевао и у тим ситуацијама био је неодлучан / стидљив / суздржан / плашљив, дакле, _____ (снебивљив)”. Чак и ако правилан одговор, као циљ задатка, ни захваљујући таквом олакшању не би био дат, већи број блискозначних придева у садржају захтева допринео би проширивању речника. Сличан тип задатка може се уврстити и у појединачне секвенце приликом састављања и примене материјала програмиране наставе. Тада би ученик који, не одговоривши захтеву, треба да се врати на претходни корак могао да упореди значења наведених лексема и да их, сходно намери спајања наставе језика са развојем културе изражавања, употреби у краћем тексту који треба допунити одговарајућим речима; овакав поступак може се користити и приликом препричавања догађаја, описивања и сл.

Потреба за паралелним испитивањем семантике и одређивањем мотивне речи произилази из непходности разумевања творбено-семантичких односа, али и отварања могућности за коришћење тестова зарад корекције и побољшања методичких модела. Исходи решавања претходног задатка допуштали су нам само претпоставку о познавању значења лексема, што доноси тек делимичну добит када је у питању преобликовање наставних приступа. Зато је следећи задатак осмишљен као симетрична двочлана структура: првим делом проверава се владање семантиком укључених лексема, а други се односи на уочавање полазне речи у творбеном процесу.

• Задатак бр. 5

Заокруживањем одредите тачна значења наведених придева (А), а потом и речи које су их мотивисале (Б):

1. ХОТИМИЧАН – А. значење: (а) полетан, (б) уходан, (в) пожељан, (г) намеран

Б. мотивна реч прид. хотимичан > _____

2. ЛЕТИМИЧАН – А. значење: (а) подесан, (б) површан, (в) неуредан, (г) пролетњи

Б. мотивна реч прид. летимичан > _____

Решење: 1. А. (г), Б. хотимице; 2. А. (б), Б. летимице

Анализа резултата. Очекивали бисмо да корелација између одговорâ на први и други део задатка буде виша. Резултати су, међутим, у многим компонентама били изненађујући: показало се да испитаници не владају значењима ових адјектива, а да посебних проблема имају са прид. *хотимичан* и прил. *хотимице*. Необично је и то што су као мотивне речи навођене не-речи (уп. *хот, *хоти, *хотимик; *летимик, *летимим и сл.), мада је добро познато да изворни говорници брже препознају не-реч од потенцијалне речи (Спирада 2008: 183). Неке од погрешно наведених мотивних речи нису се ни гласовно ни значењски подударале са мотивисаном речју (уп. *тим, *ход, *жеља; *лето, *лак, *уред). Од укупно 61 испитаника задатак је у целости решило само 5 студената (8,2%), а значења обеју наведених речи ваљано су одређена само у 9 случајева, што показује да незавидан степен препознавања семантике често прати једнако (не)развијено познавање творбеног обрасца. Поред тога, број оних који нису дали никакав одговор сматрамо необично високим, особито када се има у виду да се радило о задатку вишеструког избора, тј. да су одговори – а међу њима и онај који је тачан – били понуђени.

Прегледну дистрибуцију, фреквентност и разноликост добијених решења (тачних и нетачних) представљамо у следећој табели:

Решења задатка бр. 2		
испитаника ук. 61	А. значење	Б. мотивна реч
1. ХОТИМИЧАН	(а) полетан 13 (б) уходан 8 (в) пожељан 6 (г) намеран 27 ✓ без одговора 7	– тачних одговора ук. 9 – нетачних одговори ук. 33: хтети 10, хотимичност 3, хотимично 3, хот 3, ход 2, хоти 2, хотим 2, жељан 2, хотимик 1, жеља 1, тим 1, хотимим 1, хотимит 1, хотити 1 – без одговора ук. 19
2. ЛЕТИМИЧАН	(а) подесан 5 (б) површан 41 ✓ (в) неуредан 3 (г) пролетњи 4 без одговора 8	– тачних одговора ук. 9 – нетачних одговори ук. 34: лет 8, летети 6, летимично 4, летимичност 3, лето 3, лети 2, летим 2, летњи 1, летимик 1, летимим 1, летимит 1, лак 1, уред 1 – без одговора ук. 18

Наведена решења откривају следеће: када се реч не познаје, и када се не може изазвати и/или наћи контекст подесан за препознавање, испитаник прибегава анализи гласовног склопа и поређењу с познатим речима и облицима. Такође, немогућност одређивања творбене основе или, у конкретном случају, мотивне речи (што се види по великом броју изосталих одговора) последица је семантичке недостатности која се покушава превазићи свесном продукцијом аномалних облика (*летимик, *летимит и сл.), мада је сигурно да их испитаници никада нису ни чули нити употребили. Ипак, они који су разматрали понуђене одговоре и упоређивали их с гласовним склопом познатих речи, или чак с онима које су део периферије пасивног вокабулара, наслутили су порекло лексеме (летимице – летети; хотимице – хтети).⁷

Методичка запажања. Поређењем првог и другог сегмента одговорâ везаних за обе творенице запажамо да су неки дистрактори утицали на одређивање мотивне речи, која је тада, разуме се, гласовно одступала од творенице за коју је питање било везано, али је била семантички усаглашавана с претходно датим погрешним одговором: уп. одговоре 1. А. (в) пожељан : Б. жељан, жеља; 2. А. (г) пролетњи : Б. лето, летњи.

Код оваквих задатака разложно је применити проверу валидности одговора (уп. Вељковић Станковић 2007б: 213–214), јер је такво методичко поступање веома корисно не само за оне ученике који нису савладали елементарна знања о творбеној основи, већ и за боље ученике, који могу добити додатну информацију из области историје језика и етимологије. Тако би чак и оне који су гршили вероватно обрадовало сазнање да П. Скок за прилог *хотимице* каже да је настао од поимениченог старог партиципа презента пасива *hotim*: „Od hotim stvoren je prilog na -icē: hotimice, nehoti(mi)ce, odatle opet pridjev na -ъn (ne)hotimičan” (Скок 1971, s.v. hòtjeti); овај аутор такође помиње поствербале *hot m, f, hota f* (18. в.), и додаје „Posljednji je živ i danas u prefiksалnoj složenici pohota f = bug. pohot”. Прилог *летимице* П. Скок помиње у вези са прилошким суфиксом *-це*, који служи за „raširivanje priloga nastalih parasintaktičkim putem” (нпр. узастопце, постранце, непрестанце): „Rašireniji je -ice, naročito u vezi s priloškim -om: kradom > kradomice, kriomice, danomice uz danimice, letimice (odatile pridjev letimičan)”; уз то, Скок показује везу с гл. *летјему*: „Prilozi na -imice letimice (18. v., Srbija), odatle pridjev na -ъn letimičan (pogled) (исто, s.v. letjeti)” (исп. Скок 1971).

То је уједно и добра прилика да се прошире знања из семантике и упознају облици и значења других прилога добијених истим творбеним моделом (*крадомице*, *даномике*). Наиме, испитивање начина на који су одговори током тестирања давани доноси значајне информације о квалитету знања, степену његове усвојености, али и о недостацима наставе, којима треба посветити додатну пажњу након анализе постигнућа на тесту. Имајући у виду овде

⁷ Мотивација се у савременој дериватологији посматра као „формално-семантичка веза између двеју речи” (Ђорић 2008: 23, 25), али, када таква веза није довољно прозирна, добро је укључити и етимолошки аспект (Штасни 2010: 89), што је прилика да се у наставу (с мером) уведу и етимолошки речници и тиме оснажи заинтересованост ученика за тражењем порекла лексема.

показане резултате, испитивање валидности одговора у наведеном задатку требало би да буде усмерено најпре на семантику, а тек потом на творбу.

Сличне резултате, па и закључке доноси анализа постигнућа у решавању задатка у коме је именице требало извести од придева:

• Задатак бр. 6

Од придева ПОДАО, ГРУБ и ЛАКОМ изведите именице којима се именују носιοци ових негативних особина (нпр. прост > протак; опасан > опасник и сл.) и напишите их у облику номинатива јединине мушког рода:

а) подао – _____, б) груб – _____, лакоm – _____

Решења: а) подлац (подлак), б) грубијан, в) лакомац (лакомник)

Резултати (укупно 65 испитаника)						
	тачни одг.	%	нетачни одговори	%	без одговора	%
а) подао	48	73,8	12 поданик 4, подан 2, подлик 1, подник 1, подаок 1, падавичар 1, под 1, подлост 1,	18,5	5	7,7
б) груб	50	76,9	9 грубник 5, грубак 2, грубљан 1, грубост 1	13,9	6	9,2
в) лакоm	18	27,7	34 лакомислен 7, лакоman 5, лакомисленик 4, лакоm 2, лак 2, лаки 1, лако 1, лакоми 1, лакан 1, лакомик 1, лакомак 1, лакоmичар 1, лакомислилац 1, лакомислац 1, лакоmијан 1, лаковеран 1, лакоmција 1, лакоmњак 1, лакоmисленост 1	52,3	13	20

Методичка запажања. Када је мотивна реч задата (а тражи се твореница), као што је то случај у овом и задатку бр. 4, изгледи да ће се добити тачан одговор управно су пропорционални фреквентности мотивне речи у идиолекту испитаника. Управо из тих разлога на часовима обраде препоручљиво је избегавати непознату или мање познату лексику. Ипак, у вежбе и систематизију градива пожељно је укључивати речи које би ученици требало да усвоје, па и оне које су мање фреквентне; тада треба наводити значења а циљне речи употребљавати контексту у коме би њихова семантика могла бити препозната. Овакво поступање односи се не само на наставни приступ

творби речи, већ и другим областима језика (фонетици, морфологији, синтакси). Такође, не треба подлећи заблуди да се вокабулар ученика шири само на часовима посвећеним књижевности, док се на часовима језика стиче искључиво лингвистичка компетенција, јер се обе предметне области складно допуњују с културом изражавања и само у околностима њиховог добро одмереног повезивања и прожимања можемо очекивати остварење наставних циљева предмета Српски језик и књижевност.

Као и код претходних задатака, очито је да непознавање семантике кореспондира с немогућношћу остварења творбеног акта: када је лексема позната, у решењима се налази мање не-речи и обрнуто. Разгледајући задатке 3–6, закључујемо да су лексема *смутљивац*, *смутљив*, *снебивати се*, *снебивљив*, *хотимичан*, *хотимице*, *лаком* и *лакомац* мање познате од осталих које су укључене у захтеве теста, а исто можемо претпоставити за друге деривате ових основа. Истовремено, управо за њих везан је велик број не-речи, а највећу продуктивност запазили смо код извођења именице (nomina attributiva) од прид. *лаком*. Због настојања да се значење одгонетне, испитаници често не обраћају пажњу на врсту тражене речи, па се овде јавио знатан број придева који су навођени место траженог деадјективног супстантива (лак, лакомилен, лаковеран, *лакан и др.). У многим случајевима видимо да се не-речи и други погрешни одговори продукују према начелу „препознавања” или асоцијације. Тако се фокална реч задатка повезује с каквом фреквентнијом, испитаницима познатом лексемом чији се почетни гласови подударају с гласовним склопом мотивне речи; овакав процес запажамо не само код прид. *лаком*, већ и *подао* (под, поданик, *подаок, *подлик) и *груб* (*грубак, *грубљан). Занимљиво је и то да је творбена инвентивност, мада се кретала у погрешном смеру, највећа код непознатих речи (*лакомичар, *лакомислилац, *лакомислац, *лакомијан; *хот, *хоти, *хотим и сл.), при чему се издвајају два манира: насумичан покушај и посезање за првом познатом узуалном речју, тј. асоцираном основом. Такав тип одговора може се унеколико оправдати притиском који ствара испитна ситуација. Ипак, пошто је у неким случајевима самим текстом захтева олакшано решавање (уп. задаци бр. 4 и 6), можемо закључити да су нетачни одговори пре индикатори непознавања значења мотивне речи, па самим тим и (траженог) деривата, или знак слабе употребе задатком подстицаних творбених модела, што је по вокабулар појединца штетније.

5. О перцепцији непознатих речи. Видели смо да чак и анализа задатака из области творбе речи може постати добар индикатор развијености активног лексикона, а испитивање валидности одговора, разуме се, доноси много боље резултате у погледу установљавања основних недостатака наставе и усвајања знања. Основни проблем, дакле, није увек непознавање механизма творбе, већ и лексичка недостатност која отежава творбени акт. Други важан проблем јесте што непознате речи све чешће припадају кругу оних које би испитаницима одређеног узраста и степена образованости требало да буду познате. Трећи се, пак, односи на изједначавање непознатих речи са страним речима. Потоњи закључак долази након анкете спроведене школске

2015/16. године на ограниченим узорку (65 студената 3. године групе 01). Циљ је био да се открију лексичке недоумице испитаника и њима блиских саговорника. Анкета је била једноставна, имала је само два захтева: 1. „мени непознате речи” (да испитаници наведу речи које су чули али им значења не познају, или им нису сасвим јасна), 2. „другима непознате речи” (да напишу оне речи које њихови саговорници нису разумели, у вези с којима су исказали недоумицу или које су употребљавали с неодговарајући значењима). Резултати анкете показали су да је највећи број непознаница међу именицама (191), далеко мањи међу придевима (34) и глаголима (23), а најмањи када су у питању прилози (14). Ово је, рекли бисмо, само један делић комплексне слике лексичких потенцијала младих и образованих говорника. У складу с тим, на резултатима ове анкете не могу се градити генерализације, али их можемо сматрати једним од показатеља начина поимања непознатих речи и усмерености лексичких недоумица.

Запазили смо да је пажња испитаника понајпре била окренута речима страног порекла, као и лексици која се обично јавља у академском контексту: *фуснота*, *контрадикторност*, *опсервација*, *дигресија*, *метафизика*, *дискурс*, *инхибиција* и др. С обзиром на професионално опредељење студената, сасвим је очекивано што је међу лексемама које су издвојене као „другима непознате” било и више термина из области за које су заинтересовани (*прозодија*, *калк*, *интертекстуалност* и сл.).

Поред лексема које означавају родбинске односе (*јетрва*, *заова*, *свастика*, *пашеног*), међу речи које су запазили да њихови саговорници користе с погрешним значењима или их, пак, у разговору употребљене не разумеју, испитаници су убројали и ове: *баријера*, *бехар*, *бостан*, *војна*, *дактилограф*, *драгстор*, *ђувегија*, *задруга*, *касаба*, *кладенац*, *креденац*, *мангун*, *поњава*, *разбој*, *расковник*, *соц*, *тањирача* и сл. Ако за неке од њих претпоставимо да су мање фреквентне и/или неким говорницима српског језика донекле стране због непознавања референта (*креденац*, *разбој*, *тањирача*, *поњава*, *расковник* и сл.), промене социјалних односа (*задруга*, *менза*), напретка технологије, а с тим у вези и нестанка неких занимања (*дактилограф*), ипак остаје довољан број оних лексема за које бисмо, без обзира на њихово порекло, с правом могли очекивати да припадају заједничком лексикону (*мангун*, *ђувегија*, *чланак* (=текст), *кладенац*, *ведро*, *бостан*, *касаба* и сл.). Мада је застаревање речи уобичајено и очекивано, овакви резултати показују да се активан речник младих сужава, па тако све већи број реалија и појава говорницима постаје не само језички, већ и појмовно непрепознатљив, што значи да замашни сегменти искуства и знања тону у заборав, а њихов недостатак у изразном реквизитарјуму обично не бива допуњен новом лексиком.

Ваља истаћи још једну чињеницу, важну за наставу морфологије: непознавање речи корелира са употребом аномалних облика, па је тако добар број лексема које су окарактерисане као недовољно познате (самим испитаницима) неправилно написан: *коресподенција м. кореспонденција, *реминесценција м. реминисценција, *хермеутика м. херменеутика, *контеплација м. контемплација.

Неки додатни коментари, навођени уз покоју реч, потврдили су да је презентација речи у вокабулару повезана с ванлингвистичким знањима (посебно ако је у питању конкретнопредметни ентитет): *шненокле* („Знам да је врста колача, али их нисам видела до сада.”), *проја* („Моја бака из Црне Горе тако зове хлеб од кукурузног брашна.”), *орнамент* („Које је основно значење?”).

Овове ћемо додати и запажање да студенте Катедре за српски језик и јужнословенске језике на мастер студијама интересују теме које се тичу употребе речника у настави, а такође и оне које се односе на развој културе изражавања, језик и стил писаца, лексик у домаћим филмовима, лексик традиционалне српске културе и сл. Сачињавајући и проучавајући језичке корпуре, као основе за писање својих семинарских и мастер радова из области Методика наставе српског језика, будући наставници матерњег језика стичу компетенције које ће применити у школама и то охрабрује, јер ће у свом професионалном раду свакако бити окупирани жељом и потребом да побољшају интегративне методичке приступе у настави српског језика.

6. Закључци и методичке препоруке. Навођење лексикографских дефиниција и упућивање на тумачења ученицима непознатих речи, каква се обично дају у убеницима, на наставним листовима или усмено, током часа, нису увек довољно ефикасни поступци у проширивању речника и побољшању усменог и писменог изражавања. Истинско усвајање нове лексике обезбеђују тек развијене читалачке навике, дужа употреба лексема у различитим контекстима и континуитет прожимања наставних садржаја из свих области предмета Српски језик и књижевност. Ове чињенице су, истина, одавно познате, али је у настави тешко удовољити им јер опширни програми не дозвољавају веће задржавање на истим садржајима. Таква ситуација обавезује нас да налазимо ефективније вежбе и разнолике, а дугорочно применљиве стратегије проширивања вокабулара.

На часовима посвећеним утврђивању и систематизацији знања из творбе речи обично се дају примери веома фреквентних лексема чија значења ученици добро познају; тако се наводно штеди време, али штета је вишеструка: знања о грађењу речи не напредују много јер се код познатих речи најчешће довољно добро разазнаје и творбени састав. Поред тога, творбени образац се не шири на друге лексеме, нити се детаљније показује утицај истог творбеног елемента у споју с другим основама, тј. речима; самим тим се фокус учења сужава, а творбени обрасци остају тек дотакнути, као неотворени поклони који се незахвално одбацују.

Постоји неколико начина да се творба речи формално обради, али без много доприноса применљивости граматичког знања, још мање богаћењу речника. Истовремено, безброј је добрих методичких модела којима се ова, делом већ постојећа знања могу активирати и тако допринети не само јачању индивидуалних изражајних моћи, већ и интересовању за лексичко благо нашег језика.

Неопходно је идентификовати основне препреке у стицању теоријског знања и отклонити терминолошке и појмовне недоумице (нпр. неразливо-

вање корена и творбене основе, творбене и граматичке основе), у чему велики удео може имати укључивање продуктивних метафора у наставни дијалог. На пример, метафора *генеалогског стабла* (/пра/родитеља), коју је применио А. Белић, може имати добар објашњавачки потенцијал у оспособљавању ученика да идентификују мотивацију првостепених, другостепених и трећестепених деривата. Старијим ученицима овај однос може постати јаснији применом метафоре *кретања*, тј. творбених *корака* (учити → учитељ → учитељица → учитељичин; учитељ → учитељски и сл.), помоћу којих се, идући напред, али и враћајући се, лакше препознају мотивне речи. У свим узрастима треба избећи разумевање творбених начина као *машина* или *механиз(а)ма*. Мада се о „механизмима творбе” често говори и пише, они нису срећан извор метафора у настави, јер се преко њих не могу објаснити нпр. крње основе (пошто машина увек даје истоветне, правилне продукте), па ни многе друге језичке појаве (перинтеграција, језичка економија и др.). Зато, место метафоре *фабрике речи*, боље је користити метафору *креативних модела* (уп. творбени модел). Млађе ученике добро је подсетити како су у детињству, управо захваљујући њима, „стварали” нове речи, тј. трагали за поузданим „одливком” за оно што су хтели да именују. Тако, током усвајања матерњег језика, настају многе дечје „речоломке”: *улепотати (се) : лепота, м. улепшати (се), *уместити (се) : место, м. сместити (се); *прослаткити се* : сладак, м. постати сладак; *услаткити м. засладити и др.). Тако се показују стална жеља и непоходност да се зарад споразумевања творе нове речи чак и онда када се творбени обрасци тек наслућују и упознају.

Ова потреба, па и фасцинација речима и именовањем може се показати на богатом лексичком материјалу великих описаних речника, на примерима неологизама (РСЈ: *домисао*, *укрупњавати* /се/, *документарац* и сл.), поетизама (*жаран*, *жарковит*, *крилоног*, *лакокрил*, *медоуст*, *неболман* и сл.), па и жаргонизама (*гребатор*, *губиташ*, *гуранција* и др.). Дела многих значајних писаца и песника треба да постану не само предмет тумачења, већ и језичке анализе, а ученике ваља упознати и с интересовањима знаменитих стваралалаца за бележење речи чутих у народу (уп. Андрић 1997: 42: За човека у Босанској крајини: *свесебица* = себичњак, саможивац; *памтиша* = причало, песник; *незаглављен* = врлетан; *мртваја* = куњало; Костић 2007: *кваренда* = човек који квари друштво у Бачк.; *летораст* = гранчица израсла оног лета; *одљуд* = који бежи од људи и сл.). Повезивање с наставом књижевности најбоље је реализовати кроз портретисање, карактеризацију, дескрипцију (ентеријера и екстеријера), описивање вербалног и невербалног понашања јунака, исказивање ставова приповедача, усклађивање лексике са тематиком, саговорником, ситуацијом и др. Уз то, као материјал за стилске и језичке вежбе добро је давати одломке из писмених задатака, јер се часови исправке обично недовољно искористе за рад на богаћењу језика.

Типске лексичке и семантичке вежбе обично су базиране на подстицању ученика да на основу једне наведене речи дају њен антоним, синоним, а када је реч о творби, да изведу – како се то обично каже – што више деривата од понуђене мотивне речи и сл. Овакво лексичко побуђивање само је донекле

ефикасно, јер се њиме заправо пре проверава опсег учениковог речника но што се он богати. Најпре зато што се не може изазвати реч која већ не постоји у активном лексикону, а потом и стога што вежбе које се одвијају у нултом контексту не одговарају природном усвајању лексике, па ни учењу граматике (уп. комуникативно-функционални приступ).

Лексичку недовољност треба запажати и у усменом и у писменом изражавању, па тако стварати „банке” непознатих речи, које се могу користити за осмишљање „загонетних прича” о речима. Садржај сваке приче треба да открије природу, изглед, начин употребе одређеног предмета, или да оцрта понашање, нарав и навике особе која је окарактерисана циљном речју и сл. Ученици се могу и сами окушати у именовању и грађењу нових речи (уп. потенцијалне речи), али је, пре тога, важно упознавати их с потенцијалом продуктивнијих творбених модела.

Најзад, у систематизацију, као и у проверу знања писменим путем, тј. у тестове наставника треба уврстити речи високе, али и знатно ниже фреквенције, а захтеве задатака усмерених на примену знања из творбе речи што чешће повезивати са семантиком ради запажања промене значења у творбеном акту, при чему примерима ваља обезбедити место у природном и достатном контексту.

ИЗВОРИ

Андрић 1997: Иво Андрић, *Свеске*, Београд: Просвета.

Костић 2007: Лаза Костић, *Допуна Вуковог Рјечника*, Београд: Чигоја штампа.

КССЈ: Корпус савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>>10. 5. 2016.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Магица српска (1967–1976).

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XIX), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959–2014).

РСЈ 2007: *Речник српскога језика* (ур. М. Николић), Нови Сад: Магица српска.

Скок 1972: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Књ. 2), (uredili Mirko Deanović i Ljudevit Jonke; surađivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec), Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Интернет извори: www.blog.b92.rs <22. 12. 2016> ; www.webtribune.rs <10. 12. 2016>

www.nbaserbia.com <28. 2. 2013>

ЛИТЕРАТУРА

- Алдерсон и др. ²1996:** Charles Alderson, Caroline Clapham, Dianne Wall, *Language Test Construction and Evaluation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Белић 1932:** Александар Белић, *Граматика српскохрватског језика за други разред средњих и стручних школа*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 2000:** Александар Белић, *Граматике. О граматикама*. Изабрана дела Александра Белића, т. 12 (приређивач Даринка Гортан-Премк). Београд: Завод за Уџбенике и наставна средства.
- Вељковић Станковић 2007а:** Драгана Вељковић Станковић, „О терминима у области тестирања знања из матерњег језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/3, 187–202.
- Вељковић Станковић 2007б:** Драгана Вељковић Станковић, „Методички и термилошки аспекти односа тестирања и наставе српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/3, 203–219.
- Драгићевић 2009:** Рајна Драгићевић, „Потенцијалне речи у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/3, 119–126.
- Драгићевић 2011:** Рајна Драгићевић, „О неким особеностима *творбе неологизама у настави*”, *Књижевност и језик*, LVIII 1–2, 2011, 89–97.
- Лоу 2008:** Graham Low, „Metaphor and education”, in: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought* (ed. Raymond W. Gibbs, Jr.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Милановић 2009:** Александар Милановић, „Дериватолошка методологија у новијим монографијама о језику писаца предвуковске епохе”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/3, 127–136.
- Николић ⁴2006:** Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петровачки и Штасни 2008:** Љиљана Петровачки, Гордана Штасни, *Методичке апликације: планирање, програмирање и припремање наставе српског језика и књижевности*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.
- Спирада 2008:** Pushpa Nagini Spirada, „Mental Lexicon”, *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 34/1, 181–186.
- Хјуз ¹³2001:** Arthur Hughes, *Testing for Language Teachers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Штасни 2008:** Гордана Штасни, *Творба речи у настави српског језика*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Штасни 2010:** Гордана Штасни, „Мотивациони смерови у деривационим процесима”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIII/2, 89–97.

Dragana D. Veljković Stanković

ON LEXICON DEVELOPMENT IN WORD FORMATION TEACHING

Summary

In this paper we deal with improvement of correlative-integrative approach in teaching Serbian as mother tongue. Taking into consideration that students' abilities correlate with weaker and weaker reading habit and applying reproductive-explicative methods in language teaching, the improvement of teaching and knowledge quality are seen in conjoining and interacting within subject domains and in the focus of this consideration are word formation teaching and expressing culture. The goal of integrative and communicative approach is students' ability to apply their knowledge actively on word formation together with their vocabulary enhancement, and basic preconditions for realization of these tasks are as follows (a) more intensive conjoining word formation teaching with semantics; (b) a thorough presentation and better differentiation of basic concepts and terms from this domain (explanatory function of conceptual metaphors in teaching); (c) the use of systematization and written knowledge tests for improving active vocabulary (backwash test effect, response validity).

Key words: word formation, correlation within subject, active vocabulary, conceptual metaphors in teaching, tests, response validity.

Душко ВИТАС
Природно-математички факултет
Универзитета у Богдаду

БЕЛЕШКА О ЈЕЗИКУ КУЛИНАРСТВА

У раду су описани почетни кораци у формирању дијахроног корпуса језика кулинарства који има двоструку сврху. С једне стране, овакав корпус треба да омогући увид у еволуцију начина исхране на основу говора о храни, а са друге, да омогући формализовани опис поступака у припреми хране са циљем да се они дефинишу што је прецизније могуће. Као резултат анализе корпуса би могао настати енциклопедијски речник језика кулинарства, али и програмски језик који описује процесе у кувању.

Кључне речи: гастроматика, кулинарски подјезик, српски језик, дијахрони корпус, речник кулинарства

1. Увод

Језик кулинарства, а пре свега језик кулинарских рецепата, опире се аутоматизацији. Недавна појава *интелигентних* куварских робота¹, који називом наговештавају доба рачунарског разумевања текста рецепата, не представља овладавање језиком кулинарства: реч је о новој примени у технологији израде кућних апарата, о претходно програмираном лонцу. Наиме, овакав робот следи претходно дефинисани режим кувања и интелигентан је онолико колико се то може рећи и за друге савремене кућне машине.

Прави информатички изазов је конструкција програма који *разуме* текст рецепта, у стању је да уважи предлоге корисника и да предложи модификације рецепта према расположивим састојцима, а затим и да (*самостално*) приступи кувању. Како би конструкција оваквог програма уопште била могућа, поставља се више питања која треба да осветле концептуални свет ку-

---

¹ На пример, фирма *Moulinex* нуди *Cookeo Usb* као „интелигентног кувача” (фр. *Multicuisineur intelligent*) који омогућава „програмирање” великог броја различитих, али предефинисаних јела. Ипак, целокупни процес претходне припреме је поверен кориснику. Оваква справа је вероватно резултат минијатуризације справа које се користе у индустријској производњи хране.

вања и, шире, хране, а која се своде на формализацију језика кулинарства. Овакав информатички задатак се последњих година решава различитим методама и са различитим циљевима, али упадљиво недостаје корпус који би описивао феномене у овом језику. Шта више, информатичка истраживања су усредсређене на језик рецепата и то оних који су записани у већ формализованом облику, са јасно раздвојеним састојцима, њиховом количином, временом потребним за припрему, итд, а који се могу прикупити са веба.

Језик кулинарства представља један подјезик у Херисовом смислу (Сомерс 2003) чији је семантички домен јасно ограничен, а који карактерише посебна лексика као и синтаксичке конструкције које се не јављају у стандардном језику (на пример, честа употреба инфинитива уместо личних глаголских облика). Појам подјезика се показао као врло плодан у изградњи система за аутоматско превођење јер ограничавањем проблема превођења са општег језика на подјезик нестају неки кључни проблеми у аутоматској анализи и генерисању текста као што су лексичке и синтаксичке вишезначности и формализација широког репертоара синтаксичких конструкција.

За разлику од других подјезика (какви су, на пример, подјезици различитих техничких дисциплина) у језику кулинарства се преплићу различити културни, научни и практични слојеви који чине његову обраду крајње сложеном. Поред збирки кулинарских рецепата постоји обимна литература која обрађује феномен хране из различитих углова. Тако, упркос изразу *прост као пасуљ* (*биљка или јело?*), око *махунарки*, чији је један представник *пасуљ*, развило се комплексно интердисциплинарно истраживање које користи резултате биологије, биохемије, хемије, медицине и агрономије, а чији крајњи резултат има последице на начин његовог коришћења у исхрани. Уз овај поглед на *пасуљ* из угла природних и примењених наука, о њему се може говорити и из угла различитих хуманистичких и друштвених наука, пре свега етнологије, антропологије и историје, не искључујући литерарне реминисценције, па све до кулинарских и гастрономских разматрање његове употребе каква је, на пример, одредница *касуле* у (Мијо 2012). Ова разноликост погледа на исти куварски подухват, *прост као пасуљ*, указује да се у овом подјезику укрштају различити регистри језика, што чини опис његове концептуализације крајње сложеним (Ђерић 2013), (Радојичић 2015).

2. Речници кулинарства

Као први корак у описивању језика кулинарства се намеће опис лексике која се користи у овој области. Лексика овог подјезика у српској лексикографији није систематично обрађена упркос њеној свакодневној употреби. Истраживања језика кулинарства се код нас ограничавају на студије регионалне кулинарске лексике или иностраних утицаја на њено формирање, али у овим описима обично недостају прецизни детаљи који би омогућили репродуковање означеног. Овај лексички слој је недоследно обележаван у (РМС) према (Вуковић 2002), а у првих 19 томова (РСАНУ) је скраћеницом *кув.* обележено

свега педесетак одредница као што су *аспик*, *маринирати*, *крофна*, *међујело*, *кромпирача*...² Одреднице попут *бурек*, *јогурт*, *боранија*... немају другу ознаку осим ознаке рода док је *пасуљ* обележен као именица из ботаничког и агрономског, али не и кулинарског регистра премда се већина примера уз ову одредницу односи управо на кувано јело. У (Крстев 2015) је приказан део глагола из кулинарског подјезика чије је кулинарско значење занемарено у (РМС).

Један систематичан прилаз описивању кулинарске лексике у првом издању Вуковог *Српског рјечника* налазимо у (Крушец 2004) где је дата реконструкција значења појединих лексема на основу различитих лексикографских и етнографских извора.

Упадљиво одсуство специјализованих речника који обрађују српску кулинарску терминологију донекле надокнађују вишејезични глосари за угоститељство са одељцима о кувању какав је нпр. (Банићевић 2010). Листа термина који се овде могу наћи обухвата српску кулинарску лексику са еквивалентима на пет других језика груписану према извесном броју критеријума (национални специјалитети, доручак, хлеб, итд), а са циљем да се угоститељима омогући састављање вишејезичних јеловника. Овај речник, који наводи уз назив јела и главне састојке, пружа слику о проблему *непреводивости* кулинарске лексике због њене зависности од локалних гастрономских обичаја. С друге стране, лексика која не изгледа непосредно преводива на друге језике, може се пресликати у апстрактни систем кулинарских концепата који омогућава да се препознају реализације тог концепта у другим језицима. Нпр. у (Банићевић 2010) се као национални специјалитет наводи *Карађорђева шницла* за коју сви предложени еквиваленти на другим језицима садрже реч *Карађорђе*. На концептуалном нивоу, овај национални специјалитет је варијанта јела које је широко прихваћено под називом *cordon bleu*, а чије се националне варијанте налазе под локализованим називима (нпр. у Словенији *љубљански зрезек* или у Хрватској *загребачки одрезак*).

Упркос оваквом стању у класичном опису српске кулинарске терминологије, информатички ресурси за обраду кулинарских садржаја су богатији и конзистентнији. Систем електронских морфолошких речника српског је током последњих година допуњаван кулинарском лексиком³ где је, поред одреднице, наведен и низ квалификатора који описују у грубим цртама њено значење (Вујичић и др. 2014а). Овим одредницама је допуњен и српски део семантичке мреже *WordNet* који обухвата и опис различитих семантичких релација међу њима⁴. Примера ради, српски *WordNet* садржи 22 синсета која су у вези са синсетом *пасуљ*. Језгро овог синсета, чија је идентификација ENG30-12556793-п, чине *пасуљ*, *грах*, *фижол*, *боранија*, *Phaseolus vulgaris*, а хипероними су окупљени у синсету ENG30-11747468-п који садржи *сочивица*, *махунарка*, *легуминоза*, итд.

Процес даљег обогаћивање ових речника се ослања на експлоатацију система за полуаутоматску екстракцију термина на основу претходно де-

² Лично саопштење проф. Ранке Станковић.

³ Део електронског речника који садржи кулинарску лексику садржи око 4.000 термина.

⁴ Доступно за прелиставање на <http://sm.jerteh.rs/>

финисаних правила и статистичких расподела у корпусу (Станковић и др. 2016), (СТИЈОВИЋ И ДР. 2016).

Општа структура кулинарских термина није довољно истражена. Она се састоји од више слојева где се на основном нивоу јавља извештај број концепата (описаних појединачним простим речима у терминологији усвојеној за опис електронских морфолошких речника) око којих се даље граде сложенији термини спецификацијом начина припреме или одређеног састојка. На пример, концепт *мусака* захтева додатни опис – *вегетаријанска, летња, пролећна, од зеља, од кромпира*, итд. који ближе описује реализацију концепта (Витас и др. 2016).

Наведени информатички ресурси омогућавају да се аутоматски анализирају кулинарски садржаји, а посебно да се открије присуство кулинарских израза и у другим врстама текста.

3. Кулинарски корпус

У (Вујичић и др. 2014б) је описан корпус који се састоји од кулинарских рецепата прикупљених са веба. Овај корпус омогућава увид у савремену кулинарску лексику, а посебно је занимљива слика коју пружа о савременом начину исхране кроз појаву састојака и кулинарских техника којих нема у традиционалним изворима (нпр. *кување у воку, суши, чизкејк, панаја* или *авокадо* који нису забележени у (РСАНУ)). Али овако изабраној колекцији текстова недостаје, пре свега, мера „свакодневности” која би изражавала степен прихваћености одређеног рецепта, а затим информација о његовом пореклу као и дијахрона перспектива, која би указивала на могућу еволуцију начина припреме (видети примере у т. 5).

Поред овог корпуса, у току је прикупљање грађе за један дијахрони кулинарски корпус која би се састојала од различитих куварских приручника полазећи од оних с краја 19. века (Мицина) па до наших дана, али и од друге литературе, првенствено етнолошких и антрополошких студија о кувању, као и од уџбеничке литературе са подручја кулинарства и гастрономије (Портић). У корпус ће бити укључени и сегменти из других извора у којима се помиње храна, њена припрема или послуживање укључујући кулинарске часописе, приватне збирке рецепата, јеловнике ресторана, али и рекламне летке за брзу храну. За сада је само један део ових текстова припремљен за аутоматску обраду док је други у различитим фазама припреме што обухвата поступке скенирања и ишчитавања текста (применом OCR-а), његове коректуре, а затим и израде мета-података и обележавања одређених садржаја у корпусу.

Овакав дијахрони корпус би требало да омогући, с једне стране, увид у еволуцију кулинарске терминологије, да прикаже промене у перцепцији исхране током последња два века, као и да осветли природу страних утицаја на српске јеловнике.

С друге стране, из информатичког угла, обрада и експлоатација оваковог корпуса представља својеврстан изазов јер уобичајене методе не пред-

стављају најподеснији начин за увид у његов садржај. Наиме, претраживање које за одређене кључне речи издваја документа која их садрже има практични значај, али не може да прикаже ни варирање рецепта, а ни концепата током дугог временског периода. Уместо уобичајених начина претраге оваквих колекција докумената, било би занимљиво оформити повест рецепта (наратив) на основу мета-података и анализе садржаја корпуса (Мегини и др. 2017).

Омогућавање формирања повести рецепата, састојка, обичаја и сл. захтева да се реши читав низ питања која се ослањају на анализу садржаја појединачних текстова корпуса, а која треба да учине видљивим и повезаним информације које су иначе скривене у текстовима.

Међу оваквим питањима је, на пример, питање идентификације уобичајених рецепата у одређеном периоду и у одређеној средини. Оваква информација се може изводити само посредно јер је куварски приручници не наводе експлицитно. На пример, у (Пата) је наведен рецепт *дуње с пилетином* за који се каже да су „*јело мало старинско. Некада се много чешиће јављало на столовима него данас. Али, ипак, и данас има својих љубитеља, јер није цео свет прешао на мајонез и тартар-сос*”. Одавде следи да се *мајонез* појавио касно на српској трпези, пред 2. светски рат. Али и *мајонез* и *дуње с пилетином* (у нешто друкчијем облику него у (Пата)) се јављају и у (Мицина), па је сасвим вероватно да напомена о *мајонезу* као кулинарској новини потиче из регионалне перцепције кулинарских обичаја⁵. На оваквим напоменама се откривају сведочанства о различитим културним утицајима које историја углавном не бележи. Напоменимо да се у историјама приватног живота код Срба (Поповић и др. 2011), (Тимотијевић 2006), (Мишковић 2010) јављају само уопштене белешке о овом аспекту свакодневице. Један увид у начин исхране код Срба у Отоманском царству је дат у (Коцић 2010) са детаљима о уобичајеним јелима и пићима.

Кулинарски корпус обухвата већ сада и изванредан број преведених дела, пре свега са француског, која су паралелизована на нивоу реченице. Овај део корпуса омогућава да се сагледају утицаји на промене у припреми хране, а нарочито тешкоће у преносу кулинарских садржаја из једног језика у други. На пример, у српском преводу Хемингвејевог романа *Старац и море* из 1952, сегмент на енглеском *Here there were concentrations of shrimp and bait fish and sometimes schools of squid in the deepest holes...* је преведен са *Ту су се окупљале огромне количине сардела и ситне рибе, неки пут на најдубљим местима, и јато мастљавих риба...* Ово нам наговештава да у доба када је настао превод ни *шампти*, ни *лигње* нису ни на српској трпези, а ни у речницима. *Мастљава риба* сведочи о мукотрпној потрази преводиоца за решењем за *squid* где је једно решење било пронађено у енглеско-немачком речнику (нем. *Tintenfische* – „*мастљава риба*” је генерички термин за *главоношце*).

⁵ Концепт *мајонеза* се јавља у Западној Европи већ у Ренесанси, а његова данашња рецептура је забележена већ крајем 18. века, док је етимологија предмет бројних нагађања.

4. Проблеми у формирању корпуса

Повезивање овако сложеног садржаја корпуса у хомогену целину подразумева више корака у обради појединачних текстова, а посебно текстова рецепата. Наведимо само неке од ових проблема од чијег решења зависи у највећој мери ефикасна експлоатација корпуса.

Старински куварски приручници не наводе експлицитно потребне састојке, мере и време потребно за припрему, а сама кулинарска лексика може бити архаична. Као сложен информатички проблем се јавља аутоматска идентификација састојака из текста рецепта и одређивање њихових потребних количина. Овome треба додати и препознавање мера из текста, као и израчунавање потребног времена за припрему и кување и, коначно, осавремењавање терминологије. У савременим рецептима су ове информације обично експлицитно наведене, па би уједначавање формата рецепата био један од првих корака. Напоменимо да се и савременом формату рецепата неретко дешава да се састојак, наведен у листи састојака, не јавља у опису поступка, па се, као информатички задатак, јавља проблем идентификовања сувишног или недостајућег састојка. У текстовима који нису организовани као колекције рецепата, какви су, на пример, (Мијо 2012) или (Онфре 2002), било би неопходно идентификовати сегменте који се односе на одређено јело или на начин његове припреме и обележити их одговарајућим етикетама.

Чак и у најпрецизнијим рецептима, мере за количину или време могу бити неодређене. Неке од мера су инхерентно неодређене (нпр. *веза зелени* или спремати нешто *док не порумени*) док се друге могу одредити на основу контекста (нпр. као што је укупно време потребно за припрему или модификације у температури). Овде се јављају, као додатни проблем, различити системи мерних јединица и њихово превођење на стандардни систем мера. На пример, у првом издању (Мицина) се користе старе мере као што су *фунта* и *лот* које су у 3. издању прерачунате у савремене мере за тежину што даје апотекарски прецизна упутства као „узми 106 *цлитара*...” или „од 105 *грама масла*...”. Један прилаз овом проблему је дат у (Крстев 2014), али је неопходно допуњавати изграђене ресурсе новим детаљима током развоја корпуса.

Чак и у савременим рецептима изостају информације које је у начелу могуће израчунати аутоматски као што је нпр. калоријска вредност, дијететска препорука или процена цене (умерено, скупо).

Још једно питање, занимљиво из информатичког угла је може ли се одређени рецепт класификовати у односу на начин припреме (лако или тешко за спремање), у односу на тип (нпр. *доручак*) или у односу на редослед у послуживању јела (предјело, главно јело, десерт, итд). Ово друго питање, како је показао (Фландрен 2002), подложно је променама у различитим периодима, срединама и приликама.

Посебно тежак проблем представља трансфер кулинарских садржаја из једног у неки други језик. Ово подручје, које се само на површини решава вишејезичним глосарима, је предмет у коме се у кулинарском језику укрштају најразличитији локални обичаји, а о њима сами текстови рецепата не

воде рачуна. Прва апроксимација вишејезичног аспекта кулинарског језика је дата у (Крстев 2014) кроз проширење WordNet-а са српског на енглески, али би било неопходно укључити и друге језике, а посебно француски, немачки и руски, с једне стране, а балканске језике с друге.

Појам *истог* или *сличног* рецепта се не може одредити ни преко назива, ни преко састојака. Разлике у називу или у састојцима, редослед корака у припреми итд. доводе до тога да је (и даље из угла аутоматске обраде) врло тешко утврдити да ли ће два рецепта дати приближно исти резултат. Веб-странице са колекцијама рецепата не воде рачуна о овом феномену – исти рецепт је вишеструко описан са варијацијама у имену, састојцима или начину описа поступка припреме. Тако се, на пример, под називима *бечка*, *миланска*, *похована* или *панирана* (*шницла*) проналази исти рецепт (понекада са незнатним изменама). Један покушај да се одреди сличност рецепата је дат у (Вујичић 2016) где је описан поступак поређења структурираних рецепата (са издвојеним састојцима) различитим математичким мерама сличности. Овај поступак начелно води рачуна о синонимији и морфолошким варијацијама у називима састојака, али је то само један аспект у утврђивању сличности као што ће се видети у примерима из т. 5.

5. Један пример

Као илустрацију проблема формирања информатизоване повести рецепта погледајмо како се концепт једног старог и једноставног јела – *уштинка* – јавља у различитим корпусима.

У корпусу савременог српског језика⁶, *уштинци* се у разним облицима јављају 44 пута углавном у примерима из дневних новина, а најчешће у значењу овог старинског јела (укључујући и израз *ко о чему, баба о уштинцима*). У првих 16 томова (РСАНУ), *уштинка* има 31 појављивање у примерима као што је *Почињу жене ... месити мавише и уштинке* (Трој. 3, 90) или као објашњење покрајинских израза, нпр. за изразе *говедарица*, *гушаница*, *локума* итд.

Уштинка је у (РМС) описан на следећи начин: *мали колач од киселог теста пржен у масти*, што је у складу са Вуковим описом у *Рјечнику*, према (Крушец, 2004).

У литерарним текстовима припремљеним за кулинарски корпус наилазимо на следеће потврде:

Биле су ту гурабије, батлије и [...] и уштинци чудесни и медањаџи бесни. (1001 ноћ)

Грци су некада од тог семена правили уштинке и воћне колачиће, а јели су их после вечере, као нарочиту ђаконију, да би вино боље пријало. (Et quoy que jadis entre les Grecs d'icelle l'on feist certaines especes de fricassées, tartres, & beuignetz, les quelz ilz mangeoient apres soupper par friandise & pour trouver le vin meilleur⁷) (Рабле)

У (Фостер), где се разматра развој западног средњовековног манастирског кулинарства, *уштинка* се јавља 11 пута. Описујући га као једно од омиље-

⁶ <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/> (консултован 28. априла 2017. са кључем usxtip[a-z]+)

⁷ Оригинал текста према http://xtf.bvh.univ-tours.fr/xtf/view?docId=tei/B759999999_Y2_2162/B759999999_Y2_2162_tei.xml;chunk.id=B759999999_Y2_2162_n52;toc.depth=1;toc.id=;brand=default

них оновремених јела, Фостер додаје да „*значења појединих производа од брашна и њихова приређивања у различито вријеме и у различитим земљама представљају врло опсежно подручје*” (стр. 131). Сличну белешку налазимо и у (Слапшак 2014) у чланку о *крофни*. Могло би се, дакле, рећи да је значење речи *уштипак*, па отуда и рецепт за његову припрему, опште познат и широко прихваћен: описан је већ код Апиција међу *aliter dulcia* (Апиције 1989).

Можемо се сада запитати да ли је уштипак са Апицијеве трпезе, из *1001 ноћи*, са манастирских обеда или Раблеовских претеривања па све до савремених новинских извора исто јело или се ради о концепту чија реализација може да прими различите облике. Размотримо због тога како се рецепт под овим називом јавља по различитим српским куварима.

У (Ердељановић) се наводи следећи опис за *уштипак*: — *Праве се овако. У каленицу се метне једна прегриг просејаног пиеничног брашна, па се то посоли, сипа мало млека (а може и без млека) и метне неколико јаја (што више, то боље), па се то све добро измути. За то време се разгреје маст у тигању, па се затим у њу спушта по једна ложница од оне смесе, и кад се добро испече (пожуги), вади се и износи на совру. Рецепт за уштипке који даје (Мицина) је прецизнији (и друкчији): Узми 4 цела јајета, мало шећера, соли и једну малу ракијску чашу добре старе ракије, а брашна узми толико колико је довољно да тесто буде тврдо као за резанце; разваљај га са три прста дебело и исеци на парчад од три прста дугачка, свако то парче са крајева средом расеци и пеци их на врелој масти, печене поређај по флис-папиру — упијајућој артији — да маст у себе увуче, поређај их за тим по чинији и поспи са ситно утученим белим шећером и подај на трпезу⁸.*

У кувару који је објављен под именом јермонаха Јеротеја Драгановића (Јеротеј) за уштипке налазимо сасвим упрошћен рецепт⁹: *гуиће тесто за палачинке са прашком за пециво пећи у доста уља, а онда их увити у прах шећер са ванилом.*

Под називом *старински уштипци*, у (Пата) предлаже се следећи поступак „*усути у шерпу 1/2 литре воде, мало је посолити и загрејати на штедњаку. Засебно, у суду добро умутити 3 жуманцета варјачом. Затим у жуманца постепено додавати топлу воду, непрестано мешајући док се сва вода не утроши. После тога усути 1/2 килограма меканог брашна, лунајући варјачом док тесто не добије мехуре. Улупати чврсти снег од 3 беланцета и лако га умешати у тесто. У тигањ за крофне метнути доста масти, добро је на штедњаку загрејати, од теста одвајати мање количине кашиком, спуштати их у врелу маст и пржити. Румене уштипке вадити решеткастом кашиком из масти...”.*

Однос основних састојака у рецептима из српских куvara је приказан табелом 1.

⁸ Рецепт, према облику уштипака, подсећа на своју италијанску варијанту, *кроштуле*, одомаћену и у Далмацији.

⁹ Издање (Јеротеј 1993) је значајно промењено и допуњено у односу на оригинални текст из 1885: *Србскиј кувар : (по немачкому кох-бух)*, Крушедол. У оригиналном тексту, у одељку о тестима, нема рецепта за уштипке као ни за палачинке. Наведени рецепт, приписан Јеротеју, је уметак приређивача овог издања.

Табела 1. Упоредни преглед састојака

састојци	(Ердљановић)	(Мицина)	(Папа)	(Јеротеј)
брашно	просејано пшенично брашно	брашна узми колико је довољно да тесто буде тврдо као за резанце	1/2 килограма меканог брашна	гушће тесто за надличнке
со	посолити	соли	мало посолити	
јаја	неколико јаја (што више, то боље)	4 цела јајета	3 жуманцета 3 беланцета	
течност	мало млека (а може и без млека)	малу ракијску чашу добре старе ракије	1/2 литре воде	
шећер	?	мало шећера, ситно умучени бели шећер	?	прах шећер са ванилом
масноћа	разгреје маси у тигању	на ерелој маси	доста маси у ерелу маси	доста уља

Овом прегледу рецепата из српских куvara додајмо и упутство из куvara преведеног с француског (Пелапра): *уштитци* (*beignets*) се састоје од **различитих надева** који су увијени у тесто и печени на масти. Правимо их од *незаслађеног пареног теста* (*râte à choux*) коме су додани остали, углавном *уситњени састојци*. Уобичајени начин да се направи парено тесто је сличан оном из (Пата), али се у воду додаје и путер. Овај француски рецепт даје уопштену и прецизну дефиницију *уштинка*, али додаје и елемент који не налазимо код српских куvara: тесто се надева слатким или сланим надевом како би се добио коначни производ што трансформише *уштинак* из јеловника ниске у јеловник високе кухиње.

Наведени примери илуструју да је на основу језичког садржаја тешко одговорити на питања постављена у т. 4. Пре свега, иако су сви наведени рецепти исто насловљени, у њима се разликују и састојци и поступак припреме, а тиме (вероватно) и резултат. Једини експлицитно наведени заједнички састојак је *со*, али је и ту на два места употребљен глагол (*посолити*) уместо именице. За *брашно*, које је различито описано у наведеним изворима, само је у (Пата) прецизно одређена потребна количина, док је у (Ердељановић) количина описана величином посуде, а у (Јеротеј) и (Пелапра) реферисањем на други рецепт (*палачинке*, *парено тесто*). У (Мицина) је количина брашна одређено посредно условом *да тесто буде тврдо као за резанце*. Слично је и са јајима која се јављају у свим рецептима, али само у два под тим називом, у (Пата) су *јаја* разложена на *жуманца* и *беланца*, а у осталим се подразумевају. Течност која повезује тесто се разликује и може бити и *млеко* и *вода* и *ракија*, док је добијено тесто различите конзистентности (*тврдо*, *житко*, *течно*).

Не само да су мере за количину непрецизне, већ је и потребно време за припрему изражено описно (*уштитци* су готови када се *добро испеку*, а то значи када *пожуте*, или, на другом месту, када *порумене*), итд. Чак је и редослед операција у припреми теста описан различитим глаголима и у различитом је редоследу. Изостављене или непрецизне информације се ослањају вероватно на искуство куvara које није експлицитно описано.

Дефинисање концепта *уштинка*, на основу корпусних потврда, је сложен задатак. Дефиниција на коју наилазимо у (РМС), где је описан као *колач од киселог теста*, није сагласна са наведеним рецептима, јер *уштинак* не мора бити колач и у његовом справљању се не користи *квасац*, неопходан за *кисело тесто*. Опис *уштинка* у (РМС) га поистовећује са *крофном*.¹⁰

Проблем дефинисања кулинарских концепата захтева одређену врсту апстрактног механизма за њихов прецизан опис, али и повезивање хетерогених информација које учествују у конституисању концепта. Приказане разлике у рецептима за *уштинак* показују, с друге стране, високу зависност рецепта од културних навика, поднебља, временског периода, социјалног статуса итд. Рецепт предложен код Ердељановића, који је и најједноставнији,

¹⁰ У (РМС) је *крофна* [...] *врста пецива од киселог теста у облику округлих колачића, који се прже на врелом уљу или масти*.

описује припрему *уштинака* у Србији с почетка 20. века у сеоским срединама, док га Мицина, на крају 19. века, припрема под аустро-угарским утицајима.¹¹ По свој прилици, сваком од наведених рецепата би се морала приписати и информација о социјалном амбијенту и простору у коме је он практикован што би омогућило да се успостави веза која постоји између различитих назива за исти кулинарски производ и друштвених околности у којима се он користи.

6. Еволуција кулинарске терминологије

Кулинарски корпус, иако још није добио своју коначну организацију и обим, омогућава да се добије увид у главне састојке који чине основу одређене кухиње у појединим изворима у корпусу. Како је лексика кулинарства у електронском речнику обележена маркерима описаним у (Крстев 2014), могуће је претраживати појединачне текстове корпуса како би се добио увид у састојке на које се ослањају поједини аутори.

Маркером DOM=Culinary су обележени сви кулинарски термини у речнику што укључује како намирнице тако и кулинарске производе и прибор. Ако претражимо куварске приручнике кључем <N+DOM=Culinary>, издвојићемо сва појављивања именица које су обележене на овај начин. Списак најфреквентнијих именица, издвојених на овај начин, приказан је у табели 2. Приметимо да ниједна именица не учествује у свих 5 колона. Именице које се јављају у сва четири српска извора су *месо*, *брашно*, *со*, *вода*, али се ови састојци не јављају у високофреквентном слоју у (Палапра).

Масло се јавља у старијим куварима, док је у (Портић) овај термин замењен савременим синонимима *путер* и *маслац*. У (Мицина) се *масло* јавља искључиво као *слатко масло*, а *путер* му је синоним као у примеру: *Шведи пре чорбе дају слатко масло — Butter — путер*. У (Ердељановић) се *путер* јавља само у примеру *За „путер” и „милерам” овај крај и не зна*, док су у (Пата) синоними *бутер*, *маслац* и *путер* јављају ретко: *путер* се јавља једном и то у примеру *прелијте мешавину истопљеним маслом (путером)*.

---

¹¹ У предговору својој књизи, Мицина одбацује стране утицаје: *Радоваћу се, ако сам својим сестрама дала српску књигу, која ће истиснути из наших кућа туђе књиге, које су нам често шкодиле и здрављу и уваљивале нас у излишне трошкове.*

Табела 2. Најфреквентније именице са маркером DOM=Culinary

(Ердељановић)	(Мицина)	(Пата)	(Портић)	(Пелапра)
<i>месо</i>	<i>шерпења</i>	<i>шерпа</i>	<i>месо</i>	<i>умак</i>
<i>суд</i>	<i>маст</i>	<i>шећер</i>	<i>сос</i>	<i>пиле</i>
<i>вода</i>	<i>црни лук</i>	<i>месо</i>	<i>маслац</i>	<i>чорба</i>
<i>чорба</i>	<i>слатко</i>	<i>тесто</i>	<i>со</i>	<i>крем</i>
<i>брашно</i>	<i>чорба</i>	<i>вода</i>	<i>сендвич</i>	<i>торта</i>
<i>лук</i>	<i>масло</i>	<i>масло</i>	<i>хлеб</i>	<i>јаја</i>
<i>хлеб</i>	<i>вода</i>	<i>маст</i>	<i>посуда</i>	<i>омлет</i>
<i>лонац</i>	<i>кашика</i>	<i>брашно</i>	<i>путер</i>	<i>суфле</i>
<i>јаја</i>	<i>перлуун</i>	<i>кашика</i>	<i>парадајз</i>	<i>салата</i>
<i>пита</i>	<i>брашно</i>	<i>здела</i>	<i>брашно</i>	<i>котлет</i>
<i>кунус</i>	<i>месо</i>	<i>со</i>	<i>печење</i>	<i>сладолед</i>
<i>тепсија</i>	<i>бибер</i>	<i>лимун</i>	<i>поврће</i>	<i>тесто</i>
<i>сач</i>	<i>путер</i>	<i>торта</i>	<i>вода</i>	<i>кромпир</i>
<i>сир</i>	<i>суд</i>	<i>калуп</i>	<i>риба</i>	<i>тортица</i>
<i>јуфка</i>	<i>лонац</i>	<i>суд</i>	<i>умак</i>	<i>прелив</i>
<i>млеко</i>	<i>со</i>	<i>крем</i>	<i>пире</i>	<i>турнедо</i>
<i>масло</i>	<i>милерам</i>	<i>црни лук</i>	<i>печурке</i>	<i>парадајз</i>
<i>со</i>	<i>лимун</i>	<i>штедњак</i>	<i>крем</i>	<i>говеђи филе</i>
<i>пилав</i>	<i>шећер</i>	<i>млеко</i>	<i>шаргарепа</i>	<i>чоколада</i>
<i>кајмак</i>	<i>јаја</i>	<i>јаја</i>	<i>кромпир</i>	<i>маслац</i>

Фреквентне именице у (Ердељановић) су сагласне са описом културе исхране у оријенталном домаћинству које је дато у (Коцић 2010), а у коме је *месо* главна храна (стр. 310). У (Пелапра) одредницу *месо*, која се иначе ретко појављује, замењују прецизно одређени комади меса (нпр. *котлет*, *говеђи филе*, *турнедо*). Између ова два приручника се може уочити поступна диференцијација врста меса које се износе на трпезу. Приказ овог процеса је дат у табели 3, а екстрахован је кључем <A+Zool> <месо> који из текста издваја придеве, изведене од назива животиња, за којима следи неки облик именице *месо*.

Табела 3. Врсте меса

(Ердељановић)	(Мицина)	(Пата)	(Портић)	(Пелапра)
<i>крмеће</i> <i>свињско</i> <i>говеђе</i> <i>овчје</i>	<i>телеће</i> <i>живинско</i> <i>јагњеће</i> <i>овчије</i> <i>говеђе</i> <i>свињско</i> <i>кравље</i> <i>пилеће</i> <i>крмеће</i> <i>овнујско</i>	<i>свињско</i> <i>телеће</i> <i>пилеће</i> <i>говеђе</i> <i>јагњећа</i> <i>зеље</i> <i>овчје</i> <i>рибље</i> <i>кокошје</i> <i>ћуреће</i> <i>срнеће</i> <i>јунеће</i> <i>гушчје</i> <i>корњачино</i>	<i>пилеће</i> <i>свињско</i> <i>телеће</i> <i>рибље</i> <i>говеђе</i>	<i>гушчје</i> <i>свињско</i> <i>говеђе</i> <i>пилеће</i> <i>овчије</i>

Занимљиве су и промене употребљених назива за посуђа: док се у (Ердељановић) међу фреквентним налазе чак четири назива (*суд*, *лонац*, *тепсија*, *сач*), код (Мицина) и (Пата) у кувању главну улогу има *шерп(ењ)а* и *суд*.

Претрага појединачних текстова са кључем <N+Bot+DOM=Bio> издваја појављивање оних лексема које означавају биљне намирнице. У табели 2. су приказана називи најчешће коришћеног поврћа у различитим куварским приручницима у корпусу.

Табела 4. Главни биљни састојци у различитим изворима

(Фостер)	<i>лук</i>	<i>чешњак</i>	<i>шпинат</i>	<i>порилук</i>	<i>крумпир</i>
(Мицина) ¹²	<i>црни лук</i>	<i>першун</i>	<i>купус</i>	<i>паприке</i>	<i>репа</i> ¹³
(Ердељановић)	<i>лук</i> <i>(црни)</i>	<i>купус</i>	<i>паприка</i>	<i>тикве</i>	<i>зеље</i>
(Пата)	<i>црни лук</i>	<i>паприке</i>	<i>парадајз</i>	<i>купус</i>	<i>пиринач</i>
(Портић)	<i>парадајз</i>	<i>лук, бели</i> <i>и црни</i>	<i>печурке</i>	<i>шаргарепа</i>	<i>гомољике</i>
(Пелапра)	<i>гомо-</i> <i>љике</i>	<i>печурке</i>	<i>парадајз</i>	<i>пиринач</i>	<i>црни лук</i>

Табела показује еволуцију кулинарске терминологије: процес модернизације и диверсификације исхране који се може сагледати већ на високофреквентном слоју.

¹² У (Мицина) је *пиринач* - *пиринац*, а (Ердељановић) - *ориз*.

¹³ *Репа* у овом кувару може бити бела, *жута* (*шаргарепа*) или *црвена* (*цвекла*). *Парадајз* је *црвени патлиџан*.

Ови подаци показује да би било могуће, на основу оваквог корпуса, пратити промене у исхрани током времена на текстовима са кулинарским садржајем што би унело светло у историју прехранбених навика. Ипак, драгоцено средство за процену „уобичајености” одређених намирница и јела у одређеном периоду би вероватно пружали јеловници ресторана, али оваква сведочанства су ретко сачувана и за сада нам нису доступна.

7. Закључци

Из овог разматрања следи да би за састављање „интелигентног аутоматизованог куvara” било неопходно интегрисати у кулинарски корпус, поред куварских књига, текстове из других наука, како природних, тако и хуманистичких. Компонента у обради таквог корпуса би, уместо потраге за рецептом са одређеним састојцима преко кључних речи, морао бити апстрактни концептуални модел рецепта како је предложено у (Витас и др. 2016) са његовом реализацијом у различитим периодима и културама. Посебно анализа језика кулинарства омогућава да се конципира формализовани језик, налик на програмске језике, који би омогућио да се рецепт, уместо да буде предефинисан, испрограмира. Коначно, језик кулинарства, са својим различитим слојевима, захтева посебну и лингвистичку и лексикографску обраду чији би резултат могао водити ка једној српској енциклопедији историје и културе исхране.

КОРПУСНИ ИЗВОРИ

- 1001 ноћ:** *1001 ноћ* (превод Станислав Винавер). Београд: Дерета, 2002.
- Ердељановић:** Јован Ердељановић (уредник), *Српска народна јела и пића*, Књ. 1, Српски етнографски зборник, књ. 10, Београд: Српска краљевска академија, 1908.
- Рабле:** Франсоа Рабле, *Гаргантуа и Пантагруел* (превод Станислав Винавер), Београд: Дерета, 2002.
- Мицина:** Катарина Поповић-Мицина, *Велики српски кувар : са сликама : за употребу српских домаћица*, Нови Сад: Српска књижара браће М. Поповића, 1878.
- Пата:** Спасенија Марковић Пата (уредник), *Велики народни кувар*, Београд: Народна књига, 1956.
- Јеротеј:** Јеротеј Драгановић, *Србскиј кувар*, Књижевне новине, Београд, 1993.
- Пелапра:** А.-П. Пелапра, *Први кувар света : модерна француска и међународна уметност кувања*, Београд: Просвета, 1969.
- Портић:** М. Портић, *Гастрономски производи*, Нови Сад: Природно-математички факултет Универзитета у Новом Саду, 2011.

Тројановић: Сима Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, Београд: Просвета, 1983.

Фостер: Norman Foster, *Jelo iza samostanskih zidina*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982.

ЛИТЕРАТУРА

- Апиције 1989:** Апиције, *O kuvanju*, Biblioteka Latina et Graeca; knj. XV, Zagreb.
- Банићевић и др. 2010:** М. Банићевић, М. Поповић, *Rečnik ugostiteljstva : (srpski-engleski-nemački-francuski-italijanski-ruski)*, Beograd: Udruženje naučnih i stručnih prevodilaca Srbije.
- Витас и др. 2016:** Душко Витас и Цветана Крстев, „Оглед из гастроматике”, у: *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију – зборник у част Љиљани Суботић*, 1–10, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.
- Вујичић Станковић и др. 2014а:** Staša Vujičić Stanković, Svetana Krstev, Duško Vitas, “Enriching Serbian WordNet and Electronic Dictionaries with Terms from the Culinary Domain”, In *The Proceedings of Seventh Global WordNet Conference*, 127–132
- Вујичић Станковић и др. 2014б:** Сташа Вујичић Станковић, Весна Пајић, „Формирање доменског корпуса – кулинарска лексика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, 51–59.
- Вујичић Станковић и др. 2016:** Сташа Вујичић Станковић, Весна Пајић, „Аутоматско утврђивање сличности куварских рецепата употребом метода екстракције информација”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/3.
- Ђерић 2013:** Г. Ђерић, „Храна – прича нашег живота: прилог студијама хране и антропологији укуса”, *Етноантрополошки проблеми*, 8 (1), Београд, 41–59.
- Коцић 2010:** М. Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану: Османски период XV–XIX век*, Hesperia, Београд: Филозофски факултет.
- Крстев и др. 2014:** Svetana Krstev, Staša Vujičić Stanković, Duško Vitas, Approximate Measures in the Culinary Domain: Ontology and Lexical Resources, *Proceedings of the Ninth Language Technologies Conference*. Ljubljana: Institut Jozef Stefan: 38–43.
- Крстев и др. 2015:** Цветана Крстев, Б. Лазић, „Глаголи у кухињи и за столом”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/3, 117–136.
- Крушец 2004:** А. Kruszec, „Vukova trepa – kulinarska terminologija u prvom izdanju Srpskog rječnika Vuka Stefanovića Karadžića”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 47, Нови Сад, 233–296.
- Мегини и др. 2017:** Meghini C., Bartalesi V., Metilli D., Benedetti F. Introducing Narratives in Europeana: Preliminary Steps. *Second International Workshop on Semantic Web for Cultural Heritage SW4CH'2017*, Nicosia, Cyprus, 24–27 September.

- Мијо 2012:** К. Мијо, *Речник заљубљеника у гастрономију*, Београд: Службени гласник.
- Мишковић 2010:** N. Mišković, *Bazari i bulevari : svet života u Beogradu 19. века*, Београд: Музеј града Београда.
- Онфре 2002:** М. Онфре, *Гурмански ум : филозофија укуса*, Чачак: Градац.
- Поповић и др. 2011:** М. Поповић, М.Тимотијевић и М.Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд: Clío.
- Радојичић 2015:** Д. Радојичић, *Дијалози за трпезом. Антрополошка монографија о култури исхране*, 2. издање, Београд: Службени гласник.
- РСМС 1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1959–2014:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. I–XIX, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радоњић 2013:** Данијела Радоњић, „О терминологији кулинарства у Речнику српскохрватскога књижевног језика Матице српске”, у: *Савремени токови у лингвистичким истраживањима*, књига 1, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 399–419.
- Слапшак 2014:** Svetlana Slapšak, *Leteći pilav: Antropološki eseji o hrani*, Београд: Biblioteka XX vek.
- Сомерс 2003:** Somers H., *Sublanguages*, in Somers H. (ed.) *Computers and Translation: A Translator's Guide*, John Benjamins.
- Станковић и др. 2016:** Stanković R., Krstev C., Obradović I., Lazić, B., Trtovac A. Rule-based Automatic Multi-word Term Extraction and Lemmatization, *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation*, LREC 2016, Portorož, Slovenia, 23–28 May 2016, 2016, eds. Nicoletta Calzolari et al.
- СТИЈОВИЋ 2017:** Рада Стијовић, Олга Сабо, Р. Станковић, „Речник САНУ као база термилошких речника (на примеру речника кулинарства)”, у: *Словенска терминологија данас*, Београд: САНУ.
- Тимотијевић 2006:** М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности, Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд: Clío.
- Фландрен 2002:** Flandrin J.-L., *L'ordre des mets*, Editions Odile-Jacob, Paris.

Duško Vitas

A NOTE ON THE CULINARY LANGUAGE

Summary

This paper describes initial steps in building a diachronic culinary corpus that can serve two purposes. On one side, this corpus can provide insight into the evolution of nutrition practices on the basis of talk about food, and, on the other side, it can serve as a source of information for the formalization of description of food preparation procedures in order to define them as precisely as possible.

Снежана П. ВУЧКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ТАБУ У ЛЕКСИЦИ ПОГРЕБНОГ ОБРЕДА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се анализира лексика која припада семантичком пољу погребног обреда. Врши се њена мотивациона реконструкција у настојању да се открију основни номинациони обрасци у оквиру којих је текао процес њеног формалног и значењског уобличења. Осветљава се улога табуа у процесу метафоричне концептуализације те лексике и представљају неки архаични етнокултурни садржаји који су у тим називима нашли свој језички одраз.

Кључне речи: лексика погребног обреда, мотивациона реконструкција, табу, метафорична концептуализација, етнолингвистика/лингвокултурологија

I

1.1. Погребни обред древних Словена био је и пре примања хришћанства веома сложен ритуал. На њега је пресудно утицало древно индоевропско наслеђе, али и контакти Словена са другим народима. Како показују историографски извори и археолошки подаци, распрострањен начин погребног поступања са покојником било је код старих Словена спаљивање, али се у неким културама среће и инхумација. Хришћанство је у ову област увело изванредан поредак обредом сахрањивања покојника на заједничким гробљима, у гробовима који се освештавају, дајући неким претхришћанским елементима погребног ритуала хришћанску симболику. Древна традиција спаљивања покојника очувала се у словенским земљама све до XII/XIII века.¹

Погребни обред, као један веома устаљен и донекле затворен систем, поседује сопствену функционално-семантичку структуру и богат је извор реликата словенске старине. Обредна терминологија тј. лексика која се односи

---

* snezanabaukvuckovic@gmail.com

¹ В. Топоров 1987: 28–30.

на поједине његове аспекте, истовремено чини и део система датог језика и део културе у којој се обред формирао, те је стога везана и за друге елементе који припадају семиотичком језику културе датог обреда: акционалне (ритуалне радње), предметне (ритуални предмети), персоналне (личности као агенси или објекти ритуалне радње), просторне, временске и сл. Зато је за реконструкцију првобитне мотивације и семантичке еволуције ове лексике веома важна реконструкција етнокултурног контекста у којем се погребни обред формира и функционише тј. њена интерпретација у обзорју духовне културе Словена.

Лексичко-семантичком пољу погребног обредног комплекса припада релативно мали број лексема (на пример у поређењу са лексиком свадбеног или бројних жртвених обреда). Оне су, по правилу, врло архаичне, а одликују се и недовољно прозирним мотивационим везама. На скроман обим овог семантичког поља, као и на прекид мотивационих веза лексема које га чине, пресудно је утицао један екстралингвистички моменат: табуизирање основних појмова везаних са смрћу. Појава табуа у овој лексичкој групи је – као и код других лексичко-семантичких група подложних табуизацији (имена људи, божанских и демонских бића, владара, умрлих, сродника, називи болести и смрти, називи неких животиња и сл.) – била везана за архаичне религиозно-митолошке представе о вези између неког предмета или појаве и њиховог назива, што је водило поистовећивању денотата и његовог имена. Одавде је проистекла вера у магијску моћ речи, односно у реч као оружје магијског дејства, те даља забрана употребе оних речи које су могле негативно утицати на човека.

Формирана у контексту табуа, на раним стадијумима развитка културе, погребна обредна лексика има поглавито супституциони, еуфемистички карактер. Основни принцип њене номинације је метафора тј. метафоричка концептуализација лексема које се односе на појам смрти, а која има исту идејну основу као и сам табу. То је, заправо, била идеја „скривања”, која стоји у основи семантичког развитка многих од разматраних лексема. Метафорички концептуализован механизам преноса значења у многим се случајевима показује као непрозиран, јер се односи на сферу архаичних есхатолошких представа у којима је скривена његова митолошка основа (в. Седакова 2004: 23).

1.2. Истраживање терминологије погребног обреда тј. анализа семантике и етимологије речи које у ово лексичко-семантичко поље спадају, нису систематичније проучавани у српској историјској лексикологији. У овом раду ми желимо представити неке од кључних појмова словенског погребног обреда, односно лексема којима се они изражавају, у настојању да реконструишемо њихову примарну мотивацију и откријемо узроке, начине и путеве развитка њиховог значења до данас посведочених облика у српском језику, осветљавајући, притом, улогу табуа у процесу номинације ове лексике. Етнолингвистички приступ датој анализи – који не укључује само језички материјал српског језика и дијалеката, него и фолклорне, етнографске, историографске, археолошке и др. изворе, те поређење са погребном обредном лексиком других словенских језика – омогућава не само реконструкцију првобитне моти-

вације разматраних лексема, већ и представљање древне слике словенског света која је у тим називима нашла свој језички одраз.

II

2. 1. У старословенским канонским споменицима појам „СМРТ” (стсл. **сѣмрѣтъ**) изражава се лексемама чије значење упућује на то да је смрт пре свега схватана као крај живота на земљи: **конѣць, кончина, сѣконѣчаник** (СС: 289–290). Верујући у бесмртност душе (**пандѣте отѣ сѣмрѣти вѣ животѣ вѣчнѣи** СС: 217), средњовековни човек је веровао да смрт представља премештање, пренос душе у други свет (упор. **прѣставленик** СС: 551), вечни сан² (**оусѣпеник** СС: 749). У овим лексемама одражена је идеја превладавања чињенице смрти и њеног поимања у опозицији са самим животом: са његовим завршетком (упор. **отити** прен. „умрети” СС: 424), крајем земљског труда и течења (упор. **покон** прен. „смрт” СС: 470), предајом душе натраг Богу (упор. **прѣдати доушж** „умрети” СС: 200). Наведени примери показују како се метафорична концептуализација табуисаног појма смрти одвијала у контексту њеног хришћанског поимања.³

Појам „УМИРАЊА” (упор. стсл. **мрѣти**, лат. *mors*, *-tis*, лит. *mirtis*, стинд. *mīti-*, од праие. **m̥t̥eǵ-*) у српском језику такође је табуиран, а његов основни лексички израз често супституисан метафоричним лексемама или фразеологизмима као што су *скончати*, *преставити се*, *упокојити се*, *уснути*, *отићи (Богу на истину)*, *предати душу Богу*, *склопити очи* итд. Табуисању је подложно и само називање умрлог, који се означава лексемама које имају еуфемистички, емоционално-експресивни или профилактички карактер: *веселик*, *добросрећник* (замена табуисане речи еуфемистичном на основу антонимије), *сиромаш*, *тамо он* и сл. Међутим, и сама лексема *смрт* је према неким етимолошким тумачењима еуфемизирана већ у примарном акту своје номинације. Следећи Махекову интерпретацију, Александар Лома претпоставља да префикс *сѣ-* уноси у основно значење лексеме семантику нечег што је „добро, повољно”. Махеково тумачење се позивало „...на представу о ’својој’ – тј. природној у опреци према превременој, насилној – као о ’доброј смрти’, одражену у изразима попут рус. *умреть своей смертью*, лит. *sąvo smerčiū mirti*, нем. *seinen Tod sterben*, франц. *mourir de sa bonne mort* итд. Уопштавање ове изворне семантике на све врсте смрти објашњавало би се еуфемистичком применом речи.” Лома ово Махеково тумачење унеколико модификује закључком који се позива на етимолошко тумачење

² Представа о смрти као сну кореспондира са погребним обичајем *бдења* над „уснулим” покојником.

³ Језик хришћанских светих списа изразито је метафоричан и представља најлепши одраз велике метафоре Логоса тј. Христовог сопственог вербалног откривења. Учење Исуса Христа, онако како је дато у јеванђељима, у великој мери се ослања на метафору, која није само оруђе библијског стила, већ и нека врста хеуристичког средства помоћу којег откривамо бит често табуираних, сакралних појмова хришћанске вере.

везе између праие. основе *su- „добар” и индоиран. именичке основе *asu-/ahu-* „постојање, егзистенција” која се односи како на овоземљаску, тако и на оноземљаску, вишу егзистенцију после смрти: „...оно што смрт дефинише као ’добро’ није освртање уназад, на протекли земаљски живот просуђен као ’добро’ окончан ако није насилно и превремено прекинут, него поглед унапред, у блажену егзистенцију после смрти као врхунско добро...” (Лома 2004: 59–61). У свом раду посвећеном концепту „ЛОШЕ СМРТИ” Марија Вучковић показује да је и овај концепт, онако како га одражавају различите словенске лексеме, био у основи заснован у сфери културно-семантичких и вредносних опозиција *горе / доле*, односно *прав / крив*, *савијен*, *искривљен*. Ауторка утврђује да је он у својој вербалној реализацији доминантно метафорички модификован и везан за семантичку сферу псл. глагола *gybnōti (упор. апофонијску варијанту тј. корен **gъb-* присутан у срп. *сагнути се*, *нагнути се* и сл.). Деривати овог глагола (упор. срп. *гинути*, *угинути*, *погинути*) су деетимологизовани јер табуом мотивисана метафора која се налази у основи њихове номинације крије у себи архаизован митолошки елеменат: „Концепт савијања присутан је, на пример, у веровању Словенима блиских паганских Балта да је повијање дима приликом кремације лош знак за посмртну судбину душе, док је усправно кретање дима указивало на то да је душа спасена.” (Вучковић 2014: 515).

2.2. Значење „сахранити (труп, тело, остатке покојника)” обележено је у словенским језицима лексемама којима су у основи псл. глаголи *greti, *grebō, *horniti, *hovati, *kopati.

Старословенски канонски споменици појам „САХРАНИТИ” изражавају лексемама **погрети**, **погривати**, **погрѣвати**, **погребеник** : стсл. **грети**, **гревж** „грабити, веслати” СС: 178. Ова лексема и њени деривати широко су распрострањени у словенским језицима (упор. срп. *гроб*, *гробље*, *погреб*; буг. *погреба*; мак. *погребе*; слов. *pogreb*, *pogrebščina*; рус. *гроб* (примарно је *могила*), *гробовище* „гробље” (примарно је *кладбище*), цсл. *погребать*, *погребение*; чеш. *pohřeb*; слов. *pohreb* итд.).

Текстови сакралних старословенских споменика бележе и лексему **сѣхранити**, али у значењу „сачувати, спасити, сакрити” СС: 674–675 (: **хранити** „чувати, штитити, скривати” СС: 765). Семантички развитак ове лексеме текао је од примарног псл. *horniti se (: псл. *horna) „хранити, крмити, питати” ⇒ „чувати, пазити, скривати”⁴ (упор. срп. фразеологизам *хранити гују у њедрима*). У овим значењима глагол је познат свим словенским језицима. Као термин погребног обреда он није забележен у старословенским споменицима, али је распрострањен у јужнословенским и источнословенским језицима где стоји у различитим односима конкуренције са њему синонимним глаголима (упор. срп. *сахранити*, *сахрана*, *сахрањивати* „укопати покојника” и рус. *хоронить*, *похороны* – где је то основни термин; у буг. и мак. су доминантни деривати глагола *greti и *kopati (упор. буг. *законая*, мак.

⁴ Семантички паралелизам присутан је у развоју значења синонимне лексеме **питати** – 1. „питати, хранити, крмити”: ⇒ 2. „одгојити, васпитати” **живѣваше въ чистотѣ. питаа дѣти своа въ наказани и оучени посподѣни** СС: 447.

закона); у словеначком је основни глагол **kopati*, али је присутно и **greti*; у блр. и укр. је познат, али претеже употреба глагола **hovati*, ЭССЯ 8: 78–79).

Културно конотирани секундарни пренос значења глагола **horniti* „сачувати, штитити, сакрити” ⇒ „сахранити (труп, тело покојника)” могао је одражавати старе претхришћанске представе о загробном животу који подразумева не само вечни живот душе, него и тела покојника (потврду налазимо у археолошкој евиденцији: стављање у гробницу личних предмета, накита, оружја, у словенској старини и бојних коња, робова и жена и др.). Њему синониман глагол **hovati* – чије је примарно значење било „крити, сакривати” и у чијем се секундарном значењу „сахранити (покојника)” чува исти семантички пренос значења као и код глагола **horniti* – карактеристичан је за неке севернословенске језике (упор. укр. *ховати*, блр. *хаваць*, рус. дијал. *поховать*, чеш. *pochovati*, стсловач. *chovat'*, пољ. *chować*). Светлана Толстој у раду посвећеном семантичкој реконструкцији словенске погребне лексике претпоставља два могућа полазишта за еволуцију значења ове лексеме: а) развитак од примарног значења „крити, сакрити” био је у вези са словенским традиционалним представама о укупу као начину да се покојник тј. смрт укљони из света живих; б) ауторка допушта и могућност везе са „чувањем” тела покојника за његов онострани живот (Толстој С. 2009: 342–347).

Код глагола **kopati* (упор. срп. *укоп*), као и код глагола **greti*, **pogreti*, значење „сахранити” је секундарно, али мотивационо прозирно. Међутим, и код ових лексема срећемо одраз истог супституционог, еуфемистичког отклонка од појма смрти, па се зато идеја „скривања” чињенице смрти своди на конкретне радње поступања са покојником којима се он „склања” из света живих.

Први словенски писани споменици бележе и лексему **сѣжеци** „спалити, сажећи” СС: 649, али у контекстима који се доминантно односе на спаљивање тј. уништавање паганских светилишта (**капице, трѣбнице**), идола (**капѣ, идолѣ, коумирѣ**) и њихових верника: упор.: **вса капишта сѣкроуши и огнемѣ сѣжеже; сѣжеци коумиромѣ сѣнѣти и дѣщери** (Супрасаљски зборник 220: 27; 127: 8) Јеванђеља, пак, ову лексему бележе само у значењу спаљивања предмета (пшенице, плеве и сл.), а ако се ова радња односила на људе, онда је то била казнена мера. Супрасаљски зборник у једном примеру, међутим, бележи и спаљивање светих моштију (упор. **сѣжегоша тѣлеса с(вѣ)тѣнихѣ** Супр. 80: 23). На основу података које дају старословенски канонски текстови можемо рећи да је значење „сажећи, спалити, кремирати (покојника)” на старословенском нивоу претрпело специјализацију везивањем за специфичне употребне контексте (спаљивање паганских светилишта), јер је рано хришћанство овај обред санкционисало као остатак језичества тј. паганства.

О овом старом виду погребне праксе нема у старим српским писаним споменицима директних спомена, што може бити у вези и са екстралингвистички условљеним моментом њеног табуирања под утицајем преовлађујућег модела инхумације који је заступало хришћанство. Међутим, он се наводи у једном члану Душановог законика који сведочи о томе да је традиција спаљи-

вања тела мртвих, иако санкционисана, постојала и у XIV веку: **и людї коє сь влховством изымают из' гробь та нх съжїжоуть и тозы село да платит враждоу. коє тозы оучинить. и аще на то попь пришалъ да моу се възме поповство** (ДЗ, Шишатовачки препис, члан 21). Иако то није експлицитно казано, санкционисани обред из Душановог законика односио се на спаљивање вампира.⁵ Спаљивање је било начин да се тело вампирово потпуно уништи тј. да се униште сви они делови у којима је душа могла остати (упор. пословицу *Запекла му се душа у костима*). Постојало је, наиме, веровање да ће душа остати везана за тело покојника све док се његово тело не распадне. Такав покојник звао се у српској старини *очајник* „нерастворено тијело у гробу” (Српски рјечник 1852: I, 667). Стсл. лексема **чапати, чапж** : псл. *čajati „чекати, надати се” (ЭССЯ 4: 10–1) претрпела је у српским дијалектима специфичан семантички развитак: „тражити, искати, желети, чекати” → „ишчезавати, пропадати” (упор. ...удар нађе искру у камену, / без њега би у кам *очајала*, Његош, *Горски вијенац*). Прекид мотивационих веза лексеме *очајник* могао је бити условљен архаизацијом мотивног глагола *čajati, али и метафоричним развитком њеног значења формираним у контексту табуа.

Траг о старом словенском обреду кремације могла би чувати и рус. лексема *клад(б)ище* „гробље” (упор. струс. *клада* 1. „брвно, већи комад дрвета, балван, трупцац (на који се што може ставити)”; 2. *колода* „издубљен комад дрвета у који су стављани мртви”; 3. „погребна ломача, костер тј. купа дрва, гра на које се користе за кремацију”: **творѡхоу кладау великоу и вѣзложохоуть и на кладау, мртвца сожѡхоу** (Срезњевски I/2: 1211; изведеница од псл. глагола **klasti, kladq* „стављати, метати”).⁶ О значењу струс. лексеме *клада* „обредни огањ” сведочи и назив јужнословенског празника *Покладе* за који је, поред осталог, карактеристично и паљење обредних, лустративних ватри. Исти мотивациони образац могао се наћи и у номинацији српске лексеме *ломача* „погребни огањ” тј. првобитно „бреме трња или грања” (Српски рјечник 1852: I, 468) на које се ставља покојник ради кремације.⁷

2. 3. Гробна хумка, која се и данас насипа над тек сахрањеним покојницима, означава се у неким словенским језицима лексемом *могила*. У неким од њих она се јавља као основна лексема за дати појам, док у другима она

⁵ Спаљивање, као основни претхришћански начин на који су Словени своје мртве слали на онај свет, налази се и у основи неких од етимолошких тумачења примарног значења лексеме *вампир*. У својој студији *Димом у небо* Александар Лома се позива на етимологијску интерпретацију Т. В. Лукинове која лексему *вампир* (упор. грч. *v-am-piras*, рус. *уыпир*, буг. *вѣпир*, чеш., слов. *upír*, пољ. *upiór*) доводи у везу са ие. сложеницом (*o)n-púros* > псл. *opurgъ „не-спаљен” (упор. срп. *пирити, пирјанити*), одраженом и у стгрч. придеву *á-pyros* „без ватре (о обреду)”. Лома каже да се овај начин „упокојења” вампира „...може узети као сећање на паганско доба када је спаљивање било основни погребни обред [...] Вампир би, дакле, био мртвац који је, противно обичају, остао *неспаљен*, па стога узнемирава своју најближу родбину, која је пре свих била дужна да му омогући прописан погребни обред.” (Лома 2004: 54).

⁶ Упор. и рус. дијал. *приклад* „гроб”.

⁷ Рјечник ЈАЗУ наводи податак да ова лексема још од XVIII века значи хрпу или гомилу дрва за горење „особито онаку на којој су чељад палили” (РЈАЗУ VI: 43). Упор. и лат. *cremō* „кремирати, сагорети”, *cremia* „суха дрва”.

чува своје основно значење „невелико (природно или вештачко) земљано или камено узвишење”.⁸

Тумачење семантичког развитка псл. лексеме **mogyla* од претпостављено примарног „гомила, хумка, узвишење” – из којег се секундарно развило значење „загробна хумка” – није међу етимолозима било општеприхваћено.⁹ Интересантно је становиште В. Орела који полази од општеприхваћене генетске сродности лексема *могила* и *гомила*, те узима за примарни облик лексему **gomyla/*gomola/*gomula* „гомила, хрпа земље, камена”, а метатезирани облик **mogyla* објашњава табуизацијом терминологије погребна (Орел 1984: 301–306). Слабост ове хипотезе налази се у томе да лексема *могила*, поред обредног, има и опште значење „хум, брежуљак” у већини сл. језика (ЭССЯ 19: 119). Извесно је да могила имају претхришћанску старину и да су несумњиво имале посебну улогу у старим словенским жртвеним и погребним култовима, да су служиле као жртвеници или претхришћанске богомоље. Чајкановић на основу израза *клетвене* или *зборне гомиле* претпоставља да су на њима вршена и извесна правна поступања (Чајкановић 1994: 166).

У српској погребној терминологији среће се још један термин који се на исти појам односи. То је термин *громила* – 1. *гомила* „гомила тј. велико мноштво, хрпа (нпр. камења)”; 2. „могила, праисторијско гробље” (РСАНУ 3: 673). Није сасвим извесно да ли се у гласовном лику ове лексеме крије контаминација са семантички сродним лексемама попут *громада*, *грумен* (громиле су карактеристичне по насипању грумењем већег или мањег камења) или је у питању једна од лексема која у хронолошки дубљим слојевима чува старе културне трагове.

У раду *Заметки по етимологији и сравнительной грамматики* О. Трубачев на основу црквенословенског облика *громы* (акуз. множ.), посведоченог у речнику Срезњевског (Срезњевски 1989: I, 597)¹⁰, претпоставља особено прасловенску иновацију **gromъ* „жртва”, објаснивши тај облик као реликтни нетематски трпни партицип садашњег времена изведен од псл. глсголског корена **gr-* (са редукованим степеном коренског вокала, од индоевропског

⁸ Упор. псл. **mogyla*, цсл. *могыла* *tumulus* (Миклошич, 378), срп./хрв. *могила* 1. „невелико земљано (природно или вештачко) узвишење”; „камена или земљана хумка”; „велика хрпа камења која је служила као знак међе или ограда” (нпр. у повељама српских владара, Даничић II: 84–85); 2. „старинска, преисторијска гробница с великим насипом, тумул” (РСАНУ 12: 769–770); буг. *могила*, дијал. *гомила* „хум, брешчић”; словен. *gomila* 1. „земљани брежуљак”; 2. „могилини брежуљак”; стпољ. *mogila* 1. „природна или вештачка грудa земље (као гранично обележје)”; 2. „курбан, гробна хумка”; 3. „камени ступ подигнут у спомен на владоца или бога”; чеш./слов. *možyla* „високи земљани или камени насупи хум над гробом”; рус. *могила*, укр. *могила*, блр. *магіла* – у којима је преовлађујуће значење „курган, гробна хумка”, али се спорадично среће и прво значење тј. „невелико земљано (природно или вештачко) узвишење”, ЭССЯ 19: 115–117).

⁹ Једна од хипотеза о семантичкој еволуцији ове лексеме полазила је од очигледног формалног поклапања ове лексеме са алб. *māgūlë* „хумка, брег”, *gamūlë* „гомила земље или траве” и рум. *măgură* „исто” и тумачила је као позајмљеницу из ових језика (ову хипотезу изнео је још Х. Барић; супротно сматра Фасмер II: 534 наглашавајући њено општесловенско распрострањење). Други истраживачи сматрају је позајмљеницом из неких других језика – скитског језика (Собољевски), келтског (Шахматов) итд. О томе више в. ЭССЯ 19: 118.

¹⁰ У другом списку споменика Срезњевски бележи *требы* „жртве”; упор. и грч. паралелу *θύματα* коју Срезњевски такође наводи.

прајезичког корена **g^uer-* „ждерати, гутати”) (Трубачев 1972: 9).¹¹ У исто етимолошко гнездо, ако прихватимо Трубачевљево тумачење, спадале би и неке пољске, чешке, украјинске и белоруске лексеме (упор. пољ. *gromnica*, чеш. *hromnice*, *hromice*, укр. *грімниця*, *громниця*, блр. *грамніца*) са значењем: 1. „празник Срећење (2/15. фебруара)”; 2. „свећа која се освештава у цркви као апотропеј од муња”. Свеће су биле познате магијској словенској пракси и палиле су се у време првог изгона стоке, у време жетве заједно са хлебом, профсором итд. Њихово паљење у време непогоде, да би штитиле од муња, чест је случај профилактичке магије. Значење ових лексема се, по мишљењу А. Журављева, народним (лажним) етимологисањем повезивало са хомонимичном речју *gromъ „гром”. Узимајући у обзир претходно изнето Трубачевљево етимолошко тумачење, овај аутор сматра да се у основи наведених словенских лексема налази појам „жртвеноприношења” (и даље назива празника), „жртвеног дара”. Сам словенски глагол са кореном **gr-* није посведочен, али се може претпоставити да је изгубљен под утицајем конкурентног синонимичног облика са кореном **žbr-* (Журављев 2010: 11–12).

Према овим етимолошко-етнографским сведочењима могли бисмо претпоставити да су *громиле* првобитно биле нека врста жртвеника који су били у вези са погребном церемонијалном праксом.¹² Временом су у језичком знању српских говорника могли бити запретиени ови стари религиозно-митолошки слојеви, те лексема *громила* данас има исто значење као и *могила*, тј. 1. „велико мноштво, хрпа (нпр. камења)”; 2. „могила, праисторијско гробље”. Иако коначни етимолошки суд о настанку напред наведених лексема није донет, њихови варијантни фонетски ликови (*gomyla/*gomola/*gomula, *громила*, *могила*) могу сведочити у прилог Ореловом тумачењу развитка метатезираног лика *могила*, односно о томе да је табуом условљена забрана употребе основног термина „гроб, гробна хумка” водила настанку низа супституената чији нерегуларни фонетизам може бити једном од последица функционирања табуа на језичком плану.

Лексема *рака* (упор. стсл. *рака* „гробна јама”, буг. *рака* „сандук са моштима”, словен. *raka* „гробница”) је, по свему судећи, латинског порекла (: лат. *arka* „сандук, ковчег” од *arceō* „закључавам”). Она је посредством готског била пренета у словенске језике (Фасмер III: 437). Изворно значење ове лексеме носи данас у српском језику назив предмета у који се ставља мртви пре инхумације („сандук, ковчег”), док је сам латински по пореклу термин, метатезом транспонован у лексему *рака*, добио значење „гробна јама”. Арка

¹¹ Од овог прајезичког корена неки етимолози изводе и прасловенску реч *žrb-tva (коренови се разликују само по аблаутном степену коренског вокала: **gr-* / **ger-* > **žer-* / **žbr-*). В. Н. Топоров је псл. *žerti, *žbrq „приносити жртву, жртвовати” повезивао са псл. глаголом *žbrati „јести, пити” (упор. рус. *нажратъся*, чеш. *ožrati se* „опити се, пити се”) подразумевајући мотивациони модел који упућује на постојање ритуалне трпезе која је у жртвеној церемонији следовала за чином приношења жртве (Варбот 2012: 295–296).

¹² Археолошка евиденција показује да неке раносредњовековне српске громиле не чувају пепео (нити друге остатке покојника) и да вероватно представљају неку врсту култног места (обредног станишта) на којем су вршени погребни церемонијали. У њима су нађене спаљене животињске кости, уломци грнчарије (погребна гозба?), остаци некаквих грађевина, огњишта, предмети који су припадали умрлима и сл. (Јанковић 1998: 117–120).

представља једну из реда хришћанских „културних речи”, јер је према Библији то био назив лађе у којој се Ноје спасао од потопа, а такође се јавља и у називу Ковчега завета тј. највеће јеврејске светиње у којем се налазио текст Мојсијевих Десет заповести. Ови културно конотирани слојеви значења чувају се у примеру наведеном из бугарског језика, док је у српском њено сакрално значење данас избледело, могуће и због споменуте метатезе која је прекинула везу са изворном лексемом и културном сфером њеног значења. Извесно је да је табузација појма „гробна јама” условила метафорични пренос основног значења ове лексеме, а да је табу могао утицао и на само позајмљивање, сведочи, на пример, источнословенски дијал. погребни термин *труна/трумна/трува* „гроб” позајмљен посредством пољског језика од нем. *Truhe* (Седакова 2004: 233), као и бројни савремени примери супституисања табуиране лексеме неком позајмљеницом (упор. нпр. *спалити* : *кремирати*). Табуисањем основног појма „мртвачки сандук, ковчег” могло би се објаснити и пренесено значење лексеме *лијес* (упор. стсл. *лѣсъ* „дрвеће, шума”).

Лексеме (*вечна, ледена*) *кућа, двор, дом, двор-самотвор* које у значењу „гроб” срећемо у општеупотребном и фолклорном контексту (упор. текст тужбалице: *С јадом сам ти на двор дошла, / јад је мене! Да обидем бона тебе! / боре доме!*¹³ *И да питам јадна тебе, / много јадна! С чим си ми се ти понио, / добар доме! Е си дворе саградио, / граде доме! / Нове дворе самотворе, / само јадна!*) – представљају прозирне метафоре, општесловенског распрострањања (упор. нпр. рус. дијал. *домовина, домовина, домик, домовка, домовице*; буг. *кџаца*; укр. *нова хата, гарна хата вічна* и сл., Седакова 2004: 139), настале у координатама семиотичких опозиција *живот/смрт*, при чему се гроб перципирао као покојникова „вечна кућа”. У основи њихове номинације стоји метафорична концептуализација, мотивисана табуом. Исто се може рећи и за рус. дијал. лексему *погост* „гробље”, која се по Зељењину доводи у везу са обредом погребних гозби (од псл. **gostь*¹⁴, **gostьba*), као и за лексеме *жальник, жаль* којима су најчешће називана паганска гробља или гробља тзв. „залојних” тј. нечистих покојника (Зељењин 1929: 150).

2.4. У претходном излагању анализирани су само неки од основних појмова, односно лексема које припадају погребном обредном комплексу, односно језику културе датог обреда. Шире засновано истраживање ове лексике, са укључивањем њених општесловенских паралела, показало би да је исти метафорични концепт скривања, тајности присутан и у означавању неких других аспеката погребног обреда, као и да цео погребни обред представља супституцију реалне чињенице смрти – смрћу симболичком, ритуалном.

¹³ Наведени израз могао би бити у вези са метафором *дрво* : *смрт* везаној за посредничку коју је дрво имало у погребним обредима претхришћанске старине (душа мртвих кроз дрвеће иде на онај свет; упор. рус. дијал. *дерево, деревнице, колода* „гроб”, фразем *дубу даць* „умрети”, *дуб-вертодуб* „смрт” (у загонеткама) и сл., Седакова 2004: 138; упор. и *...из Омера зелен бор никао, / Из Мејрме зелена борика...*, нар. песма *Омер и Мерима*). Веровање да се душа после смрти склања у гробно стабло (Чајкановић 1973: 6) довело је до погребне праксе сађења биљки или дрвета на гробној хумци.

¹⁴ Упор. и рус. дијал. *гостенин* „умрли”, *гостьбище* „гробље”, Седакова 2004: 216.

III

Забрана употребе неке речи која се односи на појам „СМРТИ” била је првенствено условљена културним, религиозно-митолошким факторима и доводила до стварања њеног еуфемистичког еквивалента који је метафорично концептуализован и у чијим се дубљим семантичким слојевима налазе трагови архаичног митопоеетског мишљења.

Неке од разматраних лексема настале су на подлози метафора у којима се скривени објекат открива у конкретним, очигледним представама које су способне да стичу знаковна, симболичка својства задржавајући притом везу са својим конкретним обележјима (*скончати, преставити се, уснути, упокојити се, заклопити очи, погрети, укуп, могила, громила, ломача, вечна кућа, дом, двор, лијес*). Друге су, опет мотивационо тамне, затворене, настале у сфери религиозно-митолошких архаичних представа и у њима симболично значење преовладава над конкретном-предметним (*смрт, гинути, сахранити, очајник, рака* и сл.). У овим метафорама поређени појмови и њихова значења сливени су у нераскидиво јединство, те их можемо разоткрити само у систему семиотичког језика културе у којој су поникле и осветлити методама етимолошке и упоредно-историјске језичке анализе.

ЛИТЕРАТУРА

- Бандић 1975:** Д. Бандић, „Трагови табуа у самртном ритуалу Срба”, *Гласник Етнографског института*, књ. 23 (1974), Београд, 95–116.
- Варбот 2012:** Ж. Ж. Варбот, *Исследования по русской и славянской этимологии*, Москва – Санкт-Петербург: Нестор – История, 295–296.
- Вучковић 2014:** Марија Вучковић, Концепт „ЛОШЕ СМРТИ”, *Етноантрополошки проблеми*, год. 9, св. 2, 513–537.
- ДЗ:** *Законик цара Стефана Душана*, књ. III, Београд: САНУ, 1997.
- Ђорђевић 1937:** Тихомир Ђорђевић, „Неколики самртни обичаји у Јужних Словена”, *Годишњица Николе Чупића*, 46, 75–103.
- Ђорђевић 1940:** Тихомир Ђорђевић, „Неколики самртни обичаји у Јужних Словена”, *Годишњица Николе Чупића*, 49, 70–84.
- Ђорђевић 1941:** Тихомир Ђорђевић, „Неколики самртни обичаји у Јужних Словена”, *Годишњица Николе Чупића*, 50, 144–176.
- Журављев 2010:** А. Ф. Журавлев, Интуиција етимолога, *Этимология 2006–2008*, Москва (2010), 3–24.
- Зельењин 1929:** Д. К. Зеленин, Табу слов у народоу восточной Европы и северной Азии, часть II: Запреты в домашней жизни, *Сборник музея антропологии и этнографии*, Т. IX, Москва: Академия наук.
- Зечевих 1982:** Слободан Зечевих, *Култ мртвих код Срба*, Београд: Вук Караџић, Етнографски музеј.

- Јанковић 1998:** Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, Београд: НИП Књижевна реч.
- Лома 2004:** Александар Лома, Димом у небо. „Обред спаливања мртвих у старим и традиционалним културама. Његово осмишљење у есхатолошким представама индоевропских народа, са посебним освртом на паганске Словене”, *Кодови словенских култура*, 9, 7–64.
- Орел 1984:** В. Э. Орел, Слав. *mogyla, *ОЛА 1981*, Москва (1984), 301–306.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1882/1975–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, том 1–, Београд: САНУ, 1959–.
- Седакова 2004:** О. А. Седакова, *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*, Москва: Индрик.
- Седов 1990:** В. В. Седов, Погребальный обряд славян в начале средневековья, *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд*, Москва: Наука, 170–182.
- Срезњевски 1989:** И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, Репринтное издание, том I, Москва: „Книга”.
- Српски рјечник 1852:** Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник (1852) I–II*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 11, Београд: Просвета, 1986.
- СС:** *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*, Москва: Русский язык, 1994.
- Толстој С. 2009:** С. Толстая, ’Коромит’ и ’хоронит’ (к семантической реконструкции славянской погребальной лексики), *Studia etymologica Brunensia* 6, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 341–355.
- Топоров 1987:** В. Н. Топоров, Заметки по похоронной обрядности, *Балтославянские исследования 1985*, Москва, 10–52.
- Трубачев 1972:** О. Н. Трубачев, Заметки по этимологии и сравнительной грамматике, *Этимология 1970*, Москва (1972), 9–10.
- Фасмер 1986/1987:** Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I–IV*, Москва: Прогресс.
- Чајкановић 1973:** В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба. Изабране студије*. Београд: СКЗ.
- Чајкановић 1994:** В. Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и митологије*, књ. V, Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон.
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков* [ред. О. Н. Трубачев], том 1–, Москва: Наука, 1974–.

Snežana P. Vučković

TABOO WORDS IN THE DISCOURSE OF BURIAL RITUALS IN SERBIAN

Summary

This paper presents a study of lexemes belonging to the semantic field of burial rituals in Serbian. In an effort to identify some basic nominalization patterns in the process of their formal and semantic formation such items are deconstructed from the motivational aspect. We try to highlight the role of taboos in the process of metaphorical conceptualization of such lexemes. They clearly represent a linguistic manifestation of some archaic etno-cultural elements which are therefore presented in this paper, too.

Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
Милош В. УТВИЋ**
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

КОРПУСНО ИСТРАЖИВАЊЕ ШИРЕЊА КОМПОНЕНТЕ *МУЛТИ*- У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ ДАНАС

Рад је посвећен анализи употребе префиксоида *мулти*- у српском језику пре петнаест година и данас. Истраживање је обављено на материјалу добијеном ексцерпцијом лексема са компонентом *мулти*- из корпуса *Политике* 2000–2001. год. и његовим поређењем са ексцерпираним лексемама са компонентом *мулти*- из корпуса *Политике* 2015–2016. год. Циљ истраживања био је да се испита хипотеза о ширењу лексема са интернационалним препозитивним компонентама у српском језику, као и да се истраже фазе усвајања страних афикса, па и лексема, у савременом српском језику.

Кључне речи: префиксоид, препозитивна компонента, позајмљенице, неологизми, усвајање стране лексике, српски језик

1. ИЗВОРИШТЕ КОМПОНЕНТЕ *МУЛТИ*-. Препозитивна компонента *мулти*- потиче из латинског језика. Елемент *multus* (*много*) у латинском језику представља коренску морфему. Прве потврде у енглеском језику за компоненту *мулти*-, према подацима из Вебстеровог речника енглеског језика, датирају из XIII века. Потичу из латинског, а у енглески су најчешће доспеле из француског језика. Из тог века потиче глагол *multiply* (*повећати у броју*). Из XIV века потиче именица *multiplication* (*процес мултипликације*). Давне 1557. године, у енглеском језику је забележен придев *multiplex* (*многи*), а нешто касније, 1593. године, регистрован је придев *multifarious* (*који се јавља у великом броју варијетета*). Из XVII века потиче *multiform* (1603), *multiple* (1647), *multipartite* (1656). Има примера и из XIX века, али ова компонента

---

* rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

** misko@matf.bg.ac.rs

доживљава праву експанзију у XX веку. Сматра се да данас има око 200 лексема са компонентом *мулти-* у енглеском језику (Ваганова 2013: 38).

2. КОМПОНЕНТА *МУЛТИ-* У НЕКИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА. Лексема са компонентом *мулти-* умножавају се током XX века у свим словенским језицима. Примећена је њихова експанзија и описане су у руском, пољском, чешком, бугарском језику. Н. В. Ваганова (2013: 38) примећује да се компонента *мулти-* у руском језику појавила у другој половини XIX века. Међу првим лексемама које поседују овај елемент била је именица *мултипликатор*. Касније је она ширила своје значење и везивала се за различите инструменте, а позајмљено је још неколико лексема из овог гнезда – *мултипликација*, *мултипликационный* итд. Компонента *мулти-* заинтересовала је Н. В. Ваганову због тога што има прелазни и, како ауторка каже, „дифузни карактер” у руском језику. У енглеском језику, компонента *мулти-* представља префиксоид, а у руском језику приближава се префиксу, према уобичајеним схватањима разлика између ових јединица у руској литератури. Б. В. Орехов (2014) примећује да је компонента *мулти-* у руском језику данас далеко продуктивнија него деведесетих година прошлог века (*мултимиллионер*, *мултифункциональный*, *мултибанк*). У руском језику, обично се додаје на деадјективне именице на *-ост*.

Ц. Аврамова (2003: 74) потврђује компоненту *мулти-* у бугарским и чешким именицама. Ауторка констатује да се *мулти-* употребљава у супротности према *моно-* и предвиђа да ће у будућности ова компонента бити све продуктивнија.

Ц. Георгиева (2013: 101–102) констатује да *мулти-* спада у префиксоиде и да се у бугарском језику користи за грађење именица и придева. Када се користи у грађењу именица које не означавају лица, уноси у именицу значење *свеукупност једнородних елемената* (*мултикултура*, *мултинационалност*). Ако се односе на лица, именице са *мулти-* означавају *висок степен изражавања неке особине* (*мултимилијардер*, *мултигерой*, *мултизвезда*, *мултимилионер*). Године 2013, када је објављена књига Ц. Георгиеве, била је само једна потврда придевске компоненте *мулти-* (*мултифинансова подкрепа*). Ц. Георгиева запажа да је компонента *моно-* супротстављена компоненти *мулти-*, али само у именицама које не означавају лица (нпр. *мултикултура* : *монокултура*). Синоним компоненти *мулти-* јесте *поли-*. Ауторка запажа да је *мулти-* нискофреквентна препозитивна компонента у бугарском језику. На крају књиге, у списку прикупљених префиксираних лексема које су представљале грађу за књигу о префиксацији у савременом бугарском језику, Ц. Георгиева (2013: 226) наводи само седам лексема са *мулти-*: *мултигерой*, *мултизвезда*, *мултикултура*, *мултимилијардер*, *мултимилионер*, *мултинационалност*, *мултифинансов*.

3. КОМПОНЕНТА *МУЛТИ-* У СРПСКОЈ ДЕРИВАТОЛОГИЈИ. Задржаћемо се на префиксоиду *мулти-* у српском језику. До сада није било посебних истраживања о њему на материјалу српског језика, али се у ширим прегледима И. Клајна и Б. Ђорића износе нека запажања.

И. Клајн (2002: 201) прикупио је само три именице у грађи за своју књигу: *мултимиллионер*, *мултимилијардер*, *мултивитамин* и неколико придева: уз *мултидимензионалан*, *мултилатералан* и *мултиполаран*, што бележи *Речник МС*, Клајн додаје још и: *мултидисциплинаран*, *мултинационалан*, *мултивитамински*, *мултимиллионски* и *мултимедијалан* (Клајн 2002: 234). Клајн констатује да је *мулти-* „у експанзији последњих деценија, претежно под утицајем енглеског” и да је ретко у конкуренцији са домаћим синонимима *више-* или *много-* (изузев *вишедимензионалан* = *мултидимензионалан*).

Б. Ћорић (2008: 139) потврђује следеће лексеме: *мултиетницизам*, *мултимедијалац*, *мултимилијардерка*, *мултинационалац*, *мултиплејер*, *мултифакторист(а)*.

4. КОРПУСНО ИСТРАЖИВАЊЕ. Да бисмо проверили судбину компоненте *мулти-* у савременом српском језику, саставили смо два корпуса и трећи, контролни. Корпус који ћемо назвати *старијим корпусом* или *корпусом А* сачињавају све лексеме са компонентом *мулти-* у дневном листу *Политика* од 1. августа 2000. године до 31. јула 2001. године. Други корпус, који ћемо назвати *новијим корпусом* или *корпусом Б*, садржи лексеме са компонентом *мулти-* у *Политици* од 1. јануара 2015. до 31. децембра 2016. године. Циљ је да упоредимо употребу лексема с овим префиксоидом пре петнаест година и данас. Трећи корпус је контролни. У питању је корпус *СрпКор* (2013) од 122 милиона корпусних речи, који садржи корпус А као свој подскуп. Закључци до којих ћемо доћи имајући у виду податке из ова три корпуса сигурно нису сасвим прецизни и не одговарају стању у целокупном српском језику. Ипак, придржаваћемо се статистичких података до којих се долази анализом ових корпуса, јер верујемо да ћемо тако доћи до тенденција које се тичу статуса компоненте *мулти-* у српском језику данас.

У старијем корпусу (корпусу А) потврђено је 70 лексема са компонентом *мулти-* у 1.137 различитих употреба (Табела 1). Највише је придева – укупно 40 (1.019 морфосинтаксичких речи, тј. употреба у различитим облицима), затим именица – 29 (117 употреба) и само 1 глагол (у једној употреби). Величина корпуса А је 12.847.407 корпусних речи¹.

¹ „Ако се скуп сепаратора дефинише као скуп неалфанумеричких карактера, тада се под корпусном речју подразумева низ карактера између два узастопна **сепаратора**. За корпусне речи и појединачне елементе скупа сепаратора (изузимајући белине, то јест размаке, табулаторе и карактере за нови ред) користи се заједнички назив **токени**, а репрезентација (корпусног) текста као низа узастопних токена се назива **токенизација**. Према тој дефиницији се део текста *аутопут* састоји из три токена и две корпусне речи (*ауто* и *пут*)” (Драгићевић и Утвић 2016). У даљем тексту, ради једноставности, када се величина корпуса изрази као „број речи”, заправо се мисли на „број корпусних речи”.

Табела 1: Расподела облика и лема у корпусу Политика 2000–01. по врстама речи

префиксоид мулти-	облици	облици (ppm)	леме
укупно	1.137	88,50	70
именице	117	9,11	29
придеви	1.019	79,32	40
глаголи	1	0,08	1

У *Политици* од 1. јануара 2015. до 31. децембра 2016. године, потврђено је 90 лексема са компонентом *мулти-* у 1.003 различите употребе (Табела 2). И овога пута највише је придева – 45 (са 739 употреба), затим именица – 43 (у 253 употребе) и 2 глагола у 11 употреба. Величина тог корпуса је 19.603.613 речи.

На основу наведених података закључујемо да се за последњих петнаест година број лексема са *мулти-* повећао са 70 на 90, док се укупна употреба ових јединица смањила у српском језику. Наиме, збирна релативна фреквенција лексема са компонентом *мулти-* у старијем корпусу има вредност 88,50 ppm (сваких милион корпусних речи садржи 88,50 употреба лексема са компонентом *мулти-*), у новијем корпусу вредност износи 51,16 ppm, док је у контролном корпусу 57,81 ppm. Корпусно истраживање нам омогућава да уочимо и један, у теоријском смислу, важан детаљ о томе колико је сложено питање ширења нових речи или афикса у неком језику. Дакле, укупан број лексема са *мулти-* у српском језику се повећава, али се њихова учесталост смањује. Пре петнаест година било је регистровано 29 именица са префиксоидом *мулти-*, забележених у *Политици*, а данас их је 43. Увећала се, примећујемо, и њихова употреба. У корпусу А било је регистровано 117 употреба (9,11 ppm) 29 именичких лексема, а у корпусу Б – 253 употребе (12,91 ppm) 43 именичке лексеме. Пре петнаест година, било је 40 придева, а данас их је 45, али тих 40 придева, пре 15 година, регистровано је 1.019 пута (79,32 ppm), док се 45 данашњих придева појављује свега 739 пута (37,70 ppm). Број глаголских јединица се незнатно увећао и незнатно је продуктивнији.

Табела 2: Расподела облика и лема у корпусу Политика 2015–16. по врстама речи

префиксоид мулти-	облици	облици (ppm)	леме
укупно	1.003	51,16	90
именице	253	12,91	43
придеви	739	37,70	45
глаголи	11	0,56	2

За испитивање статистичке значајности разлика између збирних фреквенција корпусних речи са компонентом *мулти-* у корпусима А и Б, изабран је тест који користи статистику G^2 (енг. log-likelihood), детаљно описану у Рејсон (2008). Резултати теста показују да постоји статистички значајна разлика између збирних фреквенција корпусних речи са компонентом *мулти-* у корпусима А и Б на нивоу значајности 0,01% (укупно и придеви), односно 1% (именице) и 5% (глаголи)². Ова статистика нас учи да у неологији не треба испитивати само број нових лексема, већ и фреквенцију њихове употребе у различитим облицима. Тек тако слика добија потпунију форму, иако то не значи да је та слика сасвим очекивана. Ако се увећава број нових лексема са префиксоидом *мулти-*, очекујемо и да се увећава њихова употреба. Ово корпусно истраживање нам говори о томе да таква очекивања спадају у домен стереотипа, који не морају одговарати језичкој стварности.

Закључујемо такође и то да је за разлику од руског и бугарског језика, у којима се *мулти-* везује за именице, у српском језику највише примера за придеве са префиксоидом *мулти-*, али да се увећава и број именица са овим префиксоидом. Пре 15 година било је 29 именица са *мулти-*, а данас их има 42, док је број придева скоро константан: пре 15 година било их је 40, а данас их има 45. Глаголи који почињу са *мулти-* били су и остали сасвим ретки. Године 2000/2001. употребљавао се само глагол *мултипликовати*, а данас још и његова варијанта *мултиплицирати*.

У десет најфреквентнијих лексема са *мулти-* у српском језику спадају, очекивано, придеви. Најфреквентнији придев у старијем корпусу био је *мултиетнички*, а затим: 2) *мултинационалан*, 3) *мултимедијалан*, 4) *мултилатералан*, 5) *мултикултуран*, 6) *мултидисциплинаран*, 7) *мултиконфесионалан*, 8) *мултикултуралан*, 9) *мултимедијски*, 10) *мултиполаран*.

У новијем корпусу такође су били најфреквентнији придеви са *мулти-*: 1) *мултинационалан*, 2) *мултиетнички*, 3) *мултимедијалан*, 4) *мултилатералан*, 5) *мултидисциплинаран*, 6) *мултиполаран*, 7) *мултифункционалан*, 8) *мултикултуралан*, 9) *мултимилионски* 10) *мултиспортски*. Запажамо да су исте лексеме с овом компонентом биле најпродуктивније и пре 15 година и данас, а то су *мултинационалан*, *мултиетнички*, *мултимедијалан*, *мултилатералан*, премда се и све остале лексеме с ових спискова углавном подударају.

5. ФАЗЕ У УСВАЈАЊУ СТРАНИХ ЈЕЗИЧКИХ ЈЕДИНИЦА. Случај компоненте *мулти-*. Лексеме са префиксоидом *мулти-* у српском језику указују на један од могућих путева усвајања страних препозитивних компонената. Захваљујући могућности да пратимо податке на основу електронских корпуса, лако можемо установити начин на који се поступно мења употреба ове јединице.

Један од начина на који се обично идентификује постојање неког афикса у једном језику јесте већи број његових потврда унутар различитих лексема. Такав приступ довео би нас до тога да *мулти-* свакако спада у афиксе које је српски језик усвојио, јер у српском језику у овом тренутку постоји најмање

² Ниво значајности 1% значи да је вероватноћа грешке приликом закључивања на основу резултата теста 1% и аналогно за остале наведене вредности.

90 лексема с овом компонентом. Међутим, управо случај компоненте *мулти*- учи нас да тако не мора бити. Показало се, наиме, да је највећи број лексема с овом компонентом у целини позајмљен из енглеског језика, што значи да се *мулти*- не понаша као афикс у српском језику, већ као део у целини позајмљене лексеме. Највећи број енглеских еквивалената потврђен је у Вебстеровом речнику енглеског језика или на интернет-сајтовима на енглеском језику. Да бисмо то приказали, представимо српске и енглеске лексеме из корпуса А. Није важно да ли се врста речи у српском и енглеском језику подудара, јер чак и кад тог подударања нема, јасно је да је усвојена лексема позајмљена из енглеског језика, а затим морфолошки уобличена у српском језику. Уз енглеске лексеме навешћемо и годину када су први пут забележене, за оне речи уз које се у Вебстеровом речнику тај податак наводи: *мултиетнички* (*multiethnic*, 1966), *мултинационалан* (*multinational*, 1854), *мултимедијалан* (*multimedia*, 1962), *мултилатералан* (*multilateral*, 1696), *мултикултуран* (*multicultural*, 1941), *мултидисциплинаран* (*multidisciplinary*), *мултиконфесионалан* (*multiconfessional*), *мултикултуралан* (*multicultural*, 1941), *мултимедијски* (*multimedia*, 1962), *мултиполаран* (*multipolar*, 1859), *мулти* (*multi*), *мултирелигиозан* (*multireligious*), *мултивитамински* (*multivitamin*, 1941), *мултидимензионалан* (*multidimensional*), *мултифакторијалан* (*multifactorial*, 1920), *мултипли* (*multiple*, 1660), *мултибанкарски* (*multibank*), *мултифункционалан* (*multifunctional*), *мултисистемски* (*multisystem*), *мултицентричан* (*multicenter*, 1979), *мултицивилизацијски* (*multi-civilization*), *мултифакторни* (*multifactorial*, 1920), *мултикантоналан* (?)³, *мултикомпензацијски* (*multicompensation*), *мултикомпензациони* (*multicompensation*), *мултиконцесионалан* (*multiconcessional*), *мултиконфесионалан* (*multiconfessional*), *мултилингвалан* (*multilingual*, 1838), *мултимилионски* (*multimillion*), *мултипликациони* (*multiplicative*, 1653), *мултипликативан* (*multiplicative*, 1653), *мултипликаторски* (*multiplicative*, 1653), *мултипликован* (*multiplied*, XIII век), *мултирасан* (*multiracial*, 1923), *мултирелигијски* (*multireligious*), *мултиспектралан* (*multispectral*, 1965), *мултитонски* (*multiton*), *мултиетничност* (*multiethnicity*, 1966), *мултикултуралност* (*multiculturalism*, 1941), *мултивитамин* (*multivitamin*, 1947), *мултимедиј* (*multimedia*, 1950), *мултиплекс* (*multiplex*, 1985), *мултиконфесионалност* (*multiconfessionalism*), *мултидисциплинарност* (*multidisciplinarity*), *мултинационална* (*multinational company/corporation*, 1854), *мултиполарност* (*multipolarity*), *мултимиллионер* (*multimillionaire*), *мултиграм* (*multigram*), *мултикултурализам* (*multiculturalism*, 1941), *мултинационалка* (*multinational company/corporation*, 1854), *мултинационалност* (*multinational*, 1854), *мултицентризам* (*multicentrism*), *мултидимензионалност* (*multidimensionality*), *мултиинструменталиста* (*multi-instrumentalist*), *мултикомпанија* (*multicompany*), *мултиконцепција* (*multiconception*), *мултиконфесионализам* (*multiconfessionalism*), *мултикорпорација* (*multicorporation*), *мултилатерала* (*multilateralism*, 1696),

³ Упитник стоји уз лексеме за које верујемо да су позајмљене из енглеског језика, али нисмо пронашли потврду, па упитником изражавамо несигурност у њихово порекло.

мултилатералност (multilateralism, 1696), *мултимилијардер (multibillionaire)*, *мултимилионерка (multi-millionairess)*, *мултиплицирање (multiplication, XIV век)*, *мултипликатор (multiplier, XV век)*, *мултиполаризација (multipolarity, 1859)*, *мултипрактик (multipractic)*, *мултипликовати (multiply, XIII век)*.

Грађа показује да од 70 лексема које садрже *мулти-*, а које су забележене у *Политици* из 2000. године, скоро све су позајмљене из енглеског језика. Само је неколико оних за које је евидентно да су грађене у српском језику, а то су *мултидржавни*, *мултикориснички* и *мултиверски*.

Ови подаци су веома важни јер увид у њих покреће питање да ли је 2000. године постојао префиксоид *мулти-* у српском језику. Чињеница да су постојале позајмљенице које су почињале са *мулти-* не доказује да је у српском језику постојао тај префиксоид. Одговор би био да је тај префиксоид, изгледа, тек тада, дакле почетком XXI века, усвојен у српском језику. Доказ за то представљају придеви *мултидржавни*, *мултикориснички* и *мултиверски*. Сви остали примери су у целини преузете лексеме. Њих не треба анализирати у српском језику и не треба одређивати њихов творбени статус. За српски језик, оне су нерашчлањиве речи. Може се разматрати само творбени статус три придева која су формирана у српском језику.

Други важан закључак јесте да се на примеру префиксоида *мулти-* види пут или један од путева како се страни афикс укључује у језички систем језика примаоца. У првој фази, у целини се позајмљују лексеме које поседују и тај афикс, а онда се, аналогично, у језику примаоца граде такве лексеме. Пошто је српски језик позајмио највише придева који у енглеском језику имају *мулти-*, онда су, прве творенице са префиксоидом *мулти-* у нашем језику биле, такође, придеви.

Шта се, затим, догодило?

Очекивало би се да је број лексема са префиксоидом *мулти-* у српском језику растао, а да се број позајмљеница које почињу са *мулти-* смањивао. Међутим, српски језик је наставио да позајмљује лексеме на *мулти-* из енглеског језика. Новина је та што се, како се чини на први поглед, позајмљује све више именица. Ево списка придева и именица које су регистроване у *Политици* из 2015–2016, а којих није било у корпусу *Политике* из 2000–2001. године (у загради ћемо наводити енглеске еквиваленте, да бисмо показали како и у овом корпусу велики део лексема долази из енглеског језика): *мултиспортски (multisport)*, *мултилатинасти (multiplatinum)*, *мултиталентован (multitalented)*, *мултикултури (multiculti)*, *мултимодалан (multimodal)*, *мултимилијардерски (multibillionaire)*, *мултипланетарни (multiplanet)*, *мултимедијски (multimedial)*, *мултирезистентни (multiresistant)*, *мултиранк (multirank)*, *мултиактерски (multi-actor)*, *мултивекторски (multivector)*, *мултидисплазни (multi dysplastic)*, *мултидонаторски (multidonor)*, *мултилатинумски (multiplatinum)*, *мултипрак (multiprac)*, *мултисекторски (multi-sectoral)*, *мултитуморски (multitumor)*. У српском језику се, за последњих 15 година, нашло још 18 позајмљених придева на *мулти-*, али и 6 оних који су настали у српском језику: *мултијезички/мултијезични*, *мултигласни*, *мултиланчани*, *мултинаменски*, *мултипартијски*. То значи да се појавило 25 нових

придева на *мулти-*. Међутим, 19 придева из 2000–2001. нису потврђени у *Политици* из 2015–2016. године, на пример: *мултифакторијалан*, *мултицентричан*, *мултикантоналан*, *мултикомпензациони*, *мултиспектралан*, *мултиконцесионалан* итд.

Поређење корпуса А и корпуса Б у вези са придевима указује на то да је статус позајмљеница на *мулти-* (бар у новинарском стилу) врло нестабилан – једне се позајмљују, а друге нестају. Оне углавном имају статус тзв. *једнодневних речи* (Кубрјакова 2006: 142). Други закључак јесте да је било три придева који су у српском језику префиксирани префиксоидом *мулти-*, а данас их има пет. Из тога следи да се статус префиксоида *мулти-* учвршћује у српском језику, али и да се тај процес споро одвија.

Ево и нових именица, забележених и корпусу *Политике* 2015–2016, којих није било у корпусу *Политике* 2000–2001: *мултикултурализам* (*multiculturalism*), *мултилатерализам* (*multilateralism*), *мултиинструменталиста* (*multiinstrumentalist*), *мултикултиватор* (*multicultivator*), *мултинационала* (*multinacional*), *мултипликација* (*multiplication*), *мултиверзум* (*multiverse*), *мултикар* (*multicar*), *мултискрин* (*multiscreen*), *мултимедијалност* (*multimedial*), *мултинационалка* (*multinational*), *мултинационалност* (*multinational*), *мултиграф* (*multigraph*), *мултиинвест* (*multi invest*), *мултиком* (*multicom*), *мултислајс* (*multislice ct scan*), *мултипролик* (*multitropic*), *мултиверзитет* (*multiversity*), *мултиинструменталисткиња* (*multiinstrumentalist*), *мултилингвизам* (*multilingualism*), *мултиперкусиониста* (*multi percussionist*), *мултиполаризам* (*multipolarism*), *мултиуниверзум* (*multi universe* или *multiverse*), *мултифункционалност* (*multifunctional*), *мултиџоинт* (*multijoint*), *мултимаскинг* (*multitasking*).

Позајмљено је 26 именица или нешто мање. Није лако утврдити прецизан број, јер је могуће да су неке од ових именица настале у српском језику од позајмљених придева на *мулти-*, који су постојали од раније. Изграђене су две нове именице у српском језику, и то је несумњиво: *мултијезичност* и *мултистваралац*. У новијем корпусу нема десетак именица из старог, нпр.: *мултиграм*, *мултикомпанија*, *мултиконцепција*, *мултикорпорација* итд.

Поглед на именице у старијем и новијем корпусу сведочи, дакле, о увећању њиховог броја. Мање их се, за последњих 15 година, изгубило него што их је позајмљено, а то значи да је *мулти-* почео да шири сферу употребе са придева на именице и да су се придеви на *мулти-*, који су се дуже задржали у српском језику (око деценију или деценију и по), у некој мери укоренили, па неки од њих шире своје деривационо гнездо градећи именице. Тако је, на пример, од *мултинационалан/мултинационал* настала *мултинационалка*, па и *мултинационалност*, од *мултиинструменталист* настала је *мултиинструменталисткиња*, од *мултимилијардер* – *мултимилијардерски* итд.

Ова мала анализа показује, у још једном смислу, колико је тешко дати објективну процену ширења употребе неке језичке јединице. Табела 1 и Табела 2 јасно говоре да је у *Политици* из 2000–2001. године било 29 именица, а да их у *Политици* из 2015–2016. године има 43. Придева је било 40, а у новијем корпусу — 45, што значи да је број именица маркантно увећан. Међу-

тим, ако се узме у обзир и број лексема које се више не употребљавају (тј. које су забележене у корпусу А, а нема их у корпусу Б), постаје очигледније да су 2015. године у српском језику регистрована чак 24 нова придева, а да их је нестало 19. Регистровано је, такође, 26 нових именица, а нестало их је око 10. То значи да је број нових именица и придева приближно исти, али да су придеви нестабилни, што и генерално важи за лексеме са *мулти-*. Осим тога, запажамо и да увећање броја именица понекад стоји у вези са укореењивањем придева на *мулти-*, од којих су настале неке именице. Из свега овога закључујемо да у статистичким проценама треба бити врло опрезан.

Електронски корпус *СрпКор* (2013) региструје 269 лексема које садрже компоненту *мулти-*. То су углавном именице (130) и придеви (136). Увид у дате лексеме указује на чињеницу да постоји одређени број лексема које су несумњиво настале у српском језику, што потврђује да се префиксоид *мулти-* све више шири. Ево неких примера за придеве: *мултипартијски*, *мултиверски*, *мултикориснички*, *мултижанровски*, *мултиваријантни*, *мултичетнички*⁴, *мултијезички*, *мултинаменски*, *мултипартнерски*, *мултидржавни*, *мултигенерацијски*, *мултиканалски*, *мултибиоскопски*, *мултиосновни*, *мултимиинистарски*, *мултинеопходан*, *мултиотпоран*, *мултиперспективан*, *мултиповезан*, *мултиразвијен*, *мултиопажајно*. Има и именица творених у српском језику: *мултиполност*, *мултиперспективност*, *мултиексплозија*, *мултијунакиња*, *мултисала*, *мултимрежа*, *мултипрофесионалац*, *мултифестивал*, *мултивласништво*, *мултиауторство*, *мултипренос*, *мултиопажајност*. Скоро све ове лексеме су окационализми у српском језику, а неке су очигледан израз потребе за необичним изражавањем, као што су *мултинеопходан* или *мултиосновни*.

6. ПРВЕ НАЗНАКЕ ОСАМОСТАЉИВАЊА КОМПОНЕНТЕ *МУЛТИ-* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ. Један од путева употребе неке препозитивне компоненте јесте, као што смо видели у случају компоненте *мулти-*, да се у првој фази позајмљују лексеме које садрже ову компоненту и у тој фази ова компонента није префиксоид српског језика. У следећој фази, по аналогiji, та компонента се додаје лексици српског језика и постаје усвојена творбена јединица српског језичког система. Када се довољно устали у улози јединице српског језичког система, она почиње да се осамостаљује и да се понаша као непроменљиви придев. Тај случај смо пратили у вези са компонентом *мини-* у српском језику, која се све интензивније користи у савременом српском језику као непроменљиви придев (Драгићевић и Утвић 2016).

У само неколико примера запажају се, за сада рогобатни, покушаји осамостаљивања јединице *мулти-*:

- (1) *Засад ради само једна „мулти” основна школа у којој је, ипак, више од 70 одсто малих Бошњака* (Политика 2000–2001).

⁴Ово није типографска грешка, већ пример игре речи у афоризму: „Ја нисам националиста. Ето, сматрам да полиција на Косову треба да буде мултичетничка.” (Миодраг Стошић, добитник Вибове награде за 2009. годину, *Политика*, 23. 3. 2009. године)

- (2) *Државна управа, полиција и здравство су увелико „мулти”, али супервизор Кларк не може да нареди младима да се помешају у кафићима* (Политика 2000–2001).
- (3) *Ко год да је пре осам година сматрао да је бомбардовање прави начин да се уведе демократија у Србију, врло ће вероватно и данас сматрати да је протеривање Срба сасвим добар начин да се направи мултиетничко Косово. Оних што би остали на Косову било би и „мулти” и Косово би било етничко* (СрпКор 2013).

Аутори ових примера уочавају да је самостална употреба јединице *мулти* необична, па је у сва три случаја стављају под наводнике. У сва три примера *мулти* се употребљава као придев. Баш као и сваки други придев, тако и *мулти* у овим примерима има атрибутску или предикативну функцију у реченици. Запажа се још нешто – у сва три случаја *мулти* се користи као скраћена верзија придева *мултинационални/мултиетнички*, а то су најфреквентнији придеви са компонентом *мулти-* у српском језику. Из тога би се могао извући закључак да је један од путева осамостаљивања употребе препозитивних компонената – употреба уместо лексеме која је у датом језику најубичајенија са том компонентом. Иако *мулти* поседује семантику, ослања се на претпостављену, очекивану лексему *мултинационални*, која има пуну семантичку вредност. У будућности би се могло очекивати да *мулти* почне да се користи и уместо мање фреквентних придева, а затим и да се у потпуности осамостали.

7. Укратко о значењу префиксоида *мулти-*. Н. И. Ваганова (2013: 38) с правом сматра да језгро значења компоненте *мулти-* треба тражити у основном значењу изворног корелата, а под њим се подразумева реч у којем формант *мулти-* има пунозначни, самостални статус. Изворним корелатом, по мишљењу Ваганове, може се сматрати енглеска лексема *multiple*, у којој се *мулти* третира као корен, а он у овом примеру значи *много*. Поред овог основног значења, могу се издвојити и она забележена у Вебстеровом речнику: *више од једног (multiparous)*; *више од два (multilateral)*; *неколико пута увећан број у односу на број исказан мотивном речју (multimillioner, multirespect)*. Ово последње значење продуктивно је у експресивној употреби компоненте *мулти-* у многим језицима.

У Речнику САНУ (РСАНУ) стоји следећа дефиниција компоненте *мулти-*: (према лат. *multus*) *као први део именичких и придевских сложеница означаје да је у питању већи број, вишеструкост онога што значи основна реч сложенице*. У овом речнику потврђено је неколико лексема које почињу на *мулти-*: *мултивитамин*, *мултивитамински*, *мултидимензионалан*, *мултидисциплинаран*, *мултилатералан*, *мултимиллионер*, *мултипара*, *мултиплекс*, *мултипли*, *мултипликанд*, *мултипликативан*, *мултипликатор*, *мултипликација*, *мултипликовање*, *мултипликовати* итд. Занимљиво је да се потврде за неке од ових лексема везују за прву половину XX века. Тако је, на пример, потврда за *мултилатералан* из 1926. године, *мултимиллионер* је потврђен код Нушића, *мултивитамински* — у *Политици* из 1950. године, *мултипара*

(вишероткиња – лексема *мултипара* није се до данас очувала) потврђена је 1899. године, *мултипликатор* – 1948. године, *мултиплицирати (се)* – 1911. године. Постојање ових лексема не потврђује да је у српском језику био жив префиксоид *мулти-*, већ да су се током читавог XX века позајмљивале лексе-ме с овим префиксоидом.

Према *Речнику САНУ*, *мулти-* значи исто што и *више-*, међутим, мало је лексема у којима се *више-* може заменити са *мулти-*. Навешћемо неколико речи на *више-* из *Речника САНУ*, размишљајући о могућности замене *више-* са *мулти-*: *вишеатомни*, *вишебој*, *вишебројан*, *вишевековни*, *вишегласје*, *више-годишњи*, *вишеструк*, *вишедневни*, *вишеженац*, *вишезначан*, *вишеспратан*, *вишемесечни*, *вишеок*, *вишероткиња*, *вишесед*, *вишесложен*, *вишесмислен*, *вишестран*, *вишецифрен*, *вишечасовни*, *вишечлан*.

Значење префиксоида *мулти-* додирује се у мањој мери и са значењем компоненте *много-*. Ова компонента је у *Речнику САНУ* дефинисана као *први део сложеница који означава велики број, велику количину, велики обим и сл., онога што значи основна реч сложенице*: *многобројан*, *многогласан*, *многољудан*, *многозаслужан*, *многоспратан*...

Један од разлога због којих се *мулти-* теже замењује у српском језику са *више-* или *много-* наводи М. Микеш (1998), која каже да се *више* може разумети и као супротно од *мање*, а *много* као супротно од *мало*, што би могло да доведе до двосмислености лексема као што су *вишекултурно/вишекултурално (друштво)* или *многокултурно/многокултурално (друштво)*. Употребом компоненте *мулти-* решава се евентуални проблем двозначности.

Префиксоид *мулти-* стоји у значењској вези и са компонентом *поли-*, која је у *Речнику МС* дефинисана као *први део именичких сложеница означава мноштво, вишеструкост онога што други део сложенице значи*: *полигамија*, *полиграм*, *полиграф*...

Можда би се могло рећи да мноштво препозитивних компонената којима се преплићу значења утиче на то да многе лексема на *мулти-* не успевају да се дуже задрже у српском језику. Други разлог видимо у томе што су многе од ових лексема позајмљене и што њихова препознатљива семантика не успева да се наметне говорницима српског језика, исп. нпр.: *мултикомпензацијски*, *мултипликациони*, *мултиспектралан*, *мултиконцепција* итд. Трећи разлог је њихова апстрактност и неповезивост са свакодневним животом.

Није увек лако повући оштру границу у сфери употребе ових компонената, али може се приметити да се *мулти-* ретко користи у грађењу именица које означавају особе (*мултимилионер* спада у ретке примере), а да се често користи у грађењу именица које означавају појаве, процесе и сл. Не користи се да означи временску вишекратност. Најфреквентнији придеви према корпусу *СрпКор* (2013), а исто је и у старијем и новијем корпусу *Политике*, јесу: *мултиетнички*, *мултинационалан*, *мултилатералан*, *мултимилијалан*, *мултидисциплинаран*, *мултипли*, *мултикултуралан*, *мултиполаран*, *мултифункционалан*, *мултиконфесионалан*. Сви ови придеви користе се да именују апстрактно својство онога што значи именица уз коју стоје, вишеструкост меког апстрактног својства, као што је нација, култура, конфесија

итд. Међу десет најфреквентнијих именица у истом извору спадају следеће: *мултиетничност*, *мултикултуралност*, *мултиплекс*, *мултимедиј*, *мултикултурализам*, *мултилатерализам*, *мултимилијардер*, *мултимилионер*, *мултидисциплинарност*, *мултипликација*. И ове лексеме најчешће означавају појаве и процесе и спадају у апстрактне именице. Има их у свим функционалним стилевима, али предњаче у новинарском и научном функционалном стилу. Како примећује Н. В. Ваганова (2013: 39), ова лексика спада у економску, компјутерску, политичку, физичку, хемијску терминологију. Ако се префиксоид *мулти-* употреби у неформалној комуникацији, лексеме добијају на експресивности: *мултичетнички*, *мултикулти*, *мултинеопходан*, *мултијунакиња*. Посебно је занимљива употреба овог префиксоида у неологизмима супротстављеним онима са компонентом *уни-*: *мултиверзитет* (према *универзитет*), *мултиверзум* (према *универзум*).

8. ЗАКЉУЧАК. Препозитивна компонента *мулти-* потиче из латинског језика, у којем представља коренску морфему са значењем *много*. Од XIII века, ова компонента почиње да се употребљава у енглеском језику, у који улази преко француског језика. Данас је ова компонента интернационална, па је регистрована у свим словенским језицима. Према грађи из *Речника САНУ*, најстарији примери у српском језику потврђени су у Нушићевом делу, крајем XIX и почетком XX века. Број лексема с овом компонентом увећавао се током XX и почетком XXI века. Према корпусу *СрпКор* (2013), регистровано је 269 лексема у српском језику које почињу на *мулти-*. То су придеви (136 лексема) и именице (130 лексема), док је занемарљив број глагола. За разлику од енглеског, руског, бугарског, а можда и других језика, у српском језику има више придева него именица на *мулти-*, иако се и број именица увећава, па се полако изједначују. У *Политици* за 2000–2001. годину било је регистровано око 70 лексема на *мулти-*, а у *Политици* за 2015–2016. годину укупан број се повећао на 90. Скоро све ове лексеме позајмљене су из енглеског језика и само неколико лексема из грађе несумњиво су творене у српском језику. Ипак, има их довољно да бисмо могли да закључимо да је *мулти-* постао префиксоид у српском језику. Основна карактеристика ових лексема јесте да се многе од њих нису укорениле у српском језику. Од 70 лексема на *мулти-* у *Политици* из 2000. године, није потврђено око 30 лексема у истом часопису током 2015. и 2016. године. Међутим, позајмљене су и новотворене неке нове. Иако се стално позајмљују или граде нове лексеме, њихова фреквенција је врло ниска. Лексеме на *мулти-* углавном се употребљавају у терминологији различитих наука, али их има све више и у општем лексичком фонду. Запажају се први кораци осамостаљивања компоненте *мулти*. У свим до сада забележеним примерима, *мулти* се самостално користи уместо најфреквентније лексеме са *мулти-* у српском језику, а то је *мултинационални*.

Најважнији закључци овог истраживања који су од ширег значаја за неологију јесу следећи: 1) један од продуктивних начина за преузимање афикса из страних језика јесте, у првој фази, позајмљивање обиља лексема које га садрже, а затим, у другој фази, грађење нових лексема с тим афиксом у самом језику-примаоцу. Случај компоненте *мулти-*, тј. податак да је од ско-

ро 300 регистрованих лексема на *мулти-* у српском језику само четрдесетак творено у српском језику представља школски пример ове појаве; 2) има творбених модела у српском језику који се стално богате новим примерима, док постојеће лексеме настале тим моделом неповратно нестају – лексеме на *мулти-* потврђују ову тенденцију која је карактеристична и за многе друге творенице у савременом српском језику и словенским језицима уопште, а чији је продукт стварање тзв. *једнодневних речи* [како их назива руска лингвисткиња Кубрјакова (2006: 142)]; 3) потврђено је и да се интернационалне препозитивне компоненте најчешће везују за придеве и именице (у свим словенским језицима, па и у српском); 4) потврђено је да многе стране лексеме или лексичке компоненте које се позајмљују у термилошке сврхе временом почињу да се користе и у општем лексичком фонду са израженом експресивном вредношћу.

ИЗВОРИ

- Вебстер:** *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, eleventh edition, Springfield: Merriam-Webster, Incorporated, 2003.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад, 1967–1976: Магица српска.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд, 1959–, Београд: Српска академија наука и уметности.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Нови Сад, 2007: Магица српска.
- СрпКор 2013:** Корпус савременог српског језика (СрпКор), верзија СрпКор2013, Група за језичке технологије Универзитета у Београду, 2013. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2003:** Цветанка Аврамова, *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*, Sofia: Heron Press.
- Ваганова 2013:** Н. В. Ваганова, Морфемный статус препозитивного элемента MULTI- (МУЛЬТИ-) в английском и русском языках, *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 2013, 1(2), 36–40.
- Георгиева 2013:** Цветелина Георгиева, *Инновационни процеси в българската именна префиксация*, София: Институт за български език при Българската академия на науките.
- Драгићевић и Утвић 2016:** Рајна Драгићевић и Милош Утвић, „Препозитивне компоненте у српском и руском језику на материјалу интернет-сајтова”, *Wortbildung und Internet*, Branko Тошковић, Arno Wonisch (Hg.),

- Graz, 2016: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, 91–107.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, Београд – Нови Сад: ЗУНС – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Кубрјакова 2006:** Е. С. Кубрякова, О новых задачах в изучении функций словообразования, *Функциональные аспекты слова́тварэ́ння*, Доклады IX Міжнароднай канферэнцыі Камісіі па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнародным камітэце славістаў, Минск/Беларусь: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі; Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, 141–148.
- Микеш 1998:** Меланија Микеш, „Језички снобизам или немоћ преводиоца”, *Језик данас*, 8, 11–14.
- Орехов 2014:** Б. В. Орехов, Суперминимум и нанодержава: префиксоиды в языке интернета, *Современный русский язык в интернете*, ред. Я. Э. Ахапкина и Е. В. Рахилина, Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН; Языки славянской культуры, 2014, 281–291.
- Рејсон 2008:** Paul Rayson, From key words to key semantic domains, *International Journal of Corpus Linguistics*, 2008, 13 (4), 519–549.
- Ћорић 2008:** Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Rajna M. Dragićević
Miloš V. Utvić

CORPUS RESEARCH OF SPREADING THE COMPONENT *MULTI-*
IN CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper deals with the use of the prefixoid *multi-* in Serbian language fifteen years ago and today. The research was conducted on the material obtained by excerption of lexemes with the component *multi-* from the corpus of the newspaper Politika 2000-2001. and its comparison with excerption of lexemes with the component *multi-* from the corpus of the newspaper Politika 2015-2016. The aim of this study was to test the hypothesis about spreading of lexemes with the international prepositive components in Serbian language, and also to analyze the phases of acquiring of the foreign affixes, and lexemes as well, in the contemporary Serbian language.

Keywords: prefixoid, prepositive component, borrowings, neologisms, the adoption of foreign words, Serbian language.

Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

НЕКА МОГУЋА ТЕРМИНОЛОШКА РАЗГРАНИЧЕЊА У ТЕОРИЈИ ТЕКСТА: ХИПЕРТЕКСТ, ХИПОТЕКСТ, ПАРАТЕКСТ, ПСЕУДОТЕКСТ, КВАЗИТЕКСТ

Бавећи се описом и дефинисањем текста, и то у *Вербатологији* (која је објављена 2015.г.), а посебно у *Текстографији* (коју припремо, и где посебно поглавље томе посвећујемо 2.1.1) – ми смо овако схватили текст: „Слободан исказ, ванконтекстуално позициониран, јесте заправо текст, док текстама, контекстуализирани исказ, није текст, већ његова саставница суптекстовног карактера. Текст, овако схваћен, чине (а) самостално употребљен исказ, и (б) низ међусобно смисаоно или и обликом повезаних исказа”. Постоје, међутим, питања, и постоје облици језичког израза о којима је потребно водити даљу расправу, а коју смо заобишли у поменутиим књигама Указаћемо на неке случајеве из тог домена и предложити објашњења, о којима нам ваља повести даљу дискусију.

Кључне речи: текст, претекст, посттекст, паратекст, псеудотекст, хипертекст, хипотекст

1. Уводне напомене

1. Ако је текст појединачан 'самостално употребљен исказ', или 'низ међусобно смисаоно или и обликом оvezаних иказа', онда се поставља озбиљно питање шта заправо представља нпр. скуп исказних форми на корицама књиге или часописа, попут оног у *Српском језику* (који нам је случајно управо при руци):

---

* jelenajo@bitsyu.net

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
СЕРИЈА I
ГОДИНА XX

СРПСКИ ЈЕЗИК
број XX

2. Пажњу ћемо усмерити на скупове графичких представа које се међусобно растављене презнином, и за сада се нећемо питати јесу ли то појединачне форме или скупови форми. Остављамо то питање по страни, дакле, и поставићемо следеће, које се састоји из више потпитања, и гласи: Је ли ово 'низ исказа', јесу ли они 'смисаоно повезани', и на крају: јесу ли уопште искази.

а) Ако расправу почнемо од краја овог списка проблема, утврдићемо, према ономе што је изложено у нашој *Српској синтакси* (Симић/Јовановић 2002) и *Вербатологији* (Јовановић/Симић 2015), да конструкције пред нама стварно јесу исказне форме, јер у условима у којима су употребљене свака од њих носи извесну информацију.

б) Друго, међу исказима постоји смисаона веза. Наиме, последњим од њих назван је, и нумеричким ознакама идентификован часопис о којем је реч, док га остали подводе под више идентификационе појмове.

в) Је ли онда овај низ исказа оправдано назвати текстом? Ретко ће се ко усудити на такво решење. Разлог чини нам се лежи у томе што је свака исказ постављен у посебан ред: размештени су дакле не по линеарном просторном начелу, већ по планиметријском.

3. Да ли онда закључити да наведени низ, или можда боље: скуп исказа – није текст? И такво методолошко решење изазива сумњу, јер како низ исказа повезаних смисаоно не сматрати текстом!?

Шта онда чинити?

2. Анализа грађе

1. Једина солуција која се може учинити оправданом у односу на горе постављен проблем – јесте: држати се средине. Но где је та средина: рећи да је ово текст и није текст? Ни таква категоризација не би била теоријско-методолошки оправдана. Оправданије је у том смислу рећи да је ово ипак нешто посебно, ни текст ни нетекст, него посебна категорија коју је неопходно некако назвати, па ћемо ми ту неопходност задовољити узевши термин *паратекст*. *Паратекст* има неке особености текста, али се по неким не може изједначити са њиме. А једна од посебности јесте замена линеарног принципа просторним нелинеарним. Тиме је и начело линеарног напредовања информације, које код правога текста представља примарну рецепцију, а

и први корак рецепције, замењено вертикалном перспективом: од општијих према посебнијим значењима.

2. Узећемо сада пример који је сасвим сличан првом по положају у књизи и по броју чланова, али у односу међу члановима разликује се од њега. Реч је о насловној батерији на корици књиге Бранка Ћопића:

BRANKO ĆOPIĆ

NE TUGUJ
BRONZANA STRAŽO
ROMAN

VUK BUBALO
KOMEDIJA

Сада је заправо више него јасно да скупови граfiјских форми не чине, или не чине у свим случајевима појединачни исказ, па ћемо покушати да се и у томе снађемо.

а) Кренућемо у анализи опет од краја. „Комедија” обавештава о карактеру садржаја једног дела књиге на чијој насловној страни стоји. Наравно да је то по себи самосталан исказ. Али је он у уској вези са претходним, који представља наслов тога дела књиге. „Вук Бубало”, рећи ћемо, објашњава садржај текста чији је наслов „Вук Бубало”, стоји према њему у односу експланандума према експланатуму.

б) Исти је однос форме ’роман’ према „Не тугуј, бронзана стражо”. Како смо већ утврдили да су и једно и друго паратекстовне целине, остаје нам да констатујемо да међу јединицама које чине паратекст смисаони односи могу бити врло уски, а могу бити и врло удаљени.

в) Остаје нам да покушамо објаснити однос првог члана скупа према осталима. На плану реалија то је име аутора према насловима његових дела. Али какав је то однос ако га желимо лингвистички објаснити?

3. Да бисмо се могли упустити у то, ваља нам најпре учинити неколике припремне напомене.

а) Вратићемо се нашем првом примеру, и односима целине агрегата који чине његови чланови према садржини часописа. „Српски језик” – као и други наслови овога типа – стоји у односу општег или обухватног назива тематике која се у њему обрађује према маси посебних форми излагања о њему. Општи назив или општи опис према посебним – могуће је назвати *хипертекстом* – и ми предлажемо управо такав термин.

б) *Хипертекстом* се, полазећи са те позиције, мора сматрати и сваки од исказа општијег смисла према ономе мање општег у нашем првом примеру. А сваки такт конкретне садржине према општијем – у том случају представља хипотекст. Наслов, према томе, према поднаслову, као и наднаслов према овоме – јесте хипертекст, а овај потоњи хипотекст; као што и сви они заједно према тексту представљају хипертекст(ове). Но „тело текста”, како се новинари воле изразити, јесте централни део излагања и не заслужује ни

назив хипотекста, у односу на хипертекст, ни хипертекста у односу на оно што му следи.

в) Хипотекстом се може назвати једино закључак у научном раду, епилог у књижевној уметности, завршне формуле правног или проповедног текста и сл.

4. Али име аутора нити је наслов ни наднаслов или сл. Однос ауторства има рекло би се посесивни смисао, а овај није ни у каквој директној вези са садржајем, обимом, стилским карактеристикама или сл. самог текста. Он само стоји испред текста као неки заштитни знак или сл. И управо тај однос може бити основ терминолошког решења за њега – *претекст*. Исти статус по свему судећи имају елементи тзв. штампарског импресума, дакле имена уредника, лектора, коректора, назив штампара, подаци о тиражу итд. У књизи Б. Ћопића он је на неуобичајеном месту, на крају, и гласи:

САБРАНА ДЕЛА БРАНКА ЋОПИЋА
Priredio Živorad Stojković

Jubilarno izdanje povodom pedesetogodišnjice života i
tridesetogodišnjice života i rada Branka Ćopića

Tiraž od 8.000 primeraka objavljen 1964.
Doštampano 15. primeraka 1966.

KNJIGA PETA
NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO

—
VUK BUBALO

Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*
Nacrt za korice *Janko Krajšek*
Korektor *Zagorka Popović*

Izdavači
Izdavačko preduzeće *Prosveta*
Beograd, Dobračina 30
Izdavačko preduzeće *Svetlost*
Sarajevo, Radojke Lakić 7
Izdavačko preduzeće *Veselin Masleša*
Sarajevo, Sime Milutinovića 4

Štampa
Beogradski grafički zavod
Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Најпре ваља рећи да оно што је штампано после главног текста свакако није претекст, већ га је могуће назвати *постекстом*. А даље, односи су већ делом објашњени, бар они између неких сегмената. Остаје нам да се замислимо над сегментима који нису били предмет расправе.

а) Између два низа података о тиражу смисаону везу држи реч из другог дела „доштампано”, што личи на линеарни ток напредовања информационог тока. Али између тога сегмента и оних између којих је смештен нема ближег ни смисаоног ни формалног додира. Технички подаци о књизи и информа-

ције о садржају – потпуно су дискретни међусобно јер између осталог не припадају истој сфери карактеристика књиге.

б) Податак описан секвенцом „књига пета” у *хипертекстовном* је односу према двама насловима дела смештених између њених корица. И сад је питање које нас највише занима у овом делу расправе: какав је однос између два наслова.

5. Одговор се делимично може добити у ослонцу на речено о подацима о тиражу. Али само делимично. Другим делом, међутим, одговор мора бити заснован на чињеници да су ово наслови, и да се односе на делове књиге, који су додуше потпуно самостални један у односу на други, али су суседи, следе један иза другог. Називи чак могу бити повезани везником „и”:

NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO
I
VUK BUBALO

а) И управо тај моменат указује на постојање извесне, ако не друге, онда бар структурне везе, између посматраних назива. Без обзира дакле што у виду у којем су записани, као скуп не чине прави текст, они малим прерадама могу прећи ту границу и постати текстом. Формацију коју чине назваћемо стога *псеудотекстом*. Исти или сличан статус мислимо да има агрегат који чине подаци о издавачима.

б) Факта о штампару нису сложена по јединственом начелу, већ је „штампа” само привидно издвојено од назива предузећа *Beogradski grafički завод*. Стварно они чак чине јединствену реченицу од субјекта и предиката. Проблем нам представљају називи места и улице: *Beograd, Bulevar vojvode Мишића 17*. Њих је најлакше сврстати са онима из претходног пасуса у псеудотекст.

в) Али анализу још нисмо довели до краја, јер нам преостаје секција са техничким уредником, нацртом за корице и коректором. Сад бисмо могли нагађати о сличности са насловима делова књиге или сл. – али је ту слаба помоћ јер овде нема никаквих симптома смисаоне везе. Смешан би био и покушај увођења везника, јер он ту не стоји. Конструкције су повезане једино простором, и ничим више. Рећи ћемо да чине нешто као *квазитекст*.

3. Закључна разматрања

1. Сада нам, пре повратка нашем задатку из т. 2-в – а он гласи: објаснити, разуме се – лингвистички, – однос првог члана скупа према осталима; – предстоји још један врло неугодан посао да препознамо управо односе међу подацима, односно скупинама података из импресума. Ево новог примера да нам буде ближи очима:

SABRANA DJELA IVE ANDRIĆA

REDAKCIJSKI ODBOR

Josip Vidmar, Grigor Vitez,
Petar Džadžić, Muharem Pervić

PRIREDILI

Petar Džadžić, Muharem Pervić

2. Овде се издвајају три скупа података: „Сабрана дјела” чине један скуп, подаци о редакцијском одбору други, а о приређивачима трећи. Несумњиво је да међу њима постоји нека општа веза јер се односе на исти предмет: сабрана дела.

а) Ипак, на лингвистичком, па унеколико и на смисаоном плану, то су потпуно самосталне конструкције повезане само простором. Тај тип односа познат је нпр. између речи којима се апострофира адресат и саме поруке, као на следећем прогласу из Андрићеве *На Дрини ћуприје*:

Stanovnici Bosne i Hercegovine!

Vojska Cara Austrijskog i Kralja Ugarskog prešla je granicu vaše zemlje.

Ona ne dolazi kao neprijatelj...

б) Једина веза међу чињеницама које се износе у скуповима исказа јесте заједнички простор који запремају. Такву врсту агрегата ми ћемо назвати *квазитекстом*, и заправо сматрати простом збирком текстовних структура, а не на било који начин обједињеном формацијом.

3. Закључак је начелни да сем текста у правом смислу термина постоји и низ других облика просторног и сличних обједињавања исказа који се врло разликују по међусобним односима делова, и који заслужују разноврсна терминолошка решења да би се разликовали између себе и од текста као структуриране целине.

ИЗВОРИ

Андрић 1963: I. Andrić, *Na Drini ćuprija*, Sabrana djela – knjiga pet, Zagreb.

СЈ 2016: *Српски језик*, бр. XX, Студије српске и словенске, серија 1, Београд: НДСЈ.

Ћопић 1966: В. Ћопић, *Ne tuguj bronzana stražo – Vuk Bubalo*, Београд – Сарајево.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовановић/Симић 2015:** Ј. Јовановић Симић, Р. Симић, *Вербатологија – основи теорије о вербализацији света*, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Јовановић/Симић у шт.:** Ј. Јовановић Симић и Р. Симић, *Текстографија*, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Симић/Јовановић 2002:** Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса I–IV*, Београд: НДСЈ и Јасен.

Jelena Jovanovic Simic

SOME POSSIBLE TERMINOLOGICAL DEMARCATION IN THEORY OF THE TEXT: HYPERTEXT, HYPOTEXT, PARATEXT, PSEUDOTEXT, QUASITEXT

Summary

Author starts from the understanding of the text as a dual-structured parts: 1) as a testimony independently used, and 2) as a plurality of spaced meaningfully related or form and expression. The paper, however, identifies different forms of linguistic expression that make up the so-called. quasitext, paratext, hypotext or hypertext. Finally, the author concludes that I have text in the true sense of the term there are several other forms of physical and similar unifying statement which vary widely in their relations of parts, and which deserve diverse terminological solutions.

Душка Б. КЛИКОВАЦ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О ЗНАКОВИМА У ПРАВОПИСУ (1): ПОДЕЛА НА РЕЧЕНИЧНЕ И НЕРЕЧЕНИЧНЕ И ОДГОВАРАЈУЋА ТЕРМИНОЛОГИЈА

Рад је посвећен знаковима који се комбинују са словима (или, ређе) цифрама да би се сачинио писани текст. Излаже се њихов општи третман у досадашњим правописима у српској и хрватској средини, при чему се нарочита пажња посвећује њиховој подели на оне који се тичу и оне који се не тичу реченице. После разматрања различитих решења за те две групе знакова понаособ и за све заједно, ауторка предлаже термине које сматра прикладним.

Кључне речи: српски језик, правопис, правописни знаци, интерпункција, реченични знаци

1. Увод

У овом раду бавићемо се знаковима који се додају словима (или, ређе, цифрама) да би се сачинио писани текст. Биће речи о њиховој природи, инвентару, могућим поделама и о неким термилолошким питањима у вези с њима. Пошто њихов заједнички назив тек треба утврдити, засад ћемо их звати просто знаци / знакови.

Функције су им веома различите, али се обично издвајају две њихове основне групе: они који се тичу и они који се не тичу реченице. Тој подели, као и терминологији у вези с тим двома групама, биће посвећен овај, први део рада.

Најпре ћемо изнети општи третман знакова у правописима и правописним приручницима, који обухвата њихов списак, поделу и евентуалне дефиниције. Наш корпус сачињавају сви важнији правописи и правописни при-

---

* klikovac@rcub.bg.ac.rs

ручници (одсад: правописи) у српској и хрватској средини који су нам били доступни (подаци о њима дати су у библиографији на крају рада). Њима смо придужили и предлоге Милана Шипке (Шипка 2000) и Вељка Брборића (Брборић 2016 [2004]) из њихових радова посвећеним терминологији из области ЗНАКОВА.

2. Знакови у досадашњим правописима

2.1. Љубомир Стојановић у свом уџбенику за 2. разред (тадашње) гимназије (Стојановић 1891) има поглавље под насловом „Интерпункција”, које почиње овако: „Да би се при читању знало које речи припадају којој реченици, и где треба предахнути, а где глас дићи, употребљавају се ови знаци: *тачка* (.), *запета* (,), *тачка и запета* (;), *две тачке* (:), *неколико тачака* (...), *цртица* или *пауза* (–), *знак питања* (?), *знак чуђења* (!), *знак навођења* („ ”), *знак заграде* ( ) или [ ] и *апостроф* (’)”.¹ Судајући по наведеној дефиницији, под *интерпункцијом* је Стојановић подразумевао *знаке* који се тичу реченице; а од *знакова* о којима говори, реченице се не тиче само *апостроф*. Можемо претпоставити да се апостроф ту нашао не зато што заиста припада интерпункцији, него зато што га је, као сразмерно честог, требало поменути.

2.2. Стојан Новаковић у својој граматици (Новаковић 1894) као *интерпункцију* или *реченичне знаке* набраја следеће: *запету*, *тачку* и *запету*, *две тачке*, *тачку*, *знак почивке* (=црту), *знак питања*, *знак узвика*, *знаке прекида* (=тротачку и црту), *знак заграде* и *знак навођења* (=наводнике, полунаводнике и црту).² Има и поглавље под насловом „Главна правила о правопису”, где обрађује различита правописна питања (писање слова *ј*, *д*, *т* и сл., употребу великог и малог слова, састављено и растављено писање речи, скраћенице и писање бројева) и, паралелно с њима, употребу *акцентата* (=знакова за акценте), *везице* (=цртице) и *апострофа*. У оквиру *интерпункције* обрађује само реченичне употребе тих знакова.

2.3. Милан Петровић у својој граматици (Петровић 1912), на малом простору од свега шест страна који посвећује писању знакова, говори о *тачки*, *запети*, *тачки* и *запети*, *двема тачкама*, *знаку питања*, *знаку у склика*, *знаку почивке* (=црти) и *знаку навођења*. Најпре о њима говори у вези с реченицом, а затим у одељку с насловом „Реченички знаци”. У оквиру *тачке* говори и о њеној употреби „иза натписа, скраћених речи и редних бројева, кад су исписани цифрама” – дакле, о њеној употреби која није везана за реченицу, али *знаке* који нису везани за реченицу уопште не помиње.

¹ Курзивом штампамо оригиналне (тј. ауторске) термине. Ако термин није јасан, у загради, иза знака једнакости, наводимо термин који је у данашње време или у српској средини уобичајен или јасан.

² Видимо, дакле, да приликом навођења *интерпункције* Новаковић полази и од самог знака (*запета*, *тачка* и *запета* и др.) и од њихове употребе (*знаци прекида*, *знак навођења*) – дакле, класификацијски недоследно. Тако се један исти знак – данашња црта – јавља и као *знак почивке* и као *знак навођења*.

Исти аутор у свом правописном приручнику (Петровић 1914) има поглавље с насловом „Интерпункција”, у којем говори о *тачки, запети, тачки и запети, двама тачкама, знаку питања, знаку усклика, знаку почивке* (=црти), *знаку прекида* (=неколико тачака), *знаку навођења и загради*. Не помиње њихову нереченичну употребу, као ни знакове који се не тичу реченице. Списак знакова у Петровић 1914 је потпунији (додата је *заграда и знак прекида*), али у Петровић 1912 говори и о употреби *тачке* која није везана за реченицу.

2.4. Александар Белић је имао четири издања свог правописа. Били су нам доступни 1, 3. и 4. издање – из 1923, 1934. одн. 1950. – па ћемо изнети Белићев поступак у њима.³

У свим издањима Белић има поглавље под насловом „Интерпункција”, које почиње излагањем о двама врстама *интерпункције* – оној која је „везана за извесне граматичке делове (немачка, формалистичка)” и „слободној, која се управља према смислу текста (француска, енглеска)” (цитат према издању из 1950, стр. 79). У 1. издању (Белић 1923а) у том поглављу говори о следећим знацима: *тачки, запети, тачки и запети, двама тачкама, знаку почивке или прекида (црти), знаку питања, знаку узвика, наводном знаку* и „о осталим знацима” – о *облој и угластој загради, везици (цртици), знаку ^ и акценатским знацима* и о *апострофу*. У оквиру *тачке* говори и о њеној употреби да означи редне бројеве и иза скраћеница, а у оквиру *знака почивке или прекида* и о његовој употреби између бројева кад значи „до”.

У 3. и 4. издању има и поглавље под називом „Интерпункција” и једно под називом „Други знаци”. Поглавље „Интерпункција” у 3. издању обухвата *тачку, запету (зарез), тачку и запету, две тачке, прекидни знак* (за који употребљава и термин *црта*), *упитник, узвичник* и *наводнике*. У оквиру *тачке* говори и о њеној употреби иза скраћеница, али не и да означи редни број; у вези с *цртом* исто као и у претходном издању. Поглавље „Други знаци” обухвата следеће знакове: *облу* и *угласту заграду*; знаку *^* и акценатске знаке; *апостроф, везицу (полуцрту, цртицу)*. Ту говори и о *тачки* да означи редни број.

У 4. издању у поглављу „Интерпункција” говори о истим знацима као у претходном издању, с тим што одустаје од термина *зарез* (остаје само *запета*), *прекидни знак* назива још и *знак почивке (црта)*, а у оквиру одељка о *тачки* помиње и *више тачака*, које значе „или да је реченица прекинута или да писац није све дорекао и оставља читаоцу да он сам допуни у мислима текст” (Белић 1950: 80). У поглављу „Други знаци” знаковима из претходног издања додаје и *знак једнакости, две тачке, звездицу* и знакове *<, >*. У овом поглављу говори и о *тачки* кад означава редни број, *црти* да значи „до” и „од до” и *двама тачкама* да значе „према”, „са”. Формулација у вези с овим пос-

³ У XI тому *Избраних дела Александра Белића* такође су штампана та три издања. Приређивач истиче да је правопис из 1934. „готово у потпуности исти са правописом из 1930. године”, те да су „поправке” које Белић помиње у поднаслову „треће, поправљено издање” састоје „само у извесном осавремењивању терминологије, или у њеном усклађивању према *Граматичкој терминологији* из 1932, и у извесним, доста ретким, додатним образложењима”. Приређивач наводи и разлике између та два издања (*Избрана дела*, св. 1: 481), али се ниједна не тиче наше теме.

ледњим знаком јасно говори о томе да разликује интерпункцијске употребе од других: „Две тачке (:) значе, сем свога обичног значења у интерпункцији, и 'према', 'са'" (исто: 109).

Примећујемо, дакле, извесну еволуцију у Белићевом излагању знакова, која се завршила тиме да што је у последњем издању готово потпуно (с изузетком тачке иза скраћеница, у којој говори у поглављу „Интерпункција“) раздвојио знакове који се тичу реченице и оне који је се не тичу, а овима другим прикључио је и нереченичне употребе оних првих. Да је у основи такву концепцију отпочетка имао на уму, те да је разматрање и нереченичних знакова у поглављу „Интерпункција“ у 1. издању више техничка омашка него што има стварну тежину, говори нам и следећа његова реченица, коју је написао још 1923: „Интерпункција је, у ствари, део синтаксе“ (Белић 1923б: 184). Такође, у *Граматичкој терминологији* из 1932, чији је Белић био редактор, под одредницом **интерпункција** стоји „в. реченични знаци“.

2.5. Иван Броз у свом правопису (Броз 1892) има поглавље под насловом „Какви се знаци употребљавају у писању ријечи“, где обрађује „четири знака за акценте“ (од којих један обележава и генитив множине), *везицу* (=цртицу), *заграду*, *апостроф*, *тачку* после редних бројева и „послије покраћених ријечи“. Има и поглавље под насловом „Какви се знаци биљеже у писању реченица (интерпункција)“, где говори о употреби *тачке*, *знака питања*, *знака узвикивања*, *двје тачке*, *зареза*, *тачке са зарезом*, *двје тачке*, *цртице* (=црте), *знака навођења*. Дакле, не само што разликује знакове који се тичу и оне који се не тичу реченице него посебно обрађује и реченичне и нереченичне употребе оних знакова који се употребљавају у обе сврхе.

2.6. Драгутин Боранић (¹⁰1951 [1921]), пратећи Броза, има поглавље с насловом „Реченични знаци“ – где говори о *тачки*, *упитнику*, *узвичнику*, *зарезу*, *тачки и зарезу*, *двје тачке*, *станки* (=црти), *наводницима* и *загради*, и поглавље с насловом „Правописни знаци“, у којем износи употребу *акцента*, *генитивног знака*, *тачке*, *апострофа*, *цртице*, *заграде* и *знакова за ријечи* (=знакова који замењују речи) – а то су *бројке* (*арапске и римске*), *станка*, *знаци поријекла*, *двје тачке*, *три тачке*, *звјездица*.

2.7. *Правописно упутство* [1929]⁴ има одељак с насловом „Интерпункција“; под тим термином се, судећи по следећој формулацији, подразумевају знаци који се тичу реченице: „Употреба већине знакова за интерпункцију већ је утврђена у нашем књижевном језику, тако да ту нема знатнијих разилажења (на пр. за употребу тачке, знака почивке, узвика, питања, наводног знака итд.); али у употреби запете има знатних неслагања. Зато ће се напомене у овом одељку тицати само запете (зареза)“ (стр. 25). Следећи одељак носи наслов „Други знаци“. У њему се говори о означавању ненаглашених дужина знаком ^ или хоризонталом цртом, *апострофу*, *тачки* уз редне бројеве и у скраћеницама, *неписању интерпункцијских знакова* иза наслова, потписа и сл.

⁴ Ово *Упутство* је било, како каже Павле Ивић (1998: 13), „компромис између Белићевих и Боранићевих решења“. Међутим, правила о употреби *запете* (*зареза*) – јединог реченичног знака о којем се у *Упутству* говори – углавном прате Белићев правопис (в. и напомену приређивача *Избраних дела*, стр. 222).

2.8. *Ново правописно упутство* [1943]⁵ има поглавље с насловом „Интерпункција”, у којем се излажу следећи знаци: *тачка, запета, тачка и запета, две тачке, прекидни знак (црта) и неколике тачке, упитник, узвичник, наводници, заграда, апостроф*. Сви знакови осим последњег се, дакле, тичу реченице. У оквиру *тачке* наводе се њене употребе и у вези с реченицом и у вези с речима одн. цифрама.

2.9. *Правопис српскохрватскога књижевног језика* из 1960 (*Правопис 1960*) има поглавље с насловом „Интерпункција”, посвећено *зарезу, тачки, тачки и зарезу, двема тачкама, наводницима, црти, загради, упитнику и узвичнику*, и поглавље „Правописни знаци”, где се обрађују одговарајуће употребе *тачке, двеју тачака, црте и заграде*, као и знаци *неколико тачака, цртица, звездица, апостроф, знак једнакости, знак порекла, акценатски знаци и генитивни знак*. Дакле, раздвајају се знакови који се тичу превасходно реченице и они који се не тичу реченице, а уз ове друге обрађују се и нереченичне употребе знакова који се тичу реченице.

2.10. *Правопис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мате Пижурице (Пешикан и др. 1993) има поглавље под насловом „Интерпункција”, а сам тај појам аутори дефинишу овако: „На смисаону рашчлањеност казивања, као и на односе и одлике његових саставница (делова, елемената) указује се правописним знацима или интерпункцијом” (стр. 252). Приметићемо да дефиниција покрива само знакове који се тичу реченице. Даље се каже: „У интерпункцији се могу разликовати реченични знакови – који указују на границе пуних реченица и суреченица, на њихов карактер, као и на односе и одлике њихових делова – и помоћни правописни знакови, за различите посебне потребе” (стр. 253). Још се каже (стр. 253):

У појединим приручницима само се реченични знакови називају интерпункцијом, а они други правописним знацима, и онда се посебно обрађују (нпр. *тачка* на крају реченице у интерпункцији, а *тачка* за скраћивање речи у правописним знаковима). Овде пак узимамо као реалније да и једни и други спадају у правописне знакове и истозначни појам интерпункције (‘међузнакова’); биће такође практичније и прегледније да се заједно обраде нпр. све службе *тачке* или *црте* него да неке иду у једно, а неке у друго поглавље.

У оквиру овог поглавља аутори говоре најпре о *тачки, запети* или *зарезу, црти, тачки и запети* или *тачки и зарезу (тачки са зарезом), двема тачкама (двотачки), загради, наводницима, упитнику, узвичнику и цртици*; сваком том знаку посвећују посебан одељак. Следи одељак насловљен „Остали правописни и помоћни знакови”, у којем разматрају *знак прекида (три тачке), знак дужине (угласти), четири акцента и ненаглашену дужину*; затим, у т. 223, кажу: „Поред већ приказаних знакова, повремено се и у текстовима општије намене употребљавају још неки помоћни знакови, највећим делом преузети из одређених струка у којима имају систематску примену”;

⁵ За њега Ивић (1998: 13) каже: „Пошто више није било потребе да се Срби прилагођавају Хрватима, то се упутство у већини случајева враћа Белићевим нормама из 1923, одбацујући његове уступке из 1930.”

то су *звездица, ситне бројке, знак степена, знак процента, знак промила, коса црта, двојни апостроф („дето“), тилда, стрелица, математички знак једнакости и „плус“, „трема“, знак краткоће*⁶; низ се завршава са „и др.“, што значи да списак није коначан, него да су само дати најважнији такви знакови.

Морамо приметити две ствари. Једна је да је одељак „Остали правописни и помоћни знакови” посвећен знаковима који се не тичу реченице (са изузетком тротачке, која је и иначе понекад у правописима третирана као нереченични знак); другачије речено, знакови који се не тичу реченице нису названи *интерпункцијски*, него *правописни*. Друго: сваки пут кад говоре о знаковима који се тичу реченице, аутори употребљавају термин „интерпункција” или „реченични знакови”. Стога аутори, заправо, термине *интерпункција* и *правописни знакови* не употребљавају као синониме.

Такође ћемо запазити да наслов „Остали правописни и помоћни знакови” имплицира да су „остали правописни” и „помоћни” знакови различите групе знакова; на исти закључак наводе и две формулације из тог одељка: то су они знакови који су „преузети из одређених струка у којима имају систематску употребу” (стр. 294, на почетку т. 223) и „не припадају општем правопису” (стр. 295, на почетку т. *f*). То је непрецизност која може да изазове недоумице.

2.11. У прерађеном издању *Правописа српскога језика* групе аутора (Пижурица и др. 2010) такође постоји поглавље с насловом „Интерпункција”, које почиње следећим речима: „Да би се говор верно пренео у писани текст, речи се одвајају белинама, а интонација реченице, смисаоно рашчлањавање, паузе међу деловима исказа и др. означавају се правописним знацима, интерпункцијом (стр. 98; спационирани слог ауторски). На основу те формулације закључујемо да су термини *правописни знаци* и *интерпункција* синонимични. Међутим, у следећој реченици се под *интерпункцијом* подразумевају само знакови који се тичу реченице: „Наша интерпункција је у основи логичка, што значи да употреба интерпункцијских знакова по правилу зависи од смисла.” Трећом реченицом се у *интерпункцијске знаке* убрајају *тачка, запета, црта, тачка са запетом//тачка запета, наводници, упитник, узвичник, цртица* и „остали правописни и помоћни знакови”⁷ – дакле, *интерпункцијски знаци* сада обухватају и оне који се не тичу реченице. На истој страни, само мало даље, каже се опет супротно: „Неки од ових знакова, уз више додатних и за поједине струке сасвим специфичних, могу имати и друге функције – ужеправописну или помоћну (уп. нпр. скраћеничку тачку или употребу црте и цртице у писању удвојених парова и полусложеница и сл.).”

⁶ Сви знаковима од апострофа завршно с косом цртом посвећена је по једна подтачка, а затим се остали знакови наводе укратко и заједно, у једној подтачки (*f*); на њеном почетку стоји – вероватно грешком поновљено – објашњење слично ономе које стоји и на почетку т. 223.: „У списима и саставима опште намене употребљавају се каткад и неки познати или прозирни знакови који не припадају општем правопису него посебном изразу везаном за поједине делатности или за посебне прилике.”

⁷ *Две тачке и заграда*, о којима се у том поглављу такође говори, изостављене су, очигледно, грешком.

У складу с овим последњим, у оквиру *тачке* разликује се тај знак као „интерпункцијски” (стр. 98, т. 143) и као „помоћни правописни” (стр. 99, т. 144); у вези са *двема тачкама* наводе се прво „правила употребе у реченици, када се групишу у одељку с традиционалним називом *интерпункцијски знак*”, а затим „правила употребе изван реченице, када се групишу у одељку с традиционалним називом *правописни знак*” (стр. 129, а исто се чини и у вези са *заградом*; за *цртицу* се каже да је то *правописни знак*, а за *тачку са запетом* и *наводницима* да су *интерпункцијски знаци*. Укратко, термини *интерпункција* и *правописни знаци* употребљени су као синоними само у наслову и у двама реченицама из увода; даље се први термин употребљава да означи знакове који су у вези с реченицом, а други за оне који нису – што је у складу са решењем *Правописа 1960*, што је, очигледно, оно које аутори називају „традиционалним”.

У овом правопису је остао поднаслов „Остали правописни и помоћни знакови” (стр. 138) из правописа Пешикана и др. (1993), а с њим и извесна нејасноћа у вези с тим да ли *помоћни знакови* спадају у *правописне*. Ни сама класификација унутар њих није јасна. Наиме, под тим поднасловом говори се о *знаку прекида (три тачке)*, *апострофу*, *знаку дужине и акценатским знацима*, и о *помоћним знаковима*, који су „највећим делом преузети из одређених струка у којима имају систематску примену”; под њима се подразумевају *звездица*, *ситне бројке*, *знак степена*, *знак једнакости*, *коса црта* и „знаци из посебних делатности (струка)” – а то су „*дето*”, „*тилда*”, *знаци порекла*, *знак упућивања*, „*трема*”, *знак „процента”* (наводници су из оригиналног текста).

2.12. Радоје Симић са групом аутора (Симић и др. 1993), у поглављу с насловом „Интерпункција”, даје следећу дефиницију: „Уз помоћ интерпункције ријечи се у тексту групишу тако да читалац разумије њихов садржај на начин који одговара пишчевим мислима и ставовима о предмету казивања” (стр. 130); интерпункција, у зависности од тога да ли су паузе обавезне или не, може бити логичка, стилска и логичко-стилска. Можемо закључити да се под *интерпункцијом* подразумевају знакови који се тичу реченице. Међутим, осим *тачке*, *упитника*, *узвичника*, *зареза*, *тачке и зареза*, *двотачке*, *црте*, *заграде*, *наводника*, *тротачке* и *низа тачака*, аутори у њих убрајају и *апостроф* и *тзв. ’генитивни знак’* – дакле, два знака који се не тичу реченице. Слично томе, у оквиру *црте* и *наводника* говоре и о њиховим нереченичним употребама не издвајајући их од њихових реченичних употреба.

Симић и др. 1998 имају поглавље под насловом „Интерпункцијски и правописни знаци”, које има два дела: „Интерпункција” и „Врсте и употреба правописних знакова”. *Интерпункцијски знакови*, којима се, како аутори кажу, обележавају говорне паузе и интонација, јесу *тачка*, *упитник* и *узвичник*, *запета/зарез*, *тачка и запета*, *двотачка*, *црта*, *заграда*, *наводници*. *Правописни знаци* „обележавају језичке јединице, за разлику од *интерпункцијских знакова*, који првенствено *рашчлањавају* сложене конструкције и одвајају јединице једну од друге (*обележавајући* на тај начин *односе међу јединицама* у конструкцији)” (Симић и др. 1998: 120; курзив ауторски). *Пра-*

вописни знаци се разврставају у две групе: *интерпункцијски знаци у служби правописних (тачка, двотачка, заграда, црта, наводници)* и *правописни знаци у ужем смислу (апостроф, тротачка⁸, низ тачака, цртица, звездица, коса црта, црта за подвлачење,⁹ акценатске ознаке и генитивни знак).*

Исти текст о интерпункцији је, с неколиким изменама које се не тичу наше теме, прештампан у правопису Р. Симића из 2003.

2.13. Милорад Дешић у првом свом правопису (Дешић 1994) има поглавље с насловом „Интерпункција”, где на почетку *интерпункцију* дефинише као „правописне знаке којима се при писању раздвајају реченице и реченични делови” (стр. 131). Затим говори о *тачки, запети, тачки и запети, двома тачкама, наводницима, црти, загради, упитнику, узвичнику* – дакле, о знаковима који се тичу реченице – и „осталим правописним знацима” – *цртици, трима тачкама, апострофу, косој црти, акценатским знаковима* (укључујући и знак за неакцентовану дужину) и *генитивном знаку* – што су *знаци* који се (с изузетком *три тачке*, која се и другде понекад сврстава у нереченичне знаке) не тичу реченице. У оквиру *тачке, двеју тачака и заграде* говори и о њиховим употребама које се тичу и о онима које се не тичу реченице.

У свом другом правопису (Дешић 2015), такође намењеном школској употреби, постоји поглавље с насловом „Правописни знаци, интерпункција”, где аутор каже и следеће: „Правописни знаци којима се при писању раздвајају реченице и њихови делови називају се интерпункцијским (реченичним) знацима, интерпункцијом” (стр. 161). *Интерпункција* је, дакле, и овде ужи појам од *правописних знакова*. Међутим, извесну недоумицу изазива следећа формулација, која имплицира да су та два појма напоредна: „У овом приручнику, из практичних разлога, правописни и интерпункцијски знаци (интерпункција) обрађују се заједно, у истом одељку” (*исто*).

По једно потпоглавље аутор посвећује *тачки, запети, тачки са запетом, двома тачкама, наводницима, црти, цртици, загради, упитнику, узвичнику*, а у потпоглављу „Остали правописни и посебни знаци” говори о *трима тачкама, апострофу, косој црти, акценатским знацима*, знаку за неакцентовану дужину, *генитивном знаку, звездици, ситним бројкама, знаку степена, знаку једнакости, тилди, знацима порекла*. Затим додаје (стр. 193):

Типови слова су у ствари правописни знаци. Речи, групе речи и реченице пишу се обичним слогом, али при истицању употребљавају се курзив (коса слова, италики), црна слова (болд) и размакнута слова (спационирана). [...] Систем белина такође припада правопису. То је размак између речи, редова, пасуса, поглавља. Он је у најужој вези са састављеним и растављеним писањем речи [...]. У ствари, систем белина односи се на цео простор који заузима један текст, на обликовање ступца и пасуса: штампање десне ивице ступца (редови једнаки по дужини) и увлачење реда на почетку пасуса.

⁸ Аутори о *тротачки* говоре у оквиру одељка о *правописним знацима*; међутим, она је првенствено реченични знак (в. Кликовац 2012). Реченичне су и њене употребе које наводе и сами аутори: „упозорава на изостављени део текста или недоречену мисао”; „каткада се пишу уместо зареза, у случају када је говор емоционално обојен” (Симић и др. 1998: 121).

⁹ Аутори кажу: „Постоје равна и валовита, једнострука и двострука, танка и пуна, континуирана и испрекидана линија – за евентуално нијансирање сврхе подвлачења” (Симић и др. 1998: 122).

Поглавље о знацима завршава се „специјалним симболима” – „&”, „@” и најчешћим „изразима на интернету” (стр. 194).

2.14. Милан Шипка, у раду посвећеном српској правописној терминологији, помиње термин *интерпункција* међу онима „који су се, без обзира на вријеме и околности у којима су настали, добро уклопили у српски правописни терминсистем и који се стога могу сматрати устаљеним (стабилизованим)” (Шипка 2000: 1413). Констатујући да су у *Правопису српскога језика* из 1993. „помијешани [...] термини *интерпункција*, *реченични знакови* и *правописни знакови*, а додат је термин *помоћни правописни знакови*”, он каже: „То би, свакако, требало довести у ред тако што би се увели, и посебно обрадили, *реченични знакови (интерпункција)*, а посебно *правописни знакови*. Могуће је и друго рјешење: да се стави наслов *Реченични и правописни знакови*, па да се онда у обради издвоји функција појединих знакова као реченичних и као правописних” (исто: 1416). У складу с тим, предлаже термине *интерпункција* и *реченични знакови*, који би били синонимични, и *правописни знакови*.

2.15. Вељко Брборић, у раду посвећеном терминологији у вези са знаковима (Брборић 2016 [2004]), а очигледно идући за тада важећим правописом (Пешикан и др. 1993), за све знакове заједно користи термин *интерпункција*, али само њега (термина *правописни знаци* нема). Све *интерпункцијске термине* дели на две групе, али не према томе да ли се тичу реченице или не, него, како се може закључити, према важности или учесталости: „Основни интерпункцијски термини обухватају њих десетак: *тачка*, *запета*, *тачка са запетом*, *две тачке*, *заграда (обла и угласта)*, *црта*, *цртица*, *наводници*, *полунаводници*, *упитник*, *узвичник*, *апостроф*. Остали интерпункцијски називи спадају у *помоћне интерпункцијске термине* и њихов број није коначан, нити га је нужно закључити” (стр. 157).

2.16. Стјепан Бабић, Божидар Финка и Милан Могуш (Бабић и др. ⁶2002 [1996]) имају поглавље под насловом „Razgodci” и поглавље с насловом „Правописни знакови”. Под *razgodcima* подразумевају знакове „који служе за растављање текста на реченице и њезине дијелове” и као синоним дају термин *реченични знакови*.¹⁰ Наводе да у те знакове спадају *точка*, *упитник*, *ускличник*, *зарез*, *точка са зарезом*, *двочојче*, *цртица* (=црта), *спојница* (=цртица), *трочојче*, *вишетојче*, *наводници*, *полунаводници*, *заграде*, *коса цртица* (=коса црта) (стр. 86). Напомињу да неки од њих „служе и као правописни знакови”, да „[з]а ознаку почетка реченице служи и велико слово”, као и да „за истицање појединих реченица и реченичних дијелова служе и поједини типови слова” (исто: 87). У *правописне знакове* убрајају *точку*, *зарез*, *двочојче*, *цртицу* (=црту), *спојницу* (=цртицу), *заграде*, *звјездицу*, *изоставник*, *знак једнакости*, *знакове подријетла*, *нагласке*, *знак дуљине*, *генитивни знак*, *крижић*, *лук*, *косу цртицу* (=косу црту), *множњи крижић*, *знак мање (минус)*, *знак више (плус)*,

¹⁰ Аутори објашњавају и порекло термина *razgodci* и *интерпункција*: „Naziv razgodak, mn. razgodci, zbirno razgode, nastao je od 'razgoditi, razdjeliti'. Tudica *interpunkcija* je prema lat. *interpungere* 'razlučiti, razlučivati, rastaviti, rastavljati' (Бабић и др. ⁶2002 [1996]: 86).

знак диобе, знак понављања, параграф, а као правописни знакови могу послужити још и упитник, ускличник, наводници и полунаводници.

Ови аутори посебно говоре о *надреченичним знаковима*, који служе „[з]а означавање одломака, већих цјелина и поглавља у писаноме тексту”; то су *увучен редак, параграф, звјездица, неколико звјездица, арапске и римске бројке*, а ређе и *ред цртица* или *точкица* (стр. 123).

2.17. Владимир Анић и Јосип Силић (Анић/Силић 2001) имају поглавље с насловом „Правописни знакови”. Ти знакови су следећи: *точка, точка-зарез, зарез, упитник, ускличник, двочка (двочоје), трочка (трочоје), заграде, наводници, полунаводници, црта, црте, цртица, двострука цртица, звјездица, експонирани број, апостроф, знакови за нагласке, знак за дуљину и велико слово*. Деле се на *правописне знакове у ужем смислу*, који се још називају и *интерпункцијски знакови* или *разгоци*, и *правописне знакове у ширем смислу*. *Точка, точка-зарез, зарез, двочка, упитник, ускличник, црта, црте, двострука цртица* и *заграде* могу бити *правописни знакови у ужем и правописни знакови у ширем смислу*.

Ови аутори имају и посебно потпоглавље „Правописни знакови у бројевима”, где разматрају употребу *точке, зареза, двочке, цртице и косе црте* у бројевима (нпр. *точка* иза редног броја, унутар вишецифрених бројева, иза бројева који означавају сате и минуте; *зарез* у децималном броју; *двочка* у значењу „према”; *цртица* у бројевима телефона и сл.). Није, дакле, реч о бројевима у математичком језику.

2.18. *Хрватски правопис* групе аутора, објављен 2013. године, има поглавље *Правописни знакови*, у оквиру којег се говори о *бјелини, точки, упитнику, ускличнику, упитнику с ускличником, ускличнику с упитником, зарезу, точки са зарезом, двочки, трочки, заградама, десној загради, спојници (=цртици), цртици (=црти), косој црти, наводницима, полунаводницима, изоставнику* и „осталим знаковима” – *знаку за омјер (:), знаку за одјељивање сати и минута у временскоме запису (:), знаковима математичких операција (+, -, ×, ·, :), знаковима за односе (=, >, <, ≤, ≥), разломачкој црти, знаку за растављање и означавање несамосталних облика (-), знаковима за нагласке и заногласну дужину, звјездици, знаку за чланак (§), знаковима за упућивање (>, <, →), знаку којим се одјељује име приматеља електроничке поште и име послужиоца (@), знаку за постотак „итд.”.*

Дакле, не раздвајају се међусобно знакови који се тичу и они који се не тичу реченице, него се сви заједно називају истим термином – *правописни знакови*. Такође, у њих се убрајају и знакови којима се служи математички језик.

3. Знаци који се тичу и они који се не тичу реченице – резиме

Терминологију у вези с поделом знакова на оне који се тичу и оне који се не тичу реченице приказаћемо табелом:

	Сви знаци	Знаци који се тичу реченице	Знаци који се не тичу реченице
Стојановић 1891	–	<i>интерпункција</i> ¹¹	–
Новаковић 1894	–	<i>интерпункција или реченични знаци</i>	– [О <i>акцентима, везици и апострофу</i> говори у поглављу „Главна правила о правопису”]
Петровић 1912, 1914	–	Интерпункција	–
Белић 1934, 1950 ¹²	–	Интерпункција	– [О њима се говори у одељку „Други знаци”]
Броз 1892	–	<i>интерпункција</i> [знакови који се бележе „у писању реченица”]	– [О њима се говори у поглављу „Какви се знаци употребљавају у писању ријечи”]
Боранић ¹⁰ 1951 [1921]	–	<i>реченични знаци</i>	<i>правописни знаци</i>
<i>Ново правописно улуство</i> [1943]	–	<i>интерпункција</i> ¹³	–

¹¹ Дефиниција *интерпункције* одговара ЗНАЦИМА који се тичу реченице, али се у попису налази и *апостроф* (в. т. 2.1. овог рада).

¹² Прво издање Белићевог правописа, у којем у оквиру поглавља „Интерпункција” говори и о „другим знацима” нисмо узели у обзир јер је из других његових извора јасно да под *интерпункцијом* подразумева само ЗНАКОВЕ који се тичу реченице (в. т. 2.4. овог рада).

¹³ У поглављу под насловом „Интерпункција” говори се и о *апострофу* (в. т. 2.8. овог рада).

<i>Правописно упуство</i> [1929]	–		<i>Интерункција</i>	– [О њима се говори у одељку „Други знаци”]
Правопис 1960	–		<i>Интерункција</i>	<i>правописни знаци</i>
Пешикан и др. 1993	<i>правописни знакови или интерункција</i> ¹⁴		<i>реченични знакови</i>	<i>помоћни правописни знакови</i> ¹⁵
Пижурица и др. 2010	У насловима и двама реченицама из увода преузимају решење из Пешикан и др. 1993, али се у тексту приклањају решењу из <i>Правописа 1960</i> .			
Симић и др. 1993			<i>интерункција</i> ¹⁶	
Симић и др. 1998; Симић 2003	–		<i>интерункцијски знаци</i>	<i>правописни знаци</i> : – <i>интерункцијски знаци у служби правописних</i> ; – <i>правописни знаци у ужем смислу</i>
Шипка 2000	–		<i>интерункција или реченични знакови</i>	<i>правописни знакови</i>
Брборић 2016 [2004]	<i>интерункцијски знаци</i>		–	– ¹⁷

¹⁴ Видели смо (у т. 2.10. у овом раду) да те термине, упркос њиховој проглашеној синонимији, аутори заправо не употребљавају као међусобно замењиве.

¹⁵ У оригиналу је курзивом написано само *помоћни*, не и *правописни*. Такође, статус термина *помоћни знакови* остао је помало нејасан (в. т. 2.10. овог рада).

¹⁶ Иако дефиниција *интерункције* обухвата ЗНАКЕ који се тичу реченице, у попису су се нашли и *апостроф* и *генитивни знак* (в. т. 2.12. овог рада).

¹⁷ Израз *помоћни интерункцијски термини* аутор користи, али за мање важне или фреквентне ЗНАКОВЕ (в. т. 2.15. овог рада).

Дешић 1994	<i>правописни знаци</i>	<i>Интерпункција</i>	— [О њима се говори у одељку „Остали правописни знаци”]
Дешић 2015	правописни знаци	<i>интерпункцијски или реченични знаци, или интерпункција</i>	— ¹⁸
Бабић и др. 2002 [1996]	—	<i>razgodi</i> или <i>реченични знакови</i>	<i>правописни знакови</i>
Анић и Силић 2001	правописни знакови	<i>правописни знакови у ужом смислу или интерпункцијски знакови или разгоци</i>	<i>правописни знакови у ширем смислу</i>
<i>Хрватски правопис 2013</i>	<i>правописни знакови</i>	—	—

¹⁸ Постоји одељак „Остали правописни и посебни знаци”, али оно не подразумева ЗНАКЕ који не тичу реченице, него оне који нису обрађени пре тога, сваки у посебном одељку (в. т. 2. 13. у овом раду).

3. Коментари и предлог терминологије

Постоје, дакле, знакови који допуњавају слова/графеме (одн. цифре), да би се сачинио јасан и прегледан писани текст. Та њихова заједничка улога ствара потребу за термином који ће их све обухватити.

Како видимо из табеле, термин који би именовано све знакове заједно не јавља се у правописима све до најновијег времена – а онда се јављају два: *правописни знаци* (Пешикан и др. 1993; Дешић 1994, 2015; Пижурица и др. 2010; Бабић и др. 2002 [1996]; Анић и Силић 2001; *Хрватски правопис* 2013) и *интерпункција* (Пешикан и др. 1993; Пижурица и др. 2010). Први термин се намеће сам по себи, будући да треба да означи знакове који се користе у *правилном писању* и прописују *правописом*. Други термин је проблематичан, јер је – како ћемо видети – традиционално резервисан за оне знакове који се тичу реченице; а чак и у правописима у којима се препоручује његова употреба за све знакове, заправо се тако не употребљава (в. т. 2.10. и 2.11. у овом раду). Аргумент Пешикана и др. (1993) да су у питању „међузнакови” није убедљив, јер „међузнакови” могу бити само они који се налазе између речи одн. реченичних делова; они који се не тичу реченице везани су махом за реч, па пре стоје „уз” или „код” него „између”.

У оквиру свих знакова посебан статус имају они који се тичу реченице: без њих се она не може написати, јер су они начин да се запишу битни елементи говора – паузе (одн. прозодијски елементи који могу да преузму улогу пауза – промене у интонационој кривуљи, темпо итд.) и интонација. Та група знакова је толико важна да се у неким правописима говори само о њој, или се говори *прво* о њој, па тек онда о оним знаковима који се не тичу реченице (обрнути редослед налазимо само у једном правопису – Броз 1892). Ти знакови се код Срба традиционално и најчешће називају *интерпункција* или *реченични знаци*, и сматрамо да нема разлога да тако и не остане.¹⁹ Код Хрвата се, осим та два термина, у најновије време јавља и термин *разгоци*; ипак, у њиховом најновијем правопису се не помиње. На једном месту (Анић и Силић 2001) срећемо и термин *правописни знакови у ужем смислу*, који имплицира интерпункцијске знаке као типичне, језгрене правописне знаке, што они и јесу. Стога је и он прихватљив; међутим, као трећи термин за исти појам је сувишан, а погодан је можда – заједно са својим парњаком *правописни знаци у ширем смислу* – да означи две другачије дефинисане групе знакова, о којој ће бити речи у другом делу овог рада.

Остају нам још задатак да некако назовемо преостале знакове, које смо досад описно називали „они који се не тичу реченице” или „нереченични”. Термин *правописни знаци*, који је први употребио Боранић а преузео *Правопис 1960* и који се и даље често употребљава у том значењу, не долази у обзир ако је „потрошен” за све знакове заједно; с друге стране, термин *право-*

¹⁹ Такво решење нуди и *РСЈ*, где под одредницом *интерпункција* стоји следећа дефиниција: „правописни знаци којима се у писму раздвајају реченице и њихови делови; употреба таквих знакова”.

писни знаци у ширем смислу (Анић и Силић 2001) имплицира да он обухвата „правописне знаке у ужем смислу”, што није тачно. Остаје нам – и то као, како нам се чини, врло добро решење – да доследно прихватимо Пешиканов термин *помоћни правописни знаци*. Друго решење, које не искључује прво и које је пандан термину *реченични знаци*, јесте термин *нереченични знаци*.

Дакле, терминологија би могла да изгледа овако:

Сви знаци	Знаци који се тичу реченице	Знаци који се не тичу реченице
<i>правописни знаци</i>	<i>интерпункцијски знаци (интерпункција) или реченични знаци</i>	<i>помоћни правописни знаци или нереченични знаци</i>

Наравно, треба и овом приликом напоменути да се неки *интерпункцијски знаци* могу употребљавати и као *помоћни правописни знаци*.

ЛИТЕРАТУРА

- Анић/Силић 2001:** Vladimir Anić, Josip Silić, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Бабих и др. '2002 [1996]:** Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Белић 1923а:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 1923б:** Александар Белић, „О савременом правопису српскохрватског књижевног језика”, Просветни гласник, год. 40, св. 3–5, 1923. Прештампано у *Изабраним делима*, 159–190.
- Белић 1934:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика (Према прописима Министарства просвете)*, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон (треће, поправљено издање).
- Белић 1950:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика* (ново, допуњено и исправљено издање), Београд: Просвета.
- Боранић ¹⁰1951 [1921]:** D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga (10. izdanje).
- Брборић 2016 [2004]:** Вељко Брборић, „Интерпункцијска терминологија од Вука до данас”, [у књизи] *О српском правопису*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 149–157.
- Броз 1892:** Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb.
- Граматичка терминологија [1932]:** *Граматичка терминологија*, Београд: Министарство просвете. Прештампано у *Изабраним делима*, 225–283.
- Дешић 1994:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика – Приручник за школе*, Земун: Нијанса – Никшић: Унирекс.

- Дешић 2015:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика – школско издање*, Београд: Klett.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа”, [у зборнику] *К новој писмености* (приредио Радојко Гачевић), Београд: Научна књига, 1998, 11–15.
- Изабрана дела:** *Изабрана дела Александра Белића, XI том, св. 1 и 2: Правописи*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кликовац 2012:** Душка Кликовац, „О интерпункцијском знаку три тачке (тротачки)”. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/3, 63–92.
- Недић 1894:** Љубомир Недић, *О правопису и интерпункцији – Предлог књижевно-уметничкој заједници*, Београд: Парна штампарија Д. Димитријевића, 1894.
- Новаковић 1894:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
- Ново правописно упутство [1943]:** *Ново правописно упутство српског књижевног језика*, Београд: Министарство просвете, 1943.
- Петровић 1912:** Милан Петровић, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.
- Петровић 1914:** Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.
- Пешикан и др. 1993:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пижурица и др. 2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика, измењено и допуњено издање* (Редакција: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић), Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад / Загреб: Матица српска / Матица хрватска.
- Правописно упутство [1929]:** *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011. (измењено и поправљено издање).
- Симић и др. 1993:** Радоје Симић, Живојин Станојчић, Бранислав Остојић, Божо Ћорић, Милош Ковачевић, *Правопис српског језика са речником*, Београд: ЧИП „Штампа” / Никшић: ИТП „Унирекс”.
- Симић и др. 1998:** *Правописни приручник српског књижевног језика* (приредила правописна комисија, одг. ред. Радоје Симић), Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Симић 2003:** Радоје Симић, *Српски правопис*, Београд: Јасен.
- Стојановић 1891:** Љубомир Стојановић, *Лекције из српског језика за II разред гимназије*.
- Хрватски правопис 2013:** *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (gl. ur. Željko Jozić).
- Шипка 2000:** Милан Шипка, „О српској правописној терминологији”, *Луженословенски филолог*, LVI/3–4, 1411–1417.

Duška B. Klikovac

ON MARKS IN ORTHOGRAPHY (1): SENTENTIAL VS. NON-SENTENTIAL MARKS AND
THE RESPECTIVE TERMINOLOGY

Summary

This paper deals with marks that get combined with letters (or, less frequently, with numbers) in written text composition. It provides a global overview of the treatment of such marks in the extant Serbian and Croatian orthography manuals, with a special focus on the division into marks pertaining to the sentence and those not pertaining to the sentence. After discussing different terminological solutions for each of these two groups and for all marks taken together, the author proposes the following terms as appropriate: orthographic marks for all marks, punctuation/sentential marks for marks pertaining to the sentence, and subsidiary orthographic marks/non-sentential marks for marks not pertaining to the sentence.

Keywords: Serbian language, orthography, orthographic marks, punctuation marks, sentential marks.

811.163.41'374:004.9

811.163.41'322.2

811.163.41'366.54

<https://doi.org/10.18485/msc.2017.46.3.ch8>

Цветана КРСТЕВ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Марија ПАНТИЋ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

КОРПУСНА АНАЛИЗА НЕКИХ ПРЕДЛОШКО-ПАДЕЖНИХ КОНСТРУКЦИЈА И ЊИХОВО ПРЕДСТАВЉАЊЕ У ЕЛЕКТРОНСКИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се говори полилексичким изразима и њиховој специфичности у аутоматској обради језика, као и о начину и проблемима њиховог представљања у електронским речницима који ту обраду треба да подрже. Посебан фокус рада су предлошко-падежне конструкције са претежно придевском конституентском вредношћу. Ради утврђивања особина ових конструкција и њихове могуће класификације обављено је корпусно истраживање на узорку од 30 одабраних предлошко-падежних конструкција чије структуре се могу сврстати у четири модела. Добијени резултати треба да омогуће изградњу електронских речника у формату који одговара природи предлошко-падежних конструкција.

Кључне речи: аутоматска обрада српског језика, електронски речници, корпус савременог српског језика, предлошко-падежне конструкције, регуларни изрази, коначни трансдуктори

1. О полилексичким изразима

Основна јединица обраде у системима који се заснивају на обради природних језика је најчешће реч, или боље речено појединачна реч. Оваква одлука је колико природна, јер се заснива на традиционалном лингвистичком и лексикографском погледу, толико и прагматична јер је ту основну јединицу

---

* cvetana@matf.bg.ac.rs

обrade, чини се, једноставно идентификовати па то може без много проблема да учини и рачунар.¹ Уколико знамо шта је алфавет језика на коме је текст написан, онда се речи тог текста једноставно могу идентификовати као *ниске алфаветских карактера између два неалфаветска карактера*. Када се речи у тексту тако једноставно идентификују, поставља се питање да ли су *брже*, *брзом* и *брз*, као и *боље*, *добром* и *добар*, различите речи или варијанте исте речи. Према традиционалном становишту то ће све бити флективне варијанте исте речи па ће програми за аотирање текста, такозвани тагери (енгл. tagger), свакој овако идентификованој појединачној речи доделити, као основне информације, њену лему, или нормализовани облик, и врсту речи – придеви *брз* и *добар* у нашем примеру. Овако обрађен или припремљен текст очекују као улаз многи програми који треба да обаве сложенију обраду текста – синтаксичну и семантичну анализу – у циљу његове даље трансформације, на пример, сумаризације или превођења.

Ситуација, свакако, није баш овако једноставна јер се поставља питање какав је статус, на пример, израза *брже-боље*. Уколико цртицу схватимо као елемент алфавета језика, ствар је јасна – *брже-боље* је једна реч. Али укључивање цртице у алфавет језика је непожељно, пре свега јер се традиционално не сматра делом алфавета, а потом и стога, што за разлику од слова алфавета има и статус интерпункцијског или специјалног знака. Израз *брже-боље* се осим тога, као и многи слични, може писати с цртицом или без ње што доводи до неминовног одговора – *брже-боље* није једна реч.² Уколико се ради о појединачним речима, онда ће их тагер у тексту који аотира као такве и означити, и при томе ће морати да начини избор код одабира леме, тј. нормализованог облика, и врсте речи (Табела 1).³

Табела 1. Могућности тагирања појединачних речи израза *брже-боље*

Прва могућност			Друга могућност			Трећа могућност		
брже	брз	А	брже	брзо	ADV	брже	брже	ADV
–		PNC	–		PNC	–		pnc
боље	добар	А	боље	добро	ADV	боље	боље	ADV

Коју год могућност тагер појединачних речи одабрао, велики су изгледи да ће програм који се ослања на рад тагера, на пример, синтаксични анализатор, наићи на непредвиђену ситуацију (нпр. анализирајући реченицу *А гад брже-боље то гласно преведе.*) Уколико синтаксични анализатор и превазиде

¹ Када кажемо рачунар, мислимо, свакако, на рачунарске програме.

² Према Речнику Матице српске израз *брже-боље* се пише с цртицом. Према Корпусу савременог српског језика СрпКор 2013 израз *брже-боље* се јавља 222 пута, док се израз *брже боље* јавља 44 пута.

³ Занемаримо у овом тренутку да *боље* може бити и аорист глагола *бољети*.

ову ситуацију, проблем може наступити за машинског преводиоца који треба да избегне буквални превод, на пример, на енглески *quicker-better*.⁴

Примери ове врсте указују да системи за обраду природних језика морају посебну пажњу посветити оваквим полилексичким изразима⁵ због њихових изненађујућих својстава која се не могу лако предвидети из речи од којих се састоје. С обзиром на разноврсну природу полилексичких јединица, многи аутори су понудили своје дефиниције – ми ћемо се овде држати оне коју су предложили Болдвин и Ким у поглављу посвећеном полилексичким јединицама у монографији о обради природних језика (Болдвин/Ким 2010), следећи становишта изнета у (Саг и др. 2002):

Полилексички изрази су лексичке јединице које: (а) се могу декомпоновати у више лексема; (б) исказују лексичку, синтаксичну, семантичну, прагматичну или статистичку идиоматичност.⁶

Први део ове дефиниције обично подразумева, за енглески али и за већину европских језика, да су лексичке јединице у полилексичком изразу раздвојене размаком или неким другим неалфабетским сепаратором, док се други односи на маркираност, односно на одступање полилексичког израза од основних својстава компонената које су у њеном саставу. Идиоматичност је повезана с појмом композиционалности који одражава до ког степена се из комбинације својстава компонената могу предвидети својства целине – израза. Премда горња дефиниција ништа не говори о томе, полилексички изрази обухватају како изразе у којима су компоненте увек суседне и у утврђеном редоследу, као у случају израза *брже-боље*, тако и оне у којима редослед компонената није непроменљив, а дозвољене су и разне врсте модификатора, на пример, израз *обрати бостан*, се може реализовати и као *обрати зелен бостан*, па и *обрати транзициони бостан*.

Посебну занимљивост као и значај полилексичких израза за обраду природних језика чини процена да је њихов број упоредив с бројем појединачних речи у лексикону говорника која је исказана у радовима многих аутора: на пример, у (Грос 1986) се истиче да док француски речници садрже око 1.500 прилога као појединачних речи, број прилога као полилексичких јединица је већи од 5.000. Такође, Грос истиче да полилексичке јединице у француском преовладају међу свим врстама речи. За српски језик једну процену даје српски Ворднет у коме је број полилексичких израза у синсетовима отприлике 25%.⁷

⁴ Гугл преводиоца успешно превазилази овај проблем у иначе неуспешном преводу реченице *A gad брже-боље то гласно преведе са A bastard hastily to loud translated.* (30. март 2017)

⁵ Термин *полилексичка јединица* одговара терминима *multiword expressions* и *multiword units* који су општеприхваћени у научној литератури на енглеском језику из области обраде природних језика.

⁶ A multiword expression (MWE) is: 1. decomposable into multiple simplex words; 2. lexically, syntactically, semantically, pragmatically and/or statistically idiosyncratic.

⁷ Српски ворднет се може консултовати на адреси: <http://sm.jerteh.rs/Default.aspx>. Процена потиче из 2006. године.

2. Мотивација

Електронски морфолошки речници српског језика намењени искључиво аутоматској обради развијају се већ дуги низ година (Крстев 2008), те њихова данашња величина и садржај обезбеђују њихово успешно коришћење у реалним апликацијама обраде српског језика. Ови речници садрже облике речи преко 155.000 лема, а њихов садржај покрива како општу лексику (71%) тако и властита имена – лична, геополитичка, имена организација, и сл. (29%). Такође, речник садржи појединачне леме (90%) као и полилексичке јединице (10%). Основна јединица ових речника је облик речи коме су придружене лема (најчешће одредница традиционалног речника), врста речи, маркери који описују њена синтаксична, семантичка, употребна, дијалектска, доменска својства, а потом и кодови морфосинтаксичне реализације. Више детаља о формату електронског речника је дато у (Витас 2002) и (Крстев 2008).

Како је речено у претходном одељку, полилексичке јединице представљене у е-речнику српског језика покривају све врсте речи, осим глагола.⁸ Следећи примери из речника лема илустрју полилексичке јединице које припадају различитим врстама речи:

у току дана, ADV+Temp
 на врх ножа, ADV+Amm+Quant+MesApp+DOM=Culinary
 у нади да, CONJ
 по угледу на, PREP+Ncn+p4
 лаку ноћ, INT+Salute
 брз на језику, A+Attr
 првомајски уранак, N+Event

Ове леме, за променљиве врсте речи – именице и придеве – омогућавају да се уз помоћ информације о флективном понашању⁹ произведу сви њихови флективни облици и уз њих додају и информације о морфолошким својствима, на исти начин како је то урађено и за појединачне речи. Неколико таквих облика за *првомајски уранак* је:

првомајски уранак, првомајски уранак. N:ms4q
 првомајског уранка, првомајски уранак. N:ms2q
 првомајски уранци, првомајски уранак. N:mp1q¹⁰

До сада полилексичке јединице које укључују глаголе нису обрађиване, пре свега јер се оне не могу описати искључиво помоћу е-речника. Наиме, те лексичке јединице обично испољавају већу флексибилност у погледу реда речи, коришћења модификатора, појављивања уметнутих делова, и тако даље. Подстакнути радом (Калиска/Уланд 2014) који се бави предлошким

⁸ Полилексички бројеви, због своје природе и отвореног комбиновања, нису укључени у е-речнике већ се проблем њиховог идентификовања решава на други начин, коришћењем коначних аутомата (Крстев 2008).

⁹ Ове информације, које су у кодираном облику, у горњим примерима нису наведене ради једноставности записа.

¹⁰ m – мушки род, s, p – једнина, односно, множина, 1, 2, 4 – номинатив, генитив, акузатив, q – неживо

посткопуларним полилексичким јединицама у француском, норвешком и пољском преузели смо почетно истраживање сличних јединица у српском језику ради утврђивања њихових основних својстава и могућности њиховог формалног описивања које би се уклапало у досадашњи оквир за обраду текстова на српском језику уз помоћ лексичких ресурса.

3. Досадашња истраживања предлошко-падежних конструкција са придевским конституентским вредностима

Овај рад ослања се на систем значења и функција предлошко-падежних конструкција у *Граматици српскога језика* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића и полази од дефиниције предлошко-падежне конструкције као конституентског облика именичке јединице (именице, именичке синтагме и именичке заменице) која у њој стоји. У српском језику, именичке јединице, па самим тим и предлошко-падежне конструкције, могу имати именичку, придевску и прилошку конституентску вредност (Станојчић/Поповић 2000: 273–275). Предлошко-падежне конструкције које се разматрају у овом раду углавном имају придевске конституентске вредности¹¹, а њихови конституентски облици су *без* + генитив, *до* + генитив, *од* + генитив, *иза* + генитив, *изван* + генитив, *са* + генитив, *између* + генитив, *на* + локатив, *у* + локатив, *при* + локатив и *под* + инструментал. Придевске конституентске вредности јављају се у функцијама атрибута, копулативног и допунског предикатива, актуелног квалификатива и апозитива, а могу исказивати квалитативна, градивна или присвојна значења (Станојчић/Поповић 2000: 279–280). Типична квалитативна значења исказују се квалитативним генитивом, инструменталом, локативом и конструкцијом *без* + генитив (Станојчић/Поповић 2000: 280; Марковић 2016: 21). Конструкције *изван* + генитив (*изван себе*), *између* + генитив (*између чекића* и *наковња*), *од* + генитив (*од речи*) и *до* + генитив (*ни до колена*) исказују, дакле, или атипична квалитативна или нека друга значења. Квалитативним значењем конструкције *од* + генитив детаљно се бави Александра Марковић у својој докторској дисертацији ”Падежи и предлошко-падежне конструкције са квалитативним значењем у савременом српском књижевном језику”, уз анализу обраде ове конструкције у радовима различитих аутора, који као опште значење предлога *од* издвајају аблативност (Марковић 2016: 152–224).

Дисертација Александре Марковић даје јасан увид у развој појма квалитативности и његовог постепеног проширивања и усложњавања кроз преглед досадашњих истраживања падежа и предлошко-падежних конструкција са квалитативним значењем у српској лингвистици (Марковић 2016: 8–23), који овде укратко преносимо. Марковић наводи да први синтаксичари, међу који-

¹¹ Изузетак су конструкције *изван руке* и *иза браве*, које имају јасно прилошко (месно) значење, док конструкцију *на леду* можемо сматрати граничним случајем, јер у различитим контекстима може изражавати и особину и начин.

ма су Ђуро Даничић, Стојан Новаковић и Петар Будмани, значење особине везују само за квалитативни генитив, док Томислав Маретић ово значење везује и за генитив са другим предлозима (укључив и предлог *од*), за акузатив са предлозима *на* и *по*, за локатив са предлогом *по* као и за инструментал без предлога и са предлогом *под*. Даље се наводи да је квалитативност генитива материје најпре забележена у раду Пере Ђорђевића, који квалитативно значење повезује и са посесивним, а сматра га једним од аблативних значења генитива. Марковић напомиње да је Пера Ђорђевић такође и први синтаксичар који је дао дефиницију падежа у српској лингвистици и експлицитно указао на предикативну функцију квалитативног генитива. Александар Белић се сматра утемељитељем теоријских разматрања падежног система у србистици, а овде се као посебно значајна издваја његова анализа односа између допунских и одредбених синтагми. Он синтагме дели на зависне, које се заснивају на јединству појма и могу бити допунске и одредбене, и функцијске, које чине појмови повезани јединственом функцијом. Допунске синтагме чине именица и њена одредба или допуна у зависном падежу, док одредбене синтагме чине синтагме придевског и прилошког типа, што су по њему синтагме у којима су придев или прилог одредбене а не централне речи. Он истиче да се допунске синтагме могу употребити као одредбене, а настанак квалитативног, одредбеног генитива везује за допунски посесивни. У раду Михаила Стевановића посебно је интересантна његова радикална тврдња да се сви падежи са различитим предлозима могу јавити у атрибутој функцији. Ову тврдњу Марковић оспорава, а она није у складу ни са нашим резултатима. Михаило Стевановић повезује посесивна значења са партитивним и аблативним (Марковић 2016: 26), а генитив порекла, у којем се преплићу посесивно и аблативно значење, сматра блиским квалитативном. И Милка Ивић говори о синкретизму посесивног генитива и аблатива потицања (Марковић 2016: 107). Истраживањима Милке Ивић Марковић посвећује доста пажње, а овде је битно поменути да у својој класификацији падежа она узима у обзир и значење и функцију, што за резултат има с једне стране поделу на падеже контакта (акузатив, датив и локатив) и падеже конекције (генитив и инструментал), а с друге, поделу на падежне облике којима се означавају основне синтаксичке функције, који су увек слободни, и оне са одредбеном функцијом, који се јављају са предлогом или обавезним одредбама. Милка Ивић ипак издваја и тип слободних падежних облика који могу имати конкурентне облике са предлогом. Марковић скреће пажњу на потребу да се повежу семантички блиска значења, што поштовање искључиво функционалних критеријума не допушта, као у случају поделе падежа коју Ивана Антонић даје у *Синтакси савременог српског језика*. Она падеже дели према односима које граде, а то су однос имплементације (субјектатски и објектатски), однос комплементације (објектатски и експликативни) и однос детерминације. Ивана Антонић истиче да се конструкција *од* + генитив остварује само са аблативним значењем, у које сврстава и квалитативно (Марковић 2016: 154). Марковић на крају помиње и две семантичке категорије које Милош Ковачевић издваја за предлошко-падежне конструкције у фун-

кцији неконгрунетног атрибута са значењем карактеристичне појединости. У прву категорију спадају предлошко-падежне конструкције које означавају интегрални део или интегралну особину центра именичке синтагме, имају и функцију и значење правог придева, и могу се заменити лексичким синонимом у функцији конгруентног придевског атрибута, док у другу категорију спадају предлошко-падежне конструкције које означавају привремену одредбу центра именичке синтагме, имају придевску функцију, али не и чисто атрибутоско значење, и не могу се заменити конгруентним атрибутима, већ само релативном реченицом.

Из свега изложеног може се закључити да се постојеће класификације функција и значења предлошко-падежних конструкција и падежа не морају узети као коначне, и да се њиховом анализом и разрадом, може доћи до нових увида, као што дисертација Александре Марковић илуструје. Квалитативност изражена предлошко-падежним конструкцијама које за сада нису сврстане у конструкције са квалитативним значењем може бити предмет неког будућег истраживања.

4. Прикупљање података претрагом корпуса

Предмет овог истраживања су предлошко-падежне конструкције које могу имати функцију копулативног предикатива и мање или више идиоматизовано значење особине, било као једино или као једно од могућих значења. На примерима употребе одабраних предлошко-падежних конструкција које одговарају овом критеријуму анализирана су њихова различита значења и њима одговарајуће функције, модификације којима подлежу и саме конструкције и именичке јединице које у њима стоје и променљивост места копуле, а код одређених конструкција и променљивост редоследа именичких јединица. Примери употребе добијени су претрагом Корпуса савременог српског језика СрпКор2013¹² и интернета за следеће предлошко-падежне конструкције: *на леду, на иглама, на чуду, у чуду, иза браве, под гасом, под упитником, у праву, при памети, при себи, изван себе, изван руке, од речи, без паре, на цени, с(а)/од раскида, на измаку снага/снаге, под знаком питања, у центру/средишту пажње, без длаке на језику, у дуговима до гуше, између чекића и наковња, без куће и кућишта, без кучета и мачета, без главе и репа, на крв и нож, у голој води и ни до колена.*

4.1. Претрага према унутрашњој структури

За сврху напредне претраге Корпуса савременог српског језика пожељно је најпре издвојити основне моделе структуре посматраних предлошко-падежних конструкција и свести их на низове одговарајућих врста речи. Све

¹² <http://korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpusi.html>

обрађене предлошко-падежне конструкције могу се сврстати у четири модела:

Модел 1: ПРЕДЛОГ + ИМЕНИЦА: *на леду, на иглама, на чуду, у чуду, иза браве, под гасом, под упитником, у праву, при памети, при себи, изван себе, изван руке, од речи, без паре, на цени, с(а)/од раскида.*

Модел 2: ПРЕДЛОГ + ИМЕНИЧКА СИНТАГМА (ИМЕНИЦА ЦЕНТАР + ИМЕНИЦА РЕКЦИЈСКИ ПАДЕЖНИ АТРИБУТ ИЛИ ПАДЕЖНИ АТРИБУТ СА ПРИДЕВСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ): *на измаку снага/снаге, под знаком питања, у центру/средишту пажње.*

Модел 3: ПРЕДЛОГ + ИМЕНИЧКА СИНТАГМА (ИМЕНИЦА ЦЕНТАР + ПРЕДЛОШКО-ПАДЕЖНА КОНСТРУКЦИЈА ПАДЕЖНИ АТРИБУТ СА ПРИЛОШКИМ ЗНАЧЕЊЕМ): *без длаке на језику, у дуговима до гуше.* Основни облик предлошко-падежне конструкције у оквиру именичке синтагме је ПРЕДЛОГ + ИМЕНИЦА.

Модел 4: ПРЕДЛОГ + НАПОРЕДНА ИМЕНИЧКА СИНТАГМА (ИМЕНИЦА + ВЕЗНИК ”и” + ИМЕНИЦА): *између чекића и наковња, без куће и кућишта, без кучета и мачета, без главе и репа, на крв и нож.*

Предлошко-падежне конструкције у *голој води* и *ни до колена* не могу се сврстати ни у један од ових модела. Оне су најсличније моделу 1, с тим што и једна и друга садрже обавезне елементе који моделом 1 нису као такви обухваћени, а то су речца *ни* у конструкцији *ни до колена* и придев *голој* у конструкцији *у голој води*. Конструкцији *у голој води* може се прикључити конструкција *без пребијене паре*, ако се она сматра различитом од конструкције *без паре*, при чему се придевски атрибут *пребијене* узима за обавезан. Овде ће се предлошко-падежна конструкција *без пребије паре* посматрати као модификовани облик конструкције *без паре*.

На основу ова четири модела могу се формирати следећи регуларни изрази:¹³

```
[pos="»PREP»"][[pos="»N»"]
[poS="»PREP»"][[pos="»N»"][[pos="»N»"]
[poS="»PREP»"][[pos="»N»"][[pos="»PREP»"][[pos="»N»"]
[poS="»PREP»"][[pos="»N»"][[pos="»CON»"][[pos="»N»"]
```

Ови изрази, међутим, нису посебно корисни у претрази јер дају јако пуно резултата од којих многи нису релевантни за ово истраживање. Неопходно је, дакле, формирати посебне изразе за сваку од ових предлошко-падежних конструкција, навођењем одговарајућих предлога и падежних облика одговарајућих именица. Коришћењем израза [word="»pod"] [word="»znakom"] [word="»pitanxa"] изостављају се резултати попут оних наведених у примерима 1а и 1б, док ће се исти јавити као резултати претраге за изразе [word="»pod"] [lemma="»znak"] [lemma="»pitanxe"] и [word="»pod"] [lemma="»gas"].

1. а. *Овог пута њена победа ни једног тренутка није доведена под знак питања, а вођство Шпанкиње у другом сету од 2 : 0 тргло ју је да меч приведе крају у високом ритму.*

¹³ Регуларни изрази су у облику какав предвиђа напредна претрага СрпКор2013.

- б. ...рекао нам је истражни судија М. М., који је са полицијом под гас маскама извршио увиђај, да су више дана пре него што су пронађени, лежали мртви у својој кући.¹⁴

Према томе, у претрази су за поменута четири модела као почетни коришћени следећи изрази:

МОДЕЛ 1:

[word=>»na»][word=>»ledu»]	[word=>»pri»][word=>»sebi»]
[word=>»na»][word=>»iglama»]	[word=>»pri»][word=>»pameti»]
[word=>»na»][word=>»ceni»]	[word=>»pod»][word=>»gasom»]
[word=>»na»][word=>»cyudu»]	[word=>»pod»][word=>»upitnikom»]
[word=>»u»][word=>»cyudu»]	[word=>»iza»][word=>»brave»]
[word=>»na»][word=>»pravu»]	[word=>»bez»][word=>»pare»]
[word=>»(iz)?van»][word=>»ruke»]	[word=>»(iz)?van»][word=>»sebe»]
([word=>»sa?»][word=>»od»])[word=>»raskida»]	

МОДЕЛ 2:

[word="pod"][word="znakom"][word="pitanxa"]
[word="u"]([word="sredisxtu"])[word="centru"])[word="paznx"]
[word="na"])[word="izmaku"])[word="snag(a)e"])

МОДЕЛ 3:

[word="bez"][word="dlake"][word="na"])[word="jeziku"]
[word="u"])[word="dugovima"])[word="do"])[word="gusxe"])

МОДЕЛ 4:

[word="bez"][word="kucyeta"])[word="i"])[word="macyeta"]
[word="bez"][word="kucxe"])[word="i"])[word="kucxisxta"]
[word="bez"][word="glave"])[word="i"])[word="repa"]
[word="bez"][word="kucyeta"])[word="i"])[word="macyeta"]
[word="na"])[word="krv"])[word="i"])[word="noz"]
[word="izmedxu"])[word="cyekicxa"])[word="i"])[word="nakovnx"])

За конструкције *ни до колена* и *у голој води* за претрагу су коришћени изрази [word="ni"])[word="do"])[word="kolena"], односно [word="u"])[word="goloj"])[word="vodi"]. Наведени регуларни изрази не проналазе примере попут следећих:

2. а. *Одржавање параде, која сваке године привлачи милионе љубитеља из целог света, под знаком је питања.*
- б. *Чопор лавова на измаку је снага.*
- в. *Јуанитина мајка изван је себе јер услијед сиромаштва у којему живе није била у могућности помоћи својем дјетету.*

¹⁴ Сви примери су у овом раду пренети у оном облику у коме су пронађени у СрпКор2013 (или на интернету), са штампарским и правописним грешкама ако их има. Сви примери можда не припадају српској књижевној норми. Имена људи су анонимизирана тамо где је то било потребно.

- г. *Овако како си написала без главе је и репа.*
 д. *Без длаке је на језику и такав му је стил.*

Да би овакви примери били пронађени, израз за претрагу треба да укључи и опциони копулативни глагол, дакле *KopGI?*, при чему је:

$KopGI = [\text{lemma} \Rightarrow \text{jesam}] [\text{lemma} \Rightarrow \text{biti}] [\text{lemma} \Rightarrow \text{hteti}]$.¹⁵

У досада обрађеним предлошко-падежним конструкцијама, са изузетком предлошко-падежних конструкција *изван руке* и *изван себе*, копулативни глагол не може се јавити непосредно иза предлога, а у предлошко-падежним конструкцијама Модела 1 он се може јавити само ако му претходи придевски атрибут. Потребно је, стога, поред копулативног глагола, израз за претрагу проширити и опционим придевским атрибутима, да би се претрагом обухватили и примери попут следећих:

3. а. *У потпуном је праву, ово је апсолутна истина....*
 б. *Буди се! При здравој је памети.*

Оваквом структурирању, ипак, не подлежу све предлошко-падежне конструкције Модела 1, али је можда непожељно унапред одбацити као немогуће структуре попут *од чврсте је речи*. У неидиоматском значењу јавља се *под пуним је гасом*. У следећем примеру копулативни глагол јавља се између зависног члана и центра придевске синтагме која има функцију придевског атрибута у именичкој синтагми чији је центар именица *лед*:

4. а. *Након прошлогодишњег неуспјеха филма Lions for Lambs, продуцентска кућа United Artists на врло је танком леду.*

Придевски атрибут тражимо изразом:

$PridAtr = (([\text{pos} \Rightarrow \text{ADV}][\text{pos} \Rightarrow \text{PAR}][\text{pos} \Rightarrow \text{CONJ}][\text{pos} \Rightarrow \text{PUNCT}]) * ([\text{pos} \Rightarrow \text{A}][\text{pos} \Rightarrow \text{PR} \text{O}][\text{pos} \Rightarrow \text{PUNCT}])) ([\text{pos} \Rightarrow \text{ADV}][\text{pos} \Rightarrow \text{PAR}][\text{pos} \Rightarrow \text{CONJ}][\text{pos} \Rightarrow \text{PUNCT}]) *$

при чему од могућих придевских јединица изостављамо редни број. Поред придева, у придевске јединице спадају и придевске заменице (5а) и придевске синтагме, које могу садржати прилоге (5б) и одређене речце (5в). Овим изразом обухватамо и модификацију знацима интерпункције као у 5г. *PridAtr** допушта понављање придевске јединице (5д), а примери 5ђ и 5е илуструју поребу за укључивањем $[\text{pos} \Rightarrow \text{PUNCT}]$ и $[\text{pos} \Rightarrow \text{CONJ}]$ у опционални део израза.

5. а. *Зато већ деценијама није у центру његове пажње био купац, са својим жељама и захтевима...*
 б. *Моје лично мишљење је и даље да је ово на врло танком леду....*
 в. *Јововић ће бит 'на баи танком леду.*

¹⁵ У овом ћемо одељку, ради прегледнијег представљања упитних образаца, користити „променљиве” за запис делова образаца који се јављају у разним упитима. У складу са правилима упитних образаца за претрагу корпуса *A?* ће означити да се образац *A* на неком месту може, али не мора појавити, *A** да се образац *A* може понављати, али се и не мора појавити, док *A+* значи да се образац мора појавити бар једном а може се и понављати.

- г. У клубу су сви **на «иглама»** због спорог опоравка капитена, а уколико третмани не уроде плодом, С. ће морати «под нож».
- д. ...дуго времена је била другоразредно питање европске интеграције, да би се **у центру европске политичке пажње** нашла осамдесетих година.
- ђ. ...опет су **у центру полицијско-медијске пажње**. У рејону Танушевца, за непуну два месеца, из заседе су убијена два полицајца...
- е. Наш суграђанин С. П., који води Азил за псе, поново је **у центру домаће и светске пажње**, због храброг спасавања овог малог пса.

Већина именичких јединица предлошко-падежних конструкција МОДЕЛА 1 подлеже модификацији придевским јединицама. Изузетак су конструкције *с(а)/од раскида, при себи, изван себе* (за последње две је пронађен само по један пример).

Код предлошко-падежних конструкција из МОДЕЛА 2, копулативни глагол јавља се или иза придевског атрибута или иза центра а испред зависног члана именичке синтагме или његовог придевског атрибута. Нису пронађени примери појављивања придевског атрибута истовремено и уз главни и уз зависни члан именичке синтагме, као ни примери појављивања копулативног глагола између зависног члана и центра придевских синтагми у функцији придевског атрибута (нпр. *под веома је великим знаком питања* или **под знаком веома је великог питања*). Модификацији придевским атрибутом подлежу и центар и зависни члан именичке синтагме у све три предлошко-падежне конструкције.

- б. а. *Стога, **под великим знаком је питања** шта Руси сматрају под великим тектонским промјенама...*
- б. *А све остало што вам се оvdје продаје као органско и као здраво, **под знаком је великог питања**.*
- в. ***Под великим је знаком питања** да ли ће Хашки трибунал, као што је планирано, крајем октобра донијети пресуду В. Ш.*

За МОДЕЛ 3, пронађени су само примери у којима копулативни глагол следи центар именичке синтагме, и то без примера који укључују придевске атрибуте (не јавља се ништа попут **у коцкарским дуговима је до гуше* или **без иједне длаке је на језику*). За предлошко-падежну конструкцију *без длаке на језику* пронађен је само један пример јављања придевског атрибута уз именицу у предлошко-падежној конструкцији која као зависни члан именичке синтагме има функцију падежног атрибута (7а), док се у истој конструкцији придевски атрибут чешће јавља уз именицу која је центар те исте именичке синтагме (као у 7б).

7. а. *...ја сам човек **без длаке на свом језику**...*
- б. *Ево шта сам им рекао **без иједне длаке на језику**, без увијања и натезања.*

За МОДЕЛ 4, пронађен је један пример у којем копулативни глагол следи иза прве јединице напоредног низа, а, као и у МОДЕЛУ 3, овај пример не укључује придевске атрибуте. У МОДЕЛУ 4, придевски атрибут може се наћи уз обе јединице (8а), мада се најчешће јавља само уз прву.

8. а. *Као и други напредни интелектуалци који су трагали за истином, и В. се често налазио између чаршијског наковња и партијског чекића, који му је вечно био над главом.*

Предлошко-падежна конструкција у *дуговима до гуше* подлеже и инверзији, при чему предлошко-падежна конструкција *до гуше* претходи предлошко-падежној конструкцији у *дуговима*, а између њих се може наћи копулативни глагол, док се у оквиру предлошко-падежне конструкције у *дуговима* може наћи и придевски атрибут (8а). Оваком инверзијом предлошко-падежна конструкција *до гуше* не губи функцију падежног атрибута са прилошким значењем.

9. а. *Ч. Ш. до гуше у коцкарским дуговима.*

Инверзији подлежу и напоредне јединице у предлошко-падежним конструкцијама *без главе и репа, између чекића и наковња и без кучета и мачета*:

10. а. *Дај се спусти с тог облака и јави за једно 20-30 година како напредује живот у сигурносном балону без мачета и кучета.*

б. *Не уживам кад се, макар само у једном секунду, нешто у мени опучи и промакне без репа и главе.*

- в. *Срби су се нашли између наковња и чекића, А. К. и Х. Т.*

Проширења за копулативне глаголе и придевске атрибуте могу се обухватити следећим изразом:

$$PridKop = (KopGl | PridAtr),$$

па се предлошко-падежне конструкције МОДЕЛА 1 могу тражити уметањем опционих придевских јединица и копулативних глагола *PridKop** између одговарајућих предлога и падежних облика именице, тако да би се, на пример, предлошко-падежна конструкција *на леду* тражила следећим изразом:

$$[word="na"] PridKop* [word="ledu"]$$

Изрази за претрагу предлошко-падежних конструкција из МОДЕЛА 2 могу се проширити у складу са описаном дистрибуцијом копулативних глагола и придевских атрибута, чиме ће се за предлошко-падежну конструкцију *под знаком питања* добити следећи израз:

$$[word=">pod"] PridKop* [word=">znakom"] PridKop* [word=">pitaxa"]$$

Предлошко-падежним конструкцијама из МОДЕЛА 3 и МОДЕЛА 4 може се приступити на исти начин, али пошто се у МОДЕЛУ 3 јављају само заменице у функцији придевских атрибута, и то само уз предлошко-падежну конструкцију *без длаке на језику*, ова конструкција може се тражити изразом:

$$[word=">bez"] [pos=">PRO"]? [word=">dlake"] KopGl? [word=">na"] [word=">jeziku"]$$

За предлошко-падежну конструкцију у *дуговима до гуше* треба тражити и основни и инверзни облик, при чему само инверзни облик може садржати придевски атрибут и то уз предлошко-падежну конструкцију у *дуговима*. Дакле, за предлошко-падежну конструкцију у *дуговима до гуше* може се употребити следећи израз:

$$([\text{word}=\text{»u}][\text{word}=\text{»dugovima}]\text{KopGI?}[\text{word}=\text{»do}][\text{word}=\text{»gusxe}]) | ([\text{word}=\text{»do}][\text{word}=\text{»gusxe}]\text{KopGI?}[\text{word}=\text{»u}]\text{PridAtr*}[\text{word}=\text{»dugovima}])$$

Као што је већ речено, у предлошко-падежним конструкцијама из модела 4, придевски атрибут се може јавити испред обе јединице напоредног низа, док се копулативни глагол може јавити само иза прве, а неке од напоредних конструкција подложне су и инверзији, па ће израз за претрагу предлошко-падежне конструкције *између чекића и наковња* бити:

$$([\text{word}=\text{»izmedxu}]\text{PridAtr*}([\text{word}=\text{»cyekicxa}][\text{word}=\text{»nakovnxa}])\text{KopGI?}[\text{word}=\text{»i}]\text{PridAtr*}([\text{word}=\text{»cyekicxa}][\text{word}=\text{»nakovnxa}])$$

Код предлошко-падежне конструкције *без куће и кућиништа* не јавља се ни инверзија напоредних јединица ни уметнути копулативни глагол, као ни модификација придевским атрибутом друге јединице напоредног низа, али се предлог *без* може поновити испред друге јединице напоредног низа, па се ова предлошко-падежна конструкција може тражити изразом:

$$[\text{word}=\text{»bez}]\text{PridAtr*}[\text{word}=\text{»kucxe}][\text{word}=\text{»i}][\text{word}=\text{»bez}][\text{word}=\text{»kucxisxta}]$$

Предлошко-падежна конструкција *без главе и репа* подлеже инверзији напоредних јединица, модификацији придевским атрибутом прве јединице напоредног низа, као и уметању копулативног глагола и понављању предлога иза ње. Овој предлошко-падежној конструкцији одговара следећи израз:

$$[\text{word}=\text{»bez}]\text{PridAtr*}([\text{word}=\text{»glave}][\text{word}=\text{»repa}])\text{KopGI?}[\text{word}=\text{»i}][\text{word}=\text{»bez}][\text{word}=\text{»glave}][\text{word}=\text{»repa}])$$

Предлог се у добијеним резултатима не понавља када се уз прву јединицу напоредног низа јави придевски атрибут.

4.2. Ограничавање десног и левог контекста

Претрагу корпуса СрпКор којом се ограничава десни и леви контекст илустроваћемо на примеру предлошко-падежне конструкције у *центру/средистишту пажње*. Циљ овакве претраге је да се пронађу функције анализираних фраза (видети одељак 5).

Следећи израз дозвољава уметнута копулу, модификацију придевским атрибутом за обе именице, а леви и десни контекст су без ограничења (број резултата 591):

$$\text{CenSred} = ([\text{word}=\text{»centru}][\text{word}=\text{»sredisxtu}])[\text{word}=\text{»u}]\text{PridKop*}[\text{word}=\text{»paznxe}]\text{CenSred}[\text{word}=\text{»u}]\text{PridKop*}[\text{word}=\text{»paznxe}]$$

Ограничавање левог контекста било којим глаголом добија се упитом:

[pos=>V»][word=>u»] PridAtr* CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"]

Сви добијени резултати (315) су релевантни и у свима њима тражена предлошко-падежна конструкција јесте део истог предиката као и глагол који јој претходи, а то је у већини примера копулативни предикат. Поред копулативних глагола јављају се и глаголи *налазити се*, *наћи се*, *доћи* и сл.

Доста успешно ограничавање на функцију копулативног предикатива остварује се изразом:

KopGI [word="u"] PridAtr* CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"]

Међу резултатим (256) је примећен само један пример у којем тражена предлошко-падежна конструкција не врши функцију копулативног предикатива.

11. а. *...екли што су имали да кажу – на биралиштима, о страначким претендентима за председника САД – остали су у **центру пажње** домаће и стране јавности.*

Ограничавање левог контекста на прилог који одређује интензитет и одговарајуће речце за истицање није могуће, јер није могуће презицирати тип прилога и речце.

([pos="ADV"]][pos="PAR"])+[word="u"] CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"]

Овај израз налази 75 резултата, међу којима је само неколико примера поменуте модификације тражене предлошко-падежне конструкције. Следећи пример није релевантан јер прилог *поново* не одређује интензитет:

12. а. *... ете свакако је за осуду јер се то не памти на овим просторима „откако је гавран поцрнео”. Судије су поново у **центру пажње** што, свакако, није добро.*

И десни контекст може се ограничити глаголом (95 резултата):

[word="u"] PridAtr* CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"] [pos="v"]

13. а. *Током свих 90 минута „гробари” су били у **центру пажње** поновивши цео репертоар прозивки на рачун челника клуба који је био обогаћен паролама...*
- б. *...итика имиграције и азила дуго времена је била другоразредно питање европске интеграције, да би се у **центру европске политичке пажње** нашла осамдесетих...*
- в. *...којој су претходила за овакве прилике уобичајена руковања и позирања, а пре тога у **центру пажње** су били Обамини састанци са појединим лидерима...*

Неки од резултата не одговарају траженим конструкцијама и контексту. Глаголи *наћи се* и *налазити се* јављају се у десетак примера, а остало су

примери са копулативним глаголима. За истовремено ограничавање и левог и десног контекста било којим глаголом користићемо израз:

[pos="V"][word="u"] PridAtr* CenSred PridAtr* [pos="v"].

14. а. *Сваки човек је био слављеник и свака кућа, свака улица место славља. Али је у **средистићу пажње** био трг Славија, где су се окупиле хиљаде људи, жена и деце,...*

У примеру 14 тражена предлошко-падежна конструкција јавља се између помоћног глагола и главног дела сложеног глаголског облика у функцији копуле, па се за овакву реализацију тражене предлошко-падежне конструкције претрага може сузити на копулативне глаголе (18 резултата):

KopGI [word="u"] PridAtr* CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"] KopGI

Претрага се може ограничити и на копулативни глагол иза предлошко-падежне конструкције. Следећим изразом тражимо предлошко-падежне конструкције које се налазе у склопу копулативног предиката и то испред копуле (80 релевантних резултата):

[word="u"] PridAtr* CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"] KopGI

Следећи израз је неуспешан покушај тражења атрибутске функције јер многи од добијених резултата (107) нису релевантни:

[pos="N"][word="u"] PridAtr* CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"]

15. а. *...онда „статус пре стандарда”. Сада је „статус без стандарда”. Не баш тако, али је статус у **центру пажње**. За дугорочну стабилност, ипак, стандарди су исто толико битни колико и статус.*
- б. *У првом и другом разреду основне школе у **центру пажње** је дете, малишани треба да анализирају своје поступке у одређеним ситуацијама, да размишљају...*

Циљано тражење апозитива следећим изразом даје укупно 9 резултата, од којих само један одговара траженој функцији:

[pos="PUNCT"][word="u"] PridAtr* CenSred PridAtr* [word="pazxnxe"] [pos="PUNCT"]

5. Класификација одбраних предлошко-падежних конструкција

5.1 Увод

У српском језику предлошко-падежне конструкције јесу конституентски облик именичких јединица које у њима стоје. Својом функционалном структуром предлошко-падежне конструкције стварају могућност за употребу именичких јединица у одговарајућим функцијама и значењима. Именичке јединице могу имати именичко, придевско и прилошко конституентско значење (Станојчић/Поповић 2000). Анализа употребе одабраних предлошко-падежних конструкција показала је да су њихова идиоматска значења првенствено, ако не и искључиво, придевска конституентска значења, са функцијама атрибута, копулативног предикатива, актуелног квалификатива и апозитива. Једна од функција именичких јединица са придевским конституентским значењем је и функција допунског предикатива.

„Допунски предикатив је именичка или придевска јединица која допуњава непрелазни или прелазни неправи копулативни глагол, чиме се њен садржај посредно приписује субјекту односно објекту.[...]стоји у облику номинатива или инструментала или у предлошко-падежној конструкцији за + акузатив” (Станојчић и Поповић 2000).

У *Граматици српског језика* (2000) Станојчића и Поповића глагол *налазити се* сврстан је у глаголе чије се значење мора конкретизовати допунском јединицом са одговарајућим прилошким значењем тј. прилошком допуном, за разлику од глагола *остати* који може градити конструкције са прилошком допуном, а може се сврстати и у неправу копулативне глаголе уз које стоји допунски предикатив. Према наведеној дефиницији, предлошко-падежне конструкције *при* + локатив и *под* + инструментал не могу бити допунски предикатив, али њихово значење у примерима под 1 није прилошко.

1. а. *Али и поред толиких невоља и даље сам остао **при** здравој памети.*
- б. *Како остати **при себи** и сачувати своје достојанство...*
- в. *...а већ се **под великим знаком питања** нашла даља исплата...*

Ипак, неке од анализираних предлошко-падежних конструкција имају неоспорно прилошко значење и функцију прилошке допуне, као у следећим примерима:

2. а. *...највише ме занима археологија нашега краја која је или слабо позната јер се налази **изван руке** или је девастирана...*
- б. *Прво су смењени сви руководиоци СДБ-а, а убрзо се **иза браве** нашао и цео бивши колегијум...*

5.2. Вишезначност

Неке од анализираних предлошко-падежних конструкција имају и идиоматска и неидиоматска значења, у складу са којима могу обављати различите функције у реченици, као што су функција именског копулативног предикатива.

катива у случају идиоматских значења и функција прилошког копулативног предикатива у случају неидиоматских значења.

3. а. Сви су **на леђу**, у процесу реизбора. Сви су у в.д. стању.
- б. Група „3.“ протекле недеље била је **на леђу**. У хладној хали „Пионир“, од један час ноћу па све до зоре, сниман је спот за песму „Знаш ли шта је љубав“, коју Ј. Г. пева у дуету са оперским певачем Г. Д. Премда уме да клиже, Ј. је акробације и плес **на леђу** препустила је другима.

У примеру 3б предлошко-падежна конструкција *на леђу* јавља се у различитим окружењима и функцијама. Њено значење у функцији копулативног предикатива у првој реченици не може се поуздано разрешити на нивоу реченице, али се захваљујући ширем контексту може утврдити да је употребљена у неидиоматском прилошком значењу. Њено неидиоматско значење у функцији падежног атрибута уз именице *акробације* и *плес* сасвим је јасно у трећој реченици, а то би био случај и када шири контекст не би био доступан.

Идиоматска значења могу се јавити у лексичко-семантичком окружењу карактеристичном за неидиоматска значења, што значајно компликује задатак њиховог препознавања, као у следећим примерима:

4. а. **ВОЗЕ И ПОД „ПУНИМ ГАСОМ“** Од јануара до септембра ове године полиција је зауставила 37.259 пијаних возача, од чега је највише било оних у стању средње алкохолисаности, њих 17.622 (од 0,5 до 1,2 мг/мл алкохола у крви)
- б. Деда **под пуним гасом** покушава да се упаркира...
- в. Девојке су већ била **под великим гасом** и отворено се набацивале „суседима“, а они су показивали све више интересовања, па су послали и флашу...
- г. Ради се **под пуним гасом!**

Може се претпоставити да се у примеру 4б ради о неидиоматском значењу ове предлошко-падежне конструкције, али сам исказ није сасвим једнозначан, посебно ако се овој предлошко-падежној конструкцији припише функција падежног атрибута. У примерима 4в и 4г јављају се два различита идиоматска значења. Идиоматска и неидиоматска значења предлошко-падежне конструкције у функцијама прилошке допуне и одредбе такође није увек једноставно разликовати.

5. а. *Мотор се приближава генералној, иако нема плавог дима, или шта већ? Док сам нормално возио **под гасом**, није било пуно те прљавштине као сада.*
- б. *Иако је певач признао да је возио **под гасом**, односно да је попио две-три ракије, саобраћајци су му прогледали кроз прсте.*

У примеру 5а предлошко-падежна конструкција *под гасом* има неидиоматско значење и функцију прилошке одредбе за начин (може се изоставити без обесмишљавања исказа), а у примеру 5б она има идиоматско значење и функцију прилошке допуне за начин (и не може се изоставити). У следећим

примерима предлошко-падежна конструкција *на леду* у функцији прилошке допуне има и неидиоматско (ба) и идиоматско (бб) значење:

6. а. *Не брините се, не стојимо **на танком леду!** :) Вода из језера у центру Златибора је у овом периоду испражњена...*
- б. *Актери који буду чинили ту политичку равнотежу морају да ива-те да ми стојимо **на танком леду**, да су попуцали сви насипи, јав-них финансија, привреде...*

Као и у примеру 3б, за утврђивање идиоматског карактера предлошко-падежних конструкција у примерима 4а и ба неопходна је анализа текста на нивоу вишем од реченице.

5.3. Атрибутска функција

Предлошко-падежне конструкције у српском језику могу имати функцију падежног атрибута који се обично налази иза именице, дакле у постпозицији, мада се може наћи и испред именице, у препозицији, као у следећем примеру:

7. а. *Сусретљив, флексибилан, веома коректан и **од речи** човек.*

Око две трећине обрађених предлошко-падежних конструкција може се у свом идиоматском значењу наћи у функцији падежног атрибута са придевским значењем.

8. а. *О. ће гост бити и Ж. Ш., човек **без длаке на језику**.*
- б. *Згрозила сам се, али и помислила: „Она бато, на ти си још жена у **центру пажње!**”*

Прилошка и придевска значења падежног атрибута не могу се увек без дилеме разликовати. Падежни атрибут са придевским значењем одговара на питања: *какав?, од чега?, које врсте?* итд., а падежни атрибут са прилошким значењем (значењем места, времена, начина, узрока, циља итд.) најчешће се везује за апстрактне именице (Станојчић/Поповић 2000). Следећи примери задовољавају оба критеријума, мада је начинско значење ипак слабије од квалификативног:

9. а. *Крајње је време за разговор **без длаке на језику**...*
- б. *На жалост, живот у **центру пажње** једноставно је постао пре-више за њу, а као резултат тога она је постала зависник од иле-галних супстанци.*

5.4. Модификација предлошко-падежне конструкције

Прилози који одређују интензитет особине означене предлошко-падеж-ном конструкцијом модификују 17 од 30 обрађених предлошко-падежних конструкција.

10. а. *Кад слушаам оперу ја сам сасвим **изван себе!***

- б. *Јел ви сви можете да схватите, да је њен правни статус био потпуно под знаком питања?*
- в. *Али поред ових природних феномена, Флорида је једно од места у Америци где су погубљења веома на цени.*
- г. *Хвала ревизорима, али нису сасвим у праву.*

Прилози за количину који реализују значење интензитета (Ристић 1990) модификују 23 предлошко-падежне конструкције из истог скупа.

- 11. а. *Био сам мало изван себе.*
- б. *У овом тренутку судбина новог броја билтена је по мало под знаком питања...*
- в. *Могу Вам рећи, драга Ведрана, да су псовке доста на цени.*
- г. *Али, онај ко је мало у праву, уистину није у праву.*

Међу њима су и предлошко-падежне конструкције које подлежу модификацији прилога за количину, али не и модификацији прилога који одређују интензитет особине:

- 12. а. *И дакле, налазимо се ту мало између чекића и наковња.*
- б. *Само да знате да А&С нису ни мало с' раскида што се гадости тиче.*
- в. *То је ствар која је тренутно мало у средишту пажње.*
- г. *Мада је, и овај возач трамваја, мало „под гасом”.*
- д. *Ја сам ту мало на чуду...*

Ипак, изузимајући бројне примере употребе прилога *мало* уз предлошко-падежну конструкцију *под гасом*, мали је и број примера појављивања прилога за количину уз ове предлошко-падежне конструкције. Примери модификација прилогом нису пронађени ни за следеће предлошко-падежне конструкције из нашег скупа: *иза браве, без кучета и мачета, без куће и кућишта, у дуговима до гуше, ни до колена, у голој води*.

Особина изражена предлошко-падежном конструкцијом може се истаћи речцама, које су по функцији сродне прилозима (Станојчић/Поповић 2000).

- 13. а. *Е сад сам стварно изван себе.*
- б. *Овај човек је стварно потпуно у праву.*

У примеру 13б речца *стварно* истиче или интензитет особине, односно значење прилога *потпуно*, или саму особину, односно значење предлошко-падежне конструкције *у праву*.

За само две предлошко-падежне конструкције из нашег скупа (*иза браве* и *без куће и кућишта*) нису пронађени примери ни истицања ни одређивања интензитета њима означених особина. Овде изнети резултати се, наравно, не могу сматрати коначним.

5.5. Модификација унутар именичких јединица

У неким од разматраних предлошко-падежних конструкција, именичка јединица може се од обавезне именице проширити у именичку синтагму у оквиру које се могу јавити придевске јединице у функцији придевског атрибута.

14. а. Улазак коалиције XXX и YYY у парламент и даље је **на веома танком леду**, јер их од силаска испод цензуса дели само 48 гласова!
- б. Ђ. је своју класу потврдио баш у моментима **на најшиљатијим иглама**.
- в. Гледао ме је у **потпуном чуду** и рекао: „Ја ово први пут чујем”.
- г. Док је могао, силио се је, да јој вазда што лепо и похвално рече о Т., јер је видио, да је она у великој жалости **и на правом чуду**..
- д. Били смо **на великом чуду**, али смо процијенили да би била лудост напасти у том односу снага.
- ђ. Јесмо ли ми који нисмо били **иза њихове браве** имали зивот достојан човека? А он се жали на услове у Хагу!!!
- е. Џ. је **под великим упитником** за трећи меч.
- ж. Свиђа ми се јако студио ОМ јоге, али ми је баш **изван сваке руке**, треба барем сат времена до тамо.
- з. Премијер је човек **од чврсте речи**, шта обећа то и испуни.
- и. Ако неко жели да га пљује, томе не треба придодавати значаја јер нико од њих не може ни **до његових колена** да добаца, а камо ли изнад.
- ј. Умро је **без пребијене паре** због неких лоших пословних одлука.
- к. Пропутујте свет **без цједне паре**.
- л. Међутим, овде је изгледа случај да талентовани и врсни уметници живе и умиру скоро **без цједне пребијене паре**.
- љ. Помпеј је био **у потпуном праву**, када је приступио напуштању Града, јер је његова одбрана у новонасталим увјетима била тешко одржива.
- м. Не желим рећи да га је **при пуној памети** упуцала него да је мало чудно...

У другом типу предлошко-падежних конструкција именичка јединица мора бити именичка синтагма, чији зависни члан има функцију рекцијског падежног атрибута или падежног атрибута са придевским значењем. И уз центар синтагме и уз њен зависни члан могу се јавити придевске јединице у функцији придевског атрибута (чак и за конструкцију *под знаком питања*, супротно очекивањима), али, судећи по добијеним резултатима, никада истовремено.

15. а. Једна *грамзива, похлепна и бескрупулозна* а друга *понижена и гладна*, **на самом измаку снага**.
- б. *Весну дочекују* **на измаку животних снага**. И сваки пут се радују кад она убије Морану.

- в. *Његово учешће на утакмици је под великим знаком питања.*
- г. *...будућност опстанка тог народа на том простору је под знаком великог питања.*
- д. *Врло често је у самом центру пажње.*
- ђ. *Европа ће бити у центру светске пажње.*

Именичка јединица трећег типа предлошко-падежних конструкција јесте именичка синтагма чији је зависни члан предлошко-падежна конструкција у функцији падежног атрибута са прилошким значењем. Центар синтагме је именица уз коју се могу јавити придевске јединице у функцији придевског атрибута. Пронађен је само један пример јављања придевске јединице у функцији придевског атрибута у зависном члану синтагме (16в).

- 16. а. *Ево шта сам им рекао без иједне длаке на језику, без увијања и натезања.*
- б. *Најискреније, без икакве длаке на језику...*
- в. *...ја сам човек без длаке на свом језику...*

Као четврти тип можемо издвојити предлошко-падежне конструкције у којима се јављају две именичке јединице у напоредном односу, а на основу добијених резултата може се рећи да ове две именичке јединице могу бити две именице, именичка синтагма и именица или две именичке синтагме, при чему именичка синтагма може садржати придевске јединице у функцији придевског атрибута.

- 17. а. *Готово без икакве куће и кућишта, стално помјеран са својих тренутних насебина, убого и јадно је животињарио, саображавајући се каткад природи...*
- б. *Ти си између тог чекића и наковња.*
- в. *У посљедњу четвртину се ушло изједначено 6:6, но тада наша игра почиње личити на игру без икакве главе и репа.*

5.6. Степен аутономије именичке јединице у идиоматским предлошко-падежним конструкцијама

Потенцијално идиоматске тј. смрзнуте предлошко-падежне конструкције могу бити праћене зависном реченицом која се односи на именичку јединицу у датој предлошко-падежној конструкцији, што указује на релативну аутономију именичке јединице и одмрзавање или непотпуно смрзавање одговарајуће предлошко-падежне конструкције (Машонис 2016). Претрагом корпуса СрпКор2013 нису добијени примери овакве употребе одабраних предлошко-падежних конструкција, па је даља провера вршена Google претрагом. С обзиром на то да се и упитно-односне заменице (*ко, који, колики, какав, чији, шта*) могу јавити у зависном падежу (*којих* итд.) или предлошко-падежној конструкцији (*од којих* итд.), исцрпна обрада свих релевантних упита у Google претрази није овом приликом урађена. Обрађени су само упити за које су се, према интуицији, могли очекивати некакви резултати. За сада је у само 10 од 30 обрађених предлошко-падежних конструкција примећен од-

ређени степен аутономије именичке јединице. Број релевантних резултата, међутим, веома је мали у поређењу са бројем резултата добијених за сродне конструкције неидиоматског карактера, па се нађени примери не могу узети као поуздан показатељ тенденције ка одмрзавању тј. непотпуном смрзавању. На пример, претрага за упит "...у дуговима до гуше која...", којим је тражена односна реченица за именицу *гуша*, није дала никакве резултате, док је упит "...у дуговима до гуше које...", којим се тражи односна реченица за именицу *дуг* дао 6 релевантних резултата (без понављања). Упит "...у дуговима које..." даје 2.020 резултата (углавном релевантних, али са понављањем).

18. а. *А, привреда, је, господо, у дуговима до гуше, које не може ни сада да исплати, а камоли за 6 месеци.*
- б. *Већина домаћих компанија грца у дуговима које тешком муком или уопште не може да врати.*

5.6. Предлози супротног значења

Именичка јединица употребљена у одговарајућем падежу и уз одговарајући предлог може формирати предлошко-падежне конструкције супротног значења (Машонис 2016), као у случају израза *при себи* и *изван себе* из почетног скупа. И неким другим изразима из почетног скупа могу се прикључити њима супротни изрази:

19. *у центру/средишту пажње* → *(из)ван центра/средишта пажње*:
  - а. *Иако је успео да остане **ван центра пажње** неколико година, свет никада није заборавио човека који је решио нерешив проблем из математике.*
  - б. *Шале су заправо облик агресије и надметања. Зато ће мушкраци покушавати бити духовити увијек кад се осјећају угроженима и **изван центра пажње**.*
  - в. *Нашавши се поново **изван средишта пажње** госпође М., Д. је наставила да сањари.*
  - б. *Према Б. портпаролу Д. Ш., бивши амерички председник цени позив, али је одлучио да остане **ван средишта пажње**.*
20. *при памети* → *(из)ван памети*
  - а. *То је **изван памети**, воде нас у пропаст!*
  - б. *Д.: **Ван памети** је да не одемо у Рио!*
21. *изван руке* → *под руком и на дохват руке*
  - а. *Они не користе класичне удараљке, већ у инструменте претварају све шта им је **под руком**: поклопце од канти, метле, џакове песка.*
  - б. *Практично сам имао дуплу круну **на дохват руке**.*
22. *без длаке на језику* → *с(а) длаком на језик*
  - а. *Не видим да је у овом тексту ико оценио М. као непоштену или **са длаком на језику**.*

23. *без главе и репа* → *с(а) главом и репом*
 а. *Филм ми је одличан, коначно комедија са главом и репом...*

6. Закључак

У овом раду смо представили прелиминарну студију једне класе полилексиких јединица. Одабрали смо 30 примера предлошко-падежних конструкција са придевским конституентским вредностима и обавили претрагу Корпуса савременог српског језика да бисмо анализирали њихова различита значења, функције, модификације којима подлежу, место копуле као и редослед именичких јединица. Обављена анализа је показала да су идоматска значења одабраних предлошко-падежних конструкција готово искључиво придевска конституентска значења са функцијама атрибута, копулативног предикатива, актуелног квалификатива и апозитива. На основу добијених резултата закључујемо да се одабране предлошко-падежне конструкције с придевским конституентским значењем, а вероватно и друге предлошко-падежне конструкције истог типа, могу класификовати у односу на своју вишезначност (више идиоматских значења, идиоматско и неидоматско значење), атрибутску функцију, дозвољене спољашње и унутрашње модификације као и степен аутономије именичких јединица у саставу идоматске предлошко-падежне конструкције.

Добијени резултати ће омогућити систематизовање информација о предлошко-падежним конструкцијама и њихово формално представљање што треба да води ка развоју специфичних електронских речника чији ће формат бити прилагођен самим конструкцијама, на пример, коришћењем коначних аутомата уместо линеарног формата. После тога би се одабрани приступ могао применити и на друге врсте полилексиких јединица.

ЛИТЕРАТУРА

- Витас 2008:** Душко Витас, „Формална структура одреднице у речнику српског језика”, у: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 57–68.
- Болдвин/Ким 2010:** Timothy Boldwin and Su Nam Kim. "Multiword Expressions" In Nitin Indurkha and Fred J. Famerau (eds.) *Handbook of Natural Language Processing*, Second Edition, CRC Press, Boca Raton, USA, pp. 267–292.
- Грос 1986:** Maurcie Gross. „Lexicon-Grammar: The representation of compound words" In *COLING*, pages 1–6, Bonn.

- Калиска/Уланд 2014:** Agnieszka Kaliska and Harald Ulland. "A contrastive analysis of prepositional post-copular Multi Word Units in French, Norwegian and Polish" In Poster presentations at 2nd general meeting of Parse-me COST action, Athens, 10–11 March 2014, <http://typo.uni-konstanz.de/parseme/index.php/2-general/72-plenary-poster-presentations-b-athens-10-march-2014>.
- Крстев 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries*. Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Марковић 2016:** Алаксандра Марковић, „Падежи и предлошко-падежне конструкције са квалитативним значењем у савременом српском књижевном језику (семантичко-синтаксичка анализа)”, необјављена докторска дисертација, Филолошки факултет, Универзитет у Београду.
- Машонис 2016:** Peter A Machonis, "Variability of *be Prep* frozen expressions: 'At-sea' inspection schemes to 'in a haze' that's invading my brain." *Linguisticae Investigationes Supplementa*, vol. 32, p. 125–140.
- Ристић 1990:** Стана Ристић, *Начински прилози у савременом српскохрватском језику: лексичко – граматички приступ*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 9, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Саг и др. 2002:** Ivan A. Sag, Tymothy Baldwin, Francis Bond, Ann Copestake, Dan Flickinger. "Multiword Expressions: A Pain in the Neck for NLP." In *Proc. of the 3rd International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics (CICLing-2002)*, Mexico City, Mexico, 1–15.
- Станојчић и Поповић 2000:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика: уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Cvetana Krstev & Marija Pantić

CORPUS ANALYSIS OF SOME PREPOSITIONAL PHRASES AND THEIR REPRESENTATION
IN THE ELECTRONIC DICTIONARIES OF SERBIAN

Summary

This paper considers multiword expressions and the implications of their specificity for natural language processing, as well as the method and the problems of their representation in the electronic dictionaries that should support such processing. The particular focus of the present study is on prepositional phrases that perform adjectival functions. For the purpose of examining their features and potential classification, a corpus analysis was conducted on a sample of 30 prepositional phrases, the structures of which could then be classified into four models. The results obtained should enable the creation of electronic dictionaries in the format suited to the nature of prepositional phrases.

Александар М. МИЛАНОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ СТВАРАЊА КОРПУСА СЛАВЕНОСРПСКИХ ТЕКСТОВА

У раду се расправља о теоријско-методолошким поставкама стварања корпуса славеносрпских текстова, намењеног изради *Речника славеносрпског језика* у Матици српској. Истакнути су најделикатнији проблеми: разграничење текстова писаних славеносрпским језиком од оних писаних рускословенским или руским језиком са једне, као и српским народним језиком са друге; обезбеђивање стилске и жанровске репрезентативности корпуса; одређивање временског оквира ексцерпираних текстова; одређивање територије на којој су текстови настали; решавање техничких проблема у вези са фонтом, лематизацијом корпуса и сл.

Кључне речи: славеносрпски језик, рускословенски језик, српски народни језик, речник, корпус, периодизација, стил, жанр.

1. У изради дијахронијских корпуса различитих српских језичких идиома србистика заостаје за другим националним славистикама. Постојећи дијахронијски корпуси, који нису дигитализовани, прављени су за потребе дијахронијских речника српског језика и још увек су отворени. У питању су заправо два корпуса. Први је корпус текстова који се прави за потребе *Речника славеносрпског језика*, једног од типова књижевних језика код Срба, који је у разним својим видовима функционисао од друге половине 18. до половине 19. века. Други је корпус текстова који се израђује за потребе *Речника српског језика 12–18. века*, који би обухватио све текстове писане „народним језиком” кроз његову историју.

Оба речника, као и оба корпуса, израђују се под окриљем Матице српске. Први пројекат, речника славеносрпског језика, води доц. др Исидора Бјелаковић, а други, дијахронијског речника српског народног језика, академик Јасмина Грковић-Мејџор. Први пројекат, покренут давне 1981. и оновљен 2010. године, ове године је дао свој први конкретан резултат у виду *огледне*

---

* aleksandar.jus@gmail.com

свеске (ОС 2017), у којем су дате и многе теоријско-методолошке напомене о формирању корпуса славеносрпских текстова, циљ овога прилога биће допуна неких питања покренутих на наведеном месту, као и покретање нових у вези са физиономијом, величином, обимом, разноврсношћу и употребом корпуса.

2. Како је *корпус* скуп текстова селектираних према одређеним лингвистичким критеријумима, у ОС 2017 потрудили смо се да врло детаљно опишемо све теоријско-методолошке потешкоће на које су наилазили наши претходници на пројекту, а које су сачекале и нас при изради мерила за селекцију текстова и при изради тренутног списка дела која смо ексцерпирали и која ваља ексцерпирати. Будући да су од краја 2012. електронска обрада корпуса и израда огледне свеске постављени као примарни и нераздвајни задаци, вратили смо се критички још једном свим начелима која су утемељила претходна уредништва.

2.1. Као *славеносрпски језик* одредили смо „оне књижевне идиоме друге половине 18. и прве половине 19. века који претходе вуковском, а настали су после рускословенског утицаја” (ОС 2017: 9), дакле и *доситејевски језик*, како је позну фазу развоја славеносрпског језика именовао у више својих радова Павле Ивић (уп. нпр. Ивић 1990, Ивић 1991). То значи да је читава скала прелазних типова од рускословенског до српског „народног” језика у писаној форми наведене епохе подведена под славеносрпски језик као флуидну форму која је еволуирала у смеру константног посрбљавања, нарочито своје граматичке, али и лексичке структуре. Управо наведена особина овог типа српског књижевног језика условила је идеју међу члановима новог пројектног тима, да би речник могао носити и наслов *Речник славеносрпске епохе*, што је сасвим дискретно – у фусноти – наведено и у ОС (2017: 10, ф. 3), уз напомену да би то „безболније преместило питање корпуса”, али да је постојећи назив задржан због традиције и административних потешкоћа које би преименовање проузроковало.

Поменута недоумица заслужује и додатне коментаре, за које није било места у ОС, а која се тичу дистинктивних црта славеносрпског језика у односу на коегзистентне идиоме. Наиме, још од времена круцијалних радова Ирене Грицкат, од пре више од пола века, више се инсистирало на дистинкцији између текстова писаних руским или рускословенским језиком с једне и славеносрпским језиком с друге стране, уз савет да првенствено треба ексцерпирати оригинална дела српских писаца, тј. дела „која не представљају преводе с руског и која нису теолошке природе” (Грицкат 1966: 66). Наведени цитат указује да су се у првобитним поставкама анализе текстова писаних славеносрпским језиком теоријско-методолошке замке препознавале пре свега у њиховој корелацији са текстовима српских писаца на руском и рускословенском, док је корелација са текстовима писаним српским народним језиком доживљавана као мање упитна.

Новија истраживања писаног језика у другој половини 18. и првој половини 19. века, а нарочито покретање пројекта *Речника српског језика 12–18. века*, ову теоријско-методолошку матрицу довели су у питање. Сматрамо, на-

име, да питање раздвајања славеносрпских текстова од рускословенских или руских теоријски није ништа мање компликовано од питања разграничавања са текстовима писаних језиком који се најчешће одређује као „српски народни”. Примера за различито одређивање једног истог српског текста, нарочито из друге половине 18. века, има посвуда у литератури, и није редак случај да се о његовој руској, рускословенској или славеносрпској природи споре чак и највећи научни ауторитети у овој области. Са друге стране, и поједина дела писана језиком ближим свакодневном, неформалном изразу српског становништва у наведеном периоду оцењивана су час као дела писана „народним”, час као дела писана славеносрпским језиком. Таква судбина није заобила чак ни нека од најзначајнијих дела тадашње српске филологије, попут научних радова Саве Мркаља. То је уочио Божо Ћорић, те је покушао одредити којим типом језика су писани Мркаљеви филолошки радови *Сало дебелого јера либо азбукопротрес* и *Палинодија либо обрана дебелого њ* и закључио да је ова тема подразумевала „два истраживачка пута: а) анализу релевантних радова о Сави Мркаљу; б) анализу самих филолошких радова” (Ћорић 2012: 211).

За нашу тему битно је раздвојити два дела Ћорићевог закључка. У првом констатује: „Први истраживачки пут није дао очекивани резултат: прецизног одговора на постављено питање није било.” У наставку текста, пак, пише: „Други истраживачки пут био је плодотворнији: утврдили смо да је Мркаљ своје филолошке радове написао *славеносрпским језиком* (или *србизираним славеносрпским језиком*, по терминологији Александра Младеновића” (Ћорић 2012: 211).¹ Први део закључка указује да некритичко ослањање на постојећу литературу може бити веома опасно: у њој је одређење типа језика којим је поједини текст писан понекад магловито, недовољно прецизно, само описно или – у најгорем случају – погрешно. Други део Ћорићевог закључка упућује на једини исправан методолошки пут: да би једно дело ушло у корпус славеносрпских текстова (а не у корпус текстова писаних руским, рускословенским или српским народним језиком), претходно мора бити изведена ваљана лингвистичка анализа његовог текста.

Потпуно идентичан теоријско-методолошки проблем разграничења славеносрпског (тј. доситејевског) и народног језика, као при анализи Мркаљевог језика, имамо и при анализи писаног израза великог броја српских аутора с почетка 19. века, било да су у питању књижевници, или публицисти. Као ваљан пример могли би послужити писани опуси Јована Дошеновића, Павла Соларића, Димитрија Давидовића и др. Мислимо ту, уосталом, и на писани израз самог Вука Стефановића Караџића у почетној фази стваралаштва, током које је имао толерантан став према лексичким славенизмима па их стога и сам често активирао и мимо термилошке службе (Милановић 2015).

Овакво разграничавање славеносрпског и српског народног језика потенцијално може оштетити *Речник славеносрпског језика* управо у лексичком фонду који је и најзанимљивији, а то су *славенизми*. Могуће је, наиме, да

¹ По терминологији Павла Ивића овај идиом би био именован као *доситејевски*.

ће поједини облици славенизама, нарочито они хибридни (тј. славеносрбизми). Исто важи и за богат фонд *индивидуалних неологизама*. Вратимо се за тренутак Мркаљевом језику: ако би његов језик био проглашен народним, кованице *азбукопротрес* и *језикопротрес* нашле би се ван корица *Речника славеносрпског језика*.²

3. Уколико се вратимо кључним проблемима, при изради корпуса текстова за *Речник славеносрпског језика* ваљало је, ипак, пре свега разграничити текстове писане овим језиком од оних који су писани рускословенским или руским књижевним језиком, који су у српској средини настајали напоре, неретко са минималним дистинктивним језичким цртама у односу на славеносрпске текстове. Упитно је, наравно, и да ли су сами аутори при писању текстова били свесни ових филолошких проблема којима ми данас придајемо толико пажње, а о *језичкој свести* тадашњих аутора, нажалост, има јако мало поузданих сведочанстава.

Иако се традиционална статистичка метода Александра Младеновића, коју су прихватили и његови бројни ученици и следбеници (Јован Јерковић, Јован Кашић, Александар Албијанић/Албин, Питер Херити, а у извесној мери и Љиљана Суботић и Јухани/Јуси Нуорлуото) показала као доста поуздана за разграничење ова три типа књижевних језика, првобитни пројектни тим овога речника (управо са академиком Младеновићем на челу) ексцерпирео је својевремено за речник и нека дела која језички не припадају славеносрпском корпусу, на шта смо скренули пажњу у ОС.

Наравно, ваљало је сада узети у обзир и сва теоријско-методолошка упозорења на недостатке Младеновићевог метода упитника, на које је пажњу скретала прво Ана Кречмер (1990), а потом, између осталих, и Александар Милановић и Исидора Бјелаковић (Милановић/Бјелаковић 2016). Основна замерка односила се на занемаривање стила којим је текст писан и жанра којем припада при статистичкој обради селектираних црта из упитника. У свим методолошким напоменама у вези са корпусом за речник, међутим, Младеновић (1982: 137) је истицао нужност његове стилске и жанровске раслојености, што је било у складу са исправним саветима већег броја лингвиста (И. Грицкат, В. Михајловића и др.) да акценат у славеносрпској епохи ваља ставити на текстове световног садржаја и свакодневне намене: календаре, алманахе, часописе, дневне новине и сл. То се у одређеној мери косило са појединим Кашићевим напоменама (Кашић 1984: 92–94), који је приоритет при формирању корпуса давао ексцерпирању књижевних дела, што је наишло на критику новог пројектног тима, који наглашава неоправданост таквог априорног закључивања, као и чињеницу да је овај лингвиста потпуно превидео значај дневних новина и часописа (ОС 2017: 12).

4. Подједнако велики проблем за формирање репрезентативног корпуса представља и временско омеђење славеносрпске епохе, које је драстично различито у постојећој литератури – нарочито од Ивићевог увођења терми-

² На значај индивидуалних неологизама за *Речник славеносрпског језика* скретао је пажњу и Јован Кашић (1984: 93), што је посебно назначено и у ОС 2017: 13.

на *доситејевски књижевни језик*. Са овим проблемом први су се суочили историчари језика који су покушавали створити периодизације – пре свих Борис Унбегаун (1995), а потом и Никита Иљич Толстој (2004). И док је код Унбегауна (1995: 21) славеносрпска епоха доста мутно одређена јер обухвата, кроз формулацију о конкурисању рускословенском језику, и други период (од 1740. до 1780), али углавном трећи период (од 1780. до почетка 19. века), Толстојева периодизација је прецизнија јер под „славеносрпским добом” подразумева период 1760–1780, док период 1780–1818. одређује као период „конкуреније норми”.

Првобитни временски оквир који је формиран у Младеновићевој фази рада на речнику обухватио је временски период од сто година, тј. 1750–1850. У њему се, очито, тежило „округлим” годинама, али је потом ширен списак дела која треба ексцерпирати, а са њим је истовремено прошириван и временски оквир, који је потом обухватио период 1748–1899 (ОС 2017: 11).

Нови пројектни тим тренутно стоји на позицији у којој је као почетна година издања дела која су ушла у корпус узета 1748, а као крајња 1850 (ОС 2017: 17), иако је потпуно свестан чињенице да има текстова који су и после овог периода задржали лексичке особине доситејевског облика славеносрпског језика:

Обухваћена је продукција од 1748. до 1850. године, при чему у најмлађе изворе спада периодика. Будући да се репрезентативност речника може остварити једино заступљеношћу свих функционалних стилова (или боље – жанрова), постојећи корпус би требало допунити новим изворима, као што су новине, пословно-правна документа, приватна преписка и др. (ОС 2017: 17).

Овакав временски захват, барем у почеткој тачки временског оквира, у доброј мери одговара периодизацији коју установио Никита И. Толстој, модификујући старију периодизацију Бориса Унбегауна.

5. За одређивање репрезентативног корпуса славеносрпских текстова поред времена њиховог настанка дуго се као релевантан критеријум наводио и простор са којег је аутор, при чему се по правилу истицала екавска територија шумадијско-војвођанског дијалекта (уп. нпр. Младеновић 1989: 136 или Младеновић 2008: 195–196).

Лингвистички анализирајући текстове административно-правне и медицинске намене из Црне Горе и Босне, Исидора Бјелаковић (2017а, Бјелаковић 2017б) је у најновијим радовима утврдила све репрезентативне одлике славеносрпских текстова и на ијекавској територији, сасвим удаљеној од оне која је по правилу истицана као епицентар стварања хибридног (мешовитог) језика, што су у најужем и најбуквалнијем смислу били Сремски Карловци.

Будући да и друга, још непубликована истраживања текстова са тла Црне Горе, Босне и Херцеговине, као и Баније и Кордуна, упућују на чињеницу да се и на овим просторима чињенично може бранити став о егзистенцији славеносрпског језика, то значи да се при формирању коначног корпуса славеносрпских текстова за речник мора водити рачуна и о проширењу територије на којој су текстови штампани или написани.

6. Проблем штампе и рукописа даље нас води до новог проблема у потрази за репрезентативним корпусом, а то је проблем писма. Дешавало се у прошлости да се поједини текстови а priori оцене као текстови писани рускословенским, а не славеносрпским језиком само зато што су штампани црквеном руском ћирилицом, као што је био случај са првим српским дневним новинама браће Пуљо.³ Анализе језика тих новина, међутим, показале су да је у питању славеносрпски језик (Ивић 1998, Милановић 2013), чак србизованији од језика у неким од потоњих новина које су штампане грађанском ћирилицом (Бјелаковић 2012).

Иако се избор црквене ћирилице заиста махом функционално везивао за специфичну тематику (геолошке природе), а сходно са тим и за рускословенски тип књижевног језика, бројни изузеци терају на опрез, на шта нас посебно подсећа чак и Стеријина збирка *Даворје*. Када су у питању рукописи, нарочито нпр. они везани за црквену администрацију, овај опрез мора бити још већи.

7. Појава коегзистенције грађанске и црквене ћирилице у славеносрпској епохи, иако су биле углавном функционално диференциране, условила је и решавање проблема одговарајућег фонта за израду корпуса славеносрпских текстова. За ОС 2017 стварање корпуса је подразумевало уношење грађе у фонту Times New Roman, док ће корпус за сам речник, који ће бити неупоредиво обимнији и графематски разноврснији, подразумевати нови фонт, креиран посебно за сврху двају дијакхронијских речника покренутих у Матици српској.

Нажалост, због ограничених материјалних средстава, а самим тим и људских ресурса, корпус није дигитализован у правом смислу, тј. није извршена лематизација, као ни означавање морфосинтаксичких категорија и сл. У питању су проблеми који нарастају када се у обзир узме да су многе појаве у славеносрпском језику управо на међи лексике и морфосинтаксе, попут облика руске и рускословенске компарације или облика партиципа. Ови морфосинтаксички облици су с временом лексикализовани у доситејевској фази развоја славеносрпског језика, те захтевају специфичан граматички и лексикографски третман, који се мора одредити на основу контекста који чини *текст*, његова тематика, жанр којем припада и стил којим је писан. Дobar пример за наведене теоријско-методолошке потешкоће при потенцијалној дигитализацији могла би бити компарација придева у титулацији у оквиру приватне преписке, а такви облици придева почетком 19. века несумњиво су били лексикализована категорија, о чему сведочанства налазимо чак и у познијим граматикама, попут Суботићеве *Српске граматике* из 1847. године.

7. У раду смо се задржали на теоријско-методолошким и конкретним проблемима у вези са стварањем корпуса славеносрпских текстова, насталог за потребе *Речника славеносрпског језика*. Далеко су већи проблеми везани за корпус неопходан при будућој изради историјског речника српског народног

---

³ Наведени пропуст направили су, додуше, историчари друштва, а не историчари књижевног језика.

језика, пројекта на чијем се челу налази академик Јасмина Грковић Мејџор, а који се односе, између осталог, и на разграничење српске и несрпске писане баштине, а потом и дефинисања текста који је писан „народним” језиком, који кроз историју – као што знамо – готово ни у једном тексту није био чист.

Истакли смо и најделикатније проблеме, а то су: а) разграничење текстова писаних славеносрпским језиком од оних писаних рускословенским или руским језиком са једне, као и српским народним језиком са друге; б) обезбеђивање стилске и жанровске репрезентативности корпуса; в) одређивање временског оквира ексцерпираних текстова; г) одређивање територије на којој су текстови настали; д) решавање техничких проблема у вези са фонтом, лематизацијом корпуса и сл.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2012:** Исидора Бјелаковић, „Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века”, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. На почецима српске филологије. Salo debeloga jera libro azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Сало дебелого јера јера либо азбукопротрес Саве Мркаља. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang, 49–80.
- Бјелаковић 2017а:** Исидора Бјелаковић, „Језик докумената Архива манастира Савине”, у: *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе / Српски језик и књижевност данас*, Подгорица [у штампи].
- Бјелаковић 2017б:** Исидора Бјелаковић, „Медицинска терминологија у трима лекарушама из Босне (18. и 19. век)”, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, Вишеград [у штампи].
- Грицкат 1966:** Ирена Грицкат, „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика (Поводом иницијативе Матице српске да се састави Речник књижевног језика славеносрпског периода)”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, IX, 61–66.
- Ивић 1990:** Павле Ивић, „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2, 5–14.
- Ивић 1991:** Павле Ивић, *Из историје српскохрватског језика*, Изабрани огледи II, Ниш: Просвета.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Кречмер 1990:** Ана Кречмер, „Неколико напомена поводом 30-годишњег јубилеја истраживања славеносрпског доба”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXIII, 221–231.

- Милановић 2013:** Александар Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић 2015:** Александар Милановић, „Рана Вукова језичка свест и статус славенизама (1814–1818), у: *Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)* (уредник Нада Милошевић-Ђорђевић), Београд: САНУ, 145–157.
- Милановић 2016:** Александар Милановић, „Филолошки текстови из прве половине 19. века као ресурс за истраживање српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 45/3, 135–147.
- Милановић/Бјелаковић 2016:** Александар Милановић и Исидора Бјелаковић, „Толстојева периодизација и питање жанра”, у: *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische und philologische Forschungen. Teil 2 / Славјанскія духовная культура: етнолингвистическіе и филологическіе исследования. Часть 2* (ред. А. А. Алексеев, Н. П. Антропов, А. Г. Кречмер, Ф. Б. Поляков, С. М. Толстой), Frankfurt am Main – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Warszawa – Wien: Peter Lang, 197–217.
- Младеновић 1982:** Александар Младеновић, „Напомене о раду на речнику славеносрпског типа књижевног језика”, у: *Лексикографија и лексикологија. Зборник радова*, Београд – Нови Сад: САНУ – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду – Матица српска – Филолошки факултет у Београду, 137–140.
- Младеновић 1989:** Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад – Горњи Милановац: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине.
- Младеновић 2008:** Александар Младеновић, *Историја српског језика : одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.
- ОС 2017:** *Речник славеносрпског језика : огледна свеска* (приредили Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић и Александар Милановић), Нови Сад: Матица српска.
- Толстој 2004:** Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- Ђорић 2012:** Божо Ђорић, „О језику Мркаљевих филолошких радова”, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. На почецима српске филологије. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Сало дебелого јера јера либо азбукопротрес Саве Мркаља. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Peter Lang, 189–215.
- Унбегаун 1995:** Борис Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.

Aleksandar. M. Milanović

CORPUS OF SLAVONIC-SERBIAN TEXTS; THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
ISSUES

Summary

The paper discusses the theoretical and methodological tenets related to the task of collecting the corpus of Slavonic-Serbian texts for the purpose of compiling *Rečnik slavenosrpskog jezika (Dictionary of Slavonic-Serbian)* by Matica srpska. The paper highlights some of the burning issues such as: a) distinguishing texts written in Slavonic -Serbian from those written in Russian or Russian (Church) Slavonic on the one hand, and from the those written in Serbian language spoken by the people, on the other; b) ensuring that the texts included in the corpus be representative in style and genre; c) identifying the collected texts according to when and where they were written; d) technical matters such as the usage of fonts, corpus lemmatization, etc.

Иван ОБРАДОВИЋ,*
Александра ТОМАШЕВИЋ
Ранка СТАНКОВИЋ
Биљана ЛАЗИЋ
Рударско-геолошки факултет
Универзитета у Београду

УВОЂЕЊЕ ДОМЕНСКИХ И СЕМАНТИЧКИХ МАРКЕРА ЗА ОБЛАСТ РУДАРСТВА У СРПСКЕ ЕЛЕКТРОНСКЕ РЕЧНИКЕ

Семантички маркери у електронским речницима омогућавају постављање комплексних упита за екстракцију информација. Када су у питању упити везани за специфични домен, расположиви скуп лексичких маркера за тај конкретни домен од пресудног је значаја за квалитет одзива. У овом раду разматра се значај лексичких маркера у процесима проналажења и екстракције информација и предлаже проширивање скупа ових маркера за област рударства. Дат је и кратак опис развијеног корпуса текстова из области рударства за чије претраживање су новопредложени маркери изузетно значајни.

Кључне речи: рударство, корпус, лексички маркери, екстракција информација

1. Увод

Српски е-речници се уз одговарајуће трансдукторе користе за екстракцију информација (ЕИ) и означавање текста у оквиру различитих лингвистичких апликација (Крстев 2008). Сваки такав е-речник састоји се од листе уноса заједно са њиховим лемама, морфосинтактичким, семантичким, доменским и другим информацијама. Систем српских е-речника обухвата општу лексику, властита имена и неколико доменски специфичних термина са флективним облицима генерисаним од ~140.000 простих и ~18.000 сложених лема. Већина облика речи у српским морфолошким е-речницима има не само вредности граматичких категорија, већ и додатне маркере који су наслеђени

---

* {ivan.obradovic, aleksandra.tomasevic, ranka.stankovic, biljana.lazic}@rgf.bg.ac.rs

из лема из којих се ови облици генеришу. Ови маркери могу бити граматички, деривативни, доменски и семантички.

Проналажење информација (енг. *Information Retrieval*) подразумева издвајање из скупа текстова оних који одговарају информационој потреби (упиту) корисника (Манинг и др. 2008), док задатак екстракције информација обухвата анализирање информација садржаних у тексту, њихово издвајање, означавање и организовање у структуриране скупове података, као што су онтологије и базе података, ради даље обраде (Јурафски/Мартин, 2016). Ове две области, иако различите, неретко користе исте ресурсе, а често и алате.

Задатак ЕИ подразумева да се анализом текста екстрахују унапред прецизно дефинисане семантичке класе информација. У овом раду посебна пажња је посвећена текстовима из једног специфичног техничког домена, конкретно рударства. За српски језик је развијен систем за препознавање именованих ентитета (Крстев и др., 2013), заснован на правилима, који успешно препознаје различите типове именованих ентитета: имена особа, називе локација и организација, временске и нумеричке изразе. За текстове у области рударства од посебног интереса су организације, локације и временски изрази.

За различите области, односно домене је потребно допунити електронске речнике специфичном лексиком и дефинисати нове типове ентитета. Како семантички маркери, интегрисани у графове, обезбеђују постављање комплексних упита за екстракцију конкорданци, то је за специфичне, доменски зависне упите је потребно допунити скуп лексичких маркера.

Један од домена који су недавно уведени у српски морфолошки речник је рударство, а паралелно са тим развијан је и корпус текстова из области рударства. Анализа ових текстова показала је да појмови и терминологија специфични за рударски домен захтевају увођење нових доменских и семантичких маркера како би се обезбедила што прецизнија екстракција информација из овог корпуса.

Наредни одељак посвећен је значају лексичких маркера, док је трећи одељак посвећен лексичким маркерима из области рударства. У четвртном одељку дат је кратак опис корпуса рударских текстова.

2. Значај лексичких маркера за проналажење и екстракцију информација

Семантички и деривациони маркери носиоци су информација од изузетног значаја за проналажење и екстракцију информација из текстуелих ресурса. Семантички маркери наведени у српским е-речницима означавају домен употребе дате речи или их ближе одређују по неком значењском критеријуму, нпр. +Num да ли је нешто живо или је +Org врста организације. Деривациони маркери указују на деривационе специфичности. Нпр. маркер +DerName означава именице изведене од личних имена (нпр. дарвинизам, реганизам...). Маркер +VN означава глаголске именице (нпр. копање, печење, реструкту-

рирање...). Значај маркера се огледа у томе што они у комбинацији са граматичким ознакама ближе дефинишу речи. Њима се прави финија дистинкција међу речима неопходна за прецизнију екстракцију информација.

Српски речник простих речи у LADL формату се састоји од два речника (или пописа, листи): DELAS— је речник канонских облика (лема) који служи за генерисање другог речника – DELAF – који је речник подређених облика или речник флективних облика и само овај речник се користи у аутоматској обради текста. (Крстев, 2008).

Један пример записа у речнику DELAS је: дреглајн, N1001+DOM=Mining+Instrum, где је:

дреглајн	канонски облик (лема)
N	врста речи (именица)
(N)1001	флективна класа која генерише све флективне облике
+DOM=Mining	доменски маркер – припада области рударства
+Instrum	семантички маркер – опрема (или део опреме)

Маркере је могуће користити кроз регуларне изразе, за неке једноставније упите над корпусом. Други вид употребе јесте кроз постављање упита конструкцијом аутомата са сложенијим захтевима. Пример истраживања у коме су коришћени маркери у циљу екстракције глагола из кулинарског домена за српски језик дат је у (Крстев/Лазих, 2015). Један други пример употребе маркера јесте систем за екстракцију именованих ентитета NER осета (назива установа, личних имена, улица...) (Крстев и др., 2016) (Крстев и др., 2014). Употребе маркера могућа је за потребе обраде текста ради екстракције доменске терминологије, мерних јединица, прављење релација међу речима, итд.

3. Доменски, поддоменски и семантички маркери за област рударства

Рударство је веома сложена индустријска грана, са активностима које се међусобно прожимају и надопуњују, али се истовремено и веома разликују. У (Крстев, 2008) дефинисан је општи домен рударства DOM=+Mining. У међувремену се показало да је потребно увести финију поделу домена на гране рударства, као и специфичне семантичке маркере и тиме омогућити прецизнију екстракцију информација из текстова рударског домена. Како би свака од рударских активности била ближе описана и како би се омогућила прецизније екстракције информација из текстова рударског домена, дефинисани су нови доменски, поддоменски и семантички маркери. У табели 1 приказани су постојећи и новопредложени доменски маркери значајни за област рударства.

Табела 1. Доменски из области рударства

Маркер	Опис	Статус	Примери
+Mining	Рударство	Постојећи маркер	рудник, рудар, руда, експлоатација, угаљ, минерална сировина, руда бакра, егтажа, јаловина, окно, бушење, цевовод, рударска мерења, вентилација, нафта, бушотина, одводњавање, млевење
+Mach	Машинство	Постојећи маркер	рогорни багер, багер ведричар, камјон, дозер, рипер, транспортна трака, цевовод, полагаач, железница, одлагач, транспортни мост, грејдер, комбајн, хидромонитор, депонијска машина
+Safety	Заштита на раду	Постојећи маркер са предлогом промене назива +Safe	вентилација, заштитна опрема, бука, вибрације, минерална прашина, штетни гасови, повреда на раду, професионално обољење, пожар, заштита од пожара, експлозија, служба спасавања
+Transport	Транспорт	Предложен нови маркер	транспортна трака, камјон, дампер, хидраулички транспорт, извоз, извозно постројење, самоходно транспортно средство
+RockMech	Механика стена	Предложен нови маркер	притисак, смицање, напонско стање, носивост стене, физичко-механичке особине, деформабилност стена, деформабилност гла, стабилност косина, носивост гла
+Surveying	Геодезија	Предложен нови маркер	рудничка мрежа, јамски полигон, нивелмански влак, рударска viseћа бусола, теодолит, жирогеодолит
+EnvProt	Заштита животне средине	Предложен нови маркер	аерозагађење, мониторинг животне средине, ремедијација, рекултивација

Ради прецизнијег описивања рударских термина предложена је и листа поддоменских маркера. Њима би се ближе дефинисале четири велике области унутар рударског домена (површинска експлоатација, подземна експлоатација, припрема минералних сировина и експлоатација нафте и гаса), које се разликују у толикој мери да оправдавају увођење додатних маркера. Поддоменски маркери би се придруживали доменском маркеру, па би тако, на пример, маркер +Mining+Surface означавао појмове који припадају домену рударства и поддомену површинска експлоатација. У табели 2 приказани су постојећи и новопредложени доменски маркери значајни за област рударства.

Табела 2. Поддоменски маркери из области рударства

Маркер	Опис	Примери
+Surface	Површинска експлоатација лежишта минералних сировина	површинска експлоатација, површински истражни радови, етажа, косина, завршна косина, стабилност косина, откривка, коефицијент откривке, БТО систем, депонија, минирање, бушење, граница копа, јаловина, рекултивација, нагиб косине, багер
+Underground	Подземна експлоатација лежишта минералних сировина	подземна експлоатација, подземни истражни радови, окно, ходник, ускоп, нископ, сипка, бункер, заштитни стуб, широко чело, вентилација
+MinProcess	Припрема минералних сировина	кретање масе, узорак, уситњавање, дробљење, сито, млевење, млин, класирање, концентрација, флотација, флотацијска пулпа, згушњавања, лужење, центрифугирање, депоновање
+Petroleum	Експлоатација нафте и гаса	нафта, гас, угљоводонични флуид, бушотина, цевовод, динамика протока, гас лифт, гасоводни систем

Како би се омогућила екстракцију специфичних концепата и релација међу концептима креирањем лексичких маски, предложени су и нови семантички маркери значајни за област рударства. Листа ових маркера, са описом и примерима приказана је у табели 3, заједно са примерима употребе постојећих маркера.

Табела 3. Семантички маркери за област рударства

Маркер	Опис	Статус	Примери
+MinStatus	Статус рудник	Предложен нови маркер	активан рудник, неактиван рудник, затворен рудник, напуштен рудник, конзервиран рудник, рудник у развоју
+Ore	Минералне сировине	Предложен нови маркер	угаљ, лигнит, мрки угаљ, камени угаљ, руда гвожђа, хематит, магнетит, руда бабра, халкопирит, ковелин, руда олова, галениит, нафта, гас, геотермална вода, шљунак, песак, камен
+Activity	Рударска активност	Предложен нови маркер	пројектовање рудника, минирање, бушење, експлоатација минералне сировина, вентилација рудника, одлагање откопаног материјала, дробљење руде, млевење руде, уситњавање руде
+Object	Рударски објекти	+Mining+Object	окно, ходник, ускоп, нископ, бункер, усек, поткоп, засека, јама, дробиларна, бушотина, хоризонт, сипка, јамска просторија
+Prof+Hum	Професије	+Mining+Prof +Hum	рударски инжењер, рудар, геолог, мерач, рударски техничар, геолошки техничар, багериста, конач, минер, површинац, подземљаш, припремаш, помоћни радник
+Org	Организације	+Mining+Org	Колубара, Костолац, Рудник, РГБ Бор, Дрмно, ЕПС
+Instrum	Рударска опрема	+Mining+Instrum	багер, камион, транспортна трака, дозер, утоварач, скрепер, концентратор, теодолит, бушаши чекић, дробилица, одлагач, дреглајн, додавач
+Exploration	Истраживање минералних сировина	Предложен нови маркер	експлоатационо истраживање, површински истражни радови, подземни истражни радови, истражно бушење
+Comp+Fashion	Средства личне заштите	Постојећи маркери	лампа, самоспасилац, маска, шлем, чизме, заштитна опрема, заштитно одело
+Text	Типови рударских докумената	+Mining+Text	рударска пројектна документација, геолошки елаборат, претходна студија оправданости, студија оправданости, рударски пројекат, технички пројекат

Семантички маркери дефинисани су по угледу на EarthResourceML¹, стандард за размену дигиталних информација заснован на XML-у за минералне појаве, ресурсе и резерве, потом руднике и рударске активности, као и производњу концентрата, излазних производа, и рударског отпада.

Речници који су коришћени за креирање семантичких маркера су: ClassificationMethodUsed, CommodityCode, EarthResourceExpression, EarthResourceForm, EarthResourceMaterialRole, EarthResourceShape, EndUsePotential, EnvironmentalImpact, ExplorationActivityType, ExplorationResult, MineStatus, MineralOccurrenceType, MiningActivity, ProcessingActivity, RawMaterialRole, ReserveCategory, ResourceCategory, UXFCValue, WasteStorage. Ови речници су јавно доступни као RDF и XML датотеке, а постоји и SPARQL приступна тачка за RESTfulAPIs.

4. Опис корпуса рударских текстова

Новопредложени маркери значајни су пре свега за екстракцију информација из корпуса текстова везаних за рударство. Прикупљање корпуса са текстовима из рударског домена је почело 2014, након чега је урађена прва допуна електронских речника простих речи рударским и геолошким термина (Крстев и др., 2015), да би следећа анализа и екстракција вишечланих израза урађена током 2015 године (Станковић и др., 2016).

Током 2016. године прикупљени су, разврстани по типу и адекватно обрађени текстови из области рударства. Сви текстови су пречишћени, уклоњени су делови на страном језику, табеле, слике, референце и линкови. Обухватају комплетну законску регулативу из области рударства (законе, правилнике, уредбе, стратегије развоја), докторске дисертације, пројектну документацију рађену од 2009. године на Катедри за планирање и пројектовање површинских копова на Рударско-геолошком факултету и литературу из области рударства.

Ради заједничке обраде сви текстови су спојени и формирана је једна текстуална датотека величине 39 MB, са 6200 страна текста формата А4. Након обраде текста добијено је: 150.365 реченица, 2.719.086 (100.414 различитих) простих речи. У припреми је 22.875 речи специфичних за области рударства, безбедности и заштите на раду и процене ризика за укључење у електронски речник, након чега следи екстракција вишечланих термина, њихова лематизација, обележавање маркерима и укључење у продукциони скуп речника.

Преглед резултата обраде корпуса рударских текстова дат је у Табели 4.

¹ <http://resource.geosciml.org/vocabulary/earthresourcempl/2016>

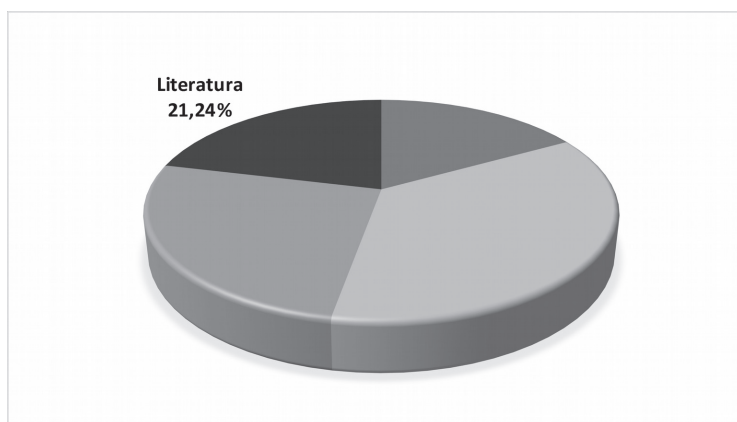
Табела 4. Резултати обраде текстова за рударски корпус

Тип текстова	Број текстова	Број реченица	Број речени	Број различитих речени	Број различитих лема	Величина текста (МВ)	Индекс ЛР (%)
Законска регулатива	94	25.250	459.912	26.146	9.968	6,6	2.17
Дисертације	28	47.033	976.667	61.146	16.102	14,2	1.65
Пројектна документација	38	46.792	705.094	35.362	11.359	10,1	1.61
Литература	12	31.405	577.413	45.609	13.529	8,2	2.34
Цео корпус	172	150.365	2.719.086	100.414	22.875	39,1	

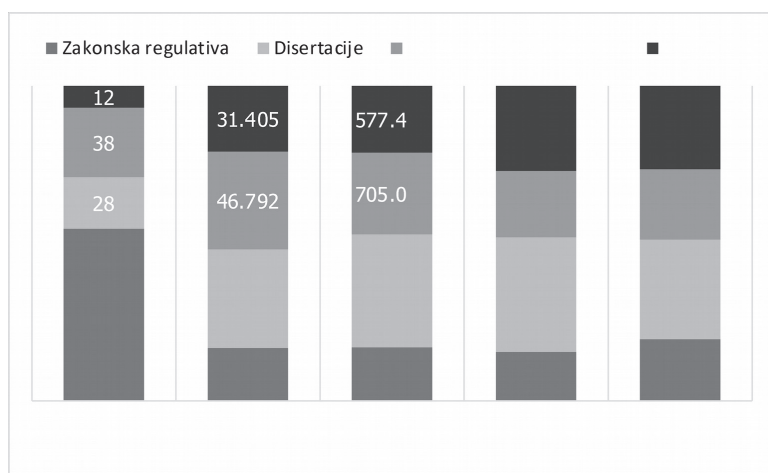
Структура корпуса према броју речи за одређени типа текста дата је на слици 1.

На основу резултата датих у табели 4, чији је део графички приказан на слици 2, може се оценити лексичка разноврсност текстова зависно од њиховог типа. Лексичка разноврсност у најширем смислу дефинише се као опсег различитих речи коришћених у тексту (Макарти/Царвис, 2010). Лексичка разноврсност текстова може се изразити на неколико начина, па је тако у Табели 4 дат индекс LR рачунат као проценат броја различитих лема у односу на број речи. Уочава се да је највећи код литературе, потом следи законска регулатива, дисертације и коначно пројектна документација, што је и очекиван резултат.

Слика 1. Процент речи у корпусу према типу текстова

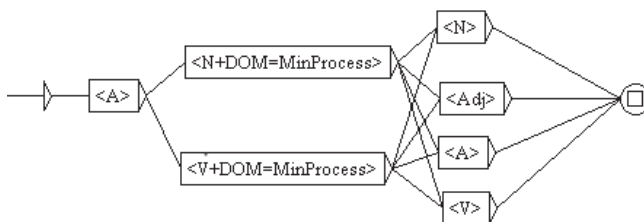

Слика 2. Лексичка разноврсност текстова за рударски корпус

На слици 3 приказан је граф који екстрахује леви и десни контекст уз именицу или глагол који су означени доменским маркером „Припрема минералних сировина”. Услов за леви контекст је постављен у виду придева, десни контекст могу бити именица, прилог придев или глагол. Резултат упута над корпусом рударских текстова јесу 42 појављивања. Неке од добијених колокација јесу: *директно флотирање је, добра аерисаност земљишта, контролно флотирање бакра, независно флотирање песка*. Пример добијених конкорданци дат је на слици 4.

Слика 3. Граф за екстракцију колокација уз глагол/именицу из домена Припреме минералних сировина

Слика 4. Резултати примене графа са слике 3 над рударским корпусом

ija može da bude direktna i obrnuta. (S) [Direktno flotiranje je](#) proces hidrofobizacije i prelask flotiranje, i • obrnuto flotiranje. (S) [Direktno flotiranje podrazumeva](#) flotiranje korisnih min premenska gustina se često posmatra kao korisni i nekorisni proizvod. (S) Tokom [dodatnog flotiranja menjaju](#) se parametri procesa (udeo icioner kontrolno flotiranje bakra K/Pb [grubo flotiranje bakra](#) otko ciklusa bakra grubo flotira rolno) i prečišćavanje (slika 8.11). (S) [Grubo flotiranje je](#) prva operacija flotiranja čiji je p procesa flotiranja dat je na slici 3.6. [Grubo flotiranje predstavlja](#) proces inicijalnog prolask Nikola Tesla B" Namenski projektovani i [izrađeni spigot predstavlja](#) sistem cevi složenih u obli kontrolno flotiranje bakra K/Pb grubo flotiranje bakra [Kontrolno flotiranje predstavlja](#) nastavak flotiranja ot [nezavisno flotiranje peska](#) i mulja, • kao flotiranje sa a kolektivno-selektivnog flotiranja. (S) [Nezavisno flotiranje peska](#) i mulja primenjuje se kod fl šine izabran je slučaj izbora mašine za 3.11. data je uprošćena, tipična, šema toj najsitnijoj, glinovitoj, klasi. (S) [Uspešno flotiranje podrazumeva](#) prethodno klasiranje i r toj najsitnijoj, glinovitoj, klasi. (S) [Uspešno flotiranje podrazumeva](#) prethodno klasiranje i r svaka 2 m dubine po jedan poduzorak. (S) [Uzeti poduzorci mogu](#) se analizirati pojedinačno kako bi svaka 2 m dubine po jedan poduzorak. (S) [Uzeti poduzorci mogu](#) se analizirati pojedinačno kako bi

5. Закључак

Рад на развоју и допуњавању електронских речника је континуирани процес у коме значајно место заузима допуна речничких одредница лексичким маркерима. У раду је детаљно образложено због чега су лексички маркери значајни, посебно за екстракцију информација, а на примеру рударства илустровано је како се маркери могу допуњавати за одређене специфичне домене. Један број нових маркера је предложен и они ће бити имплементирани у наредној фази развоја српских е-речника. Након анализе рударског

корпуса који је такође описан у раду припремљено је 22.875 речи специфичних за области рударства, безбедности и заштите на раду и процене ризика за укључење у е-речник. Следи екстракција вишечланих термина, њихова лематизација, обележавање маркерима и укључење у продукциони скуп речника. На сличан начин, е-речнике треба обогаћивати речима специфичним за друге домене, уз паралелно дефинисање одговарајућих доменских и семантичких маркера и развој одговарајућих доменских корпуса.

ЛИТЕРАТУРА

- Јурафски/Мартин, 2016:** Daniel Jurafsky & James H. Martin, *Speech and Language Processing*, Draft of November 7, 2016.
- Крстев 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries* Faculty of Philology, University of Belgrade, Belgrade.
- Крстев и др., 2008:** Cvetana Krstev, Duško Vitas, Gordana Pavlović-Lažetić, “Resources and Methods in the Morphosyntactic Processing of Serbo-Croatian”, *Formal Description of Slavic Languages: The Fifth Conference*, Leipzig 2003, Zybatow, Gerhildetal. (eds.), Peter Lang: Frankfurt am Main, pp. 3–17.
- Крстев и др., 2013:** Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Miloš Utvić, Duško Vitas, “A system for namedentity recognition based on local grammars”, In: *J Logic Computation* 24 (2), pp. 473–489.
- Крстев/Лазих, 2015:** Цветана Крстев, Биљана Лазих, „Глаголи у кухињи и за столом”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/3, 117–136.
- Крстев и др. 2015:** Cvetana Krstev, Ranka Stanković, Ivan Obradović, Biljana Lazić “Terminology Acquisition and Description Using Lexical Resources and Local Grammars”, In: *Proc. of the 11th Conference on Terminology and Artificial Intelligence*, Granada, Spain, eds. Thierry Poibeau and Pamela Faber, LexiCon (Universidad de Granada), pp. 81–89.
- Станковић и др. 2016:** Ranka Stanković, Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Biljana Lazić, Aleksandra Trtovac, “Rule-based Automatic Multi-word Term Extraction and Lemmatization”, In: *Proc. of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2016*, Portorož, Slovenia, pp. 23–28.
- Крстев и др. 2016:** Cvetana Krstev, Anđelka Zečević, Duško Vitas, and Tita Kyriacopoulou, “NERosetta for the Named Entity Multi-lingual Space”, In: *Human Language Technology Challenges for Computer Science and Linguistics, LNCS*, pp. 327–340.
- Манинг и др. 2008:** Manning, C., Raghavan, P. I Schütze, H. *Introduction to Information Retrieval* (Volume 1). Cambridge, MA, USA: Cambridge University Press.
- Макарти/Царвис, 2010:** McCarthy, P.M., & Jarvis, S. MTLD, vocd-D, and HD-D: A validation study of sophisticated approaches to lexical diversity assessment, *Behavior Research Methods*, 42(2), pp. 381–392.

Ivan Obradović, Aleksandra Tomašević, Ranka Stanković, Biljana Lazić

INTRODUCING DOMAIN AND SEMANTIC MARKERS FOR THE FIELD OF MINING
IN SERBIAN ELECTRONIC DICTIONARIES

Summary

Semantic markers in electronic dictionaries allow for complex queries for information extraction. When it comes to domain-specific queries, the availability of lexical markers for that specific domain is critical to the quality of the response. This paper discusses the importance of lexical markers in the processes of information retrieval and extraction, and proposes an expansion of the set of the markers for the field of mining. A brief description of the developed corpus of texts from the field of mining is also given, for the search of which the proposed markers are extremely important.

Милан В. СТАКИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ОБЛИЦИ ФУТУРА I У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Мада је у нашим граматикама савременог језика, од М. Стевановића до данас, готово устаљено мишљење да футур I има двојак облике – сложене (*ја ћу невати, доћи ћу*) и просте (*неваћу, неваћеш ...*), у овом раду се доказује да тај глаголски облик може бити и јесте у савременом српском језику само *сложени* облик

Кључне речи: футур I, сложени облик, прости облик, граматичка основа, облички наставци, глаголски вид, дијахронија, савремено стање, правописна решења

У граматичкој литератури савременог српског књижевног језика најчешће ћемо, када је реч о морфолошком уобличавању футура I, прочитати да тај облик може бити *сложен* (нпр. *Ми ћемо рећи. Сутра ћемо доћи. Наћи ћемо решење. Сви ћемо радити* и сл.) и *прост* (нпр. *Радићемо вредно. Причаћемо о томе. Јешићемо шта има* и сл.). Да ли је баш тако? О томе ћемо расправљати у овом раду. Али да прво дамо кратак преглед или кратку историју овога питања.

Историја питања. За старословенски језик имало би и смисла и оправдања рећи да футур може бити исказан и простим и сложеним обликом. Тако и каже, нпр. Петар Ђорђић, који, макар и узгред, прави разлику између нашег (српског) и стсл. језика: „У нашем језику оба футура [мисли се на *футур I* и *футур егзактни*] су сложени глаголски облици. У старословенском језику је друкчије: *егзактни футур* гради се као и у нашем језику, а *обични футур* има двојаки облик: *прости* и *сложени*. Облик футура зависи од глаголског вида. Глаголи несвршеног или имперфективног вида имају сложени облик футура, а глаголи свршеног или перфективног вида по правилу имају прости облик футура.

---

* mstakic@open.telekom.rs

Сложени облик футура гради се помоћу презента помоћнога глагола **имамаь** и инфинитива глагола који се мења. На пример: **можета ли пити чашж ѡже азъ имамаь пити** (Матеј 20.22)... чашу коју *ћу* ја *пити*.

продаждь имѣникъ твою и даждь ништинимъ и имѣти имаши съкровиште на небесе (Матеј 11.21) ... и *имаћеш* благо на небу.

азъ ксмы свѣтъ мироу ходан по мьнѣ не иматъ ходити въ тъмѣ (Јован 8.12)... *неће ходити* по тами. [...].

Прости облик футура није посебан глаголски облик, формално то је презент, тачније: перфективни презент, који се у функцији правога футура налази и у источним и западним словенским језицима. На пример: **поражж пастъѣрѣ и разиджтъ сѧ овьца стада** (Матеј 26.31) у руском језику: *поражу* пастыря и *рассеются* овцы стада; у нашем језику (у Вукову преводу): *ударићу* пастира и овце од стада *разбјећи ће се*" (Ђорђевић 1975: 200).

Мада је презент перфективних глагола имао значење футура, П. Ђорђевић истиче да се сложени футур градио и од глагола перфективног вида, додајући да се најчешће среће уз негацију, и то потврђује примерима из споменика:

„Примери без негације: **прити во иматъ сынъ чловѣчскыи въ славѣ** (Матеј 16.27) – јер *ће доћи* син човјечији у слави.

мънози во приждтъ въ има мок (Матеј 24.5) – јер *ће многи доћи* у име моје.

оуслышати имате врани (Матеј 24.6) – *чућете* ратове.

Примери с негацијом: **сжтъ кднинѣ нже не имжтъ въкоусити съмръти дождеже видатъ цѣсарьствикъ божикъ** (Марко 9.1) – имају неки овдје који *неће окусити* смрти док не виде царство божје.

ни кднинѣ не въкоусит мокъ вечера (Лука 14.24) – ни један *неће окусити* моје вечере.

не иматъ остати каменъ на камене нже не разоритъ сѧ (Матеј 24.2) – *неће остати* овдје ни камен на камену који *се неће разметнути*.

приждтъ дъне въ нѧже не останетъ каменъ на камене нже не разоритъ сѧ (Лука 21.6) – доћи ће дани у које *неће остати*...

аште знамени и чоудесъ не видите, не имате вѣрѣи ѡти (Матеј 16.22) – ако не видите знака и чудеса не вјерујте (управо: *нећете повјеровати*).

аште вамъ режж, не имете вѣрѣи (Лука 22.67) – ако вам кажем, *нећете вјеровати*" (Ђорђевић 1975: 201).

Слично о овом облику пише и Светозар Николић, али не користи термине *прост* и *сложен*: „Изражава се [футур I] на два начина:

- 1) обликом презента перфективних глагола, нпр. **азъ пришедъ исцѣлѡж** и мт VIII 7 **проси оу мене и дамъ ти Пс. 2а 16** ...
- 2) конструкцијом састављеном од инфинитива глагола који се мења и презента помоћнога глагола, и то:
  - 2а) **имамаь, имаши** итд.: **не имамаь пити юже отъ сего плода лозънааго** мт XXVI 29 *Мар.* ...
  - 2б) **хоштж, хоштеши** итд.: **что хоштете ми дати і азъ вамъ прѣдаме-и** мт. XXVI 15 *Мар.* ...
  - 2в) **начьнж, начьнеши** итд.: **і звѣзды начьнжтъ падати съ н(ѣ)в(ѣ)се** мк. XIII 25 ... и сл." (Николић 1995: 214, 215).

Дакле, опрезни Св. Николић не користи термине *прости* и *сложени* иако је могао јер облици презента перфективних глагола јесу прости облици, а конструкције састављене од инфинитива глагола који се мења и презента помоћних глагола јесу сложени облици. Они то јесу и према његовом објашњењу и подели глаголских облика. А ни тумачењу ни подели нема се шта приговорити:

„С обзиром на своје грађење – глаголски се облици деле на прости и сложене.

Прости глаголски облици – који постају од основе различитим наставцима – јесу: *презент*, *имперфекат аорист*, *супин* и *партиципи презента* и *претерита*, *активни* и *пасивни*, као и *партицип перфекта*.

Сложени глаголски облици – који представљају конструкције састављене од именског облика глагола који се мења и одговарајућег облика помоћног глагола – јесу: *перфекат*, *плусквамперфекат*, *футур*, *футур егзактни* и *потенцијал*, као и облици за *пасив*” (Николић 1995: 175).

Сасвим је друга и друкчија ситуација у савременом српском језику. Пре свега, футур који се изражавао презентом перфективних глагола у штокавском говору потпуно је потиснут из употребе. Замењен је конструкцијом са *хоћу*, која се првобитно употребљавала само уз несвршене глаголе. Конструкција са краћим (ненаглашеним, енклитичким) облицима глагола *хтети* у штокавским говорима, по А. Белићу, развија се пре писаних споменика и временом потискује друге начине образовања, оне са *будем* и *имам* (Белић 1999: 389).

Занимљиво је да Александар Белић за футур нигде не каже да може бити и „прост” глаголски облик – ни у *Историји српског језика*, видели смо, ни у својим средњошколским граматицама. У *Граматици српскохрватског језика за први разред средњих и стручних школа* А. Белић пише: „Како се гради футур? Од *хѡћу*, *хѡћеш*, *хѡћѣ*, *хѡћемо*, *хѡћете*, *хѡћѣ* гласе краћи облици: *ћу*, *ћеш*, *ће*, *ћемо*, *ћете*, *ћѣ*. Ти краћи облици или се додају крњем неодређеном глаголском облику (*писат* и *ћу* даје *писаћу*), те имамо *писаћу*, *писаћеш* или се садашњем времену краћих облика од глаг. *хтети* додаје неодређени глаголски облик (у овом је случају неодређени глаголски облик потпун, неокрњен): *ја ћу писати* итд. ... Као што се из горњих примера види, оба се футура граде и од трајних и свршених глагола” (Белић 2000: 76).

Слично стоји и у Белићевој *Граматици српскохрватског језика за трећи разред средњих и стручних школа*: „Футур (будуће време) се гради од енклитичког облика помоћног глагола *хтети* (*ћу*, *ћеш*, *ће*, *ћемо*, *ћете*, *ћѣ*) и *инфинитива* (или презента са свезицом *да*). Енклитички се глагол ставља испред инфинитива (или презента са *да*) кад је у реченици субјекат исказан: *ја ћу писати* или *ја ћу да пишем* или иза њега. Када се ставља иза инфинитива, тј. када субјекат засебном речју није исказан, онда сви глаголи – сем глагола на *ћи* – имају облик на сугласник *т* који испред *ћу* испада; код глагола на *ћи* – *ћи* се испред *ћу* и осталих облика – чува: *писаћу* – *писаћу*, *чинитћеш* – *чинићеш* и тако увек; *чинићѣ* (они) и сл.; али *доћу* *ћу*, *дићу* *ћемо* и сл. Из овога се види да се увек облик футура када се *т* губи пише заједно са глаголом: *писаћу*, *носићемо*, *прђће* и сл.; када је инфинитив потпун, пише се од-

војено: *дйћи ћете* и сл.” (Белић 2000: 228). – Дакле, нигде А. Белић за футур не користи термин *прост* глаголски облик. Зато је велико питање и, бар за нас, велика загонетка откуда тај термин (и његово тумачење) код Белићевог настављача Михаила Стевановића.

М. Стевановић у првом делу граматике *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма)* каже ово: „**Футур (будуће време)** има двојаке облике и само једни од њих су сложени, и то од енклитичког облика презента глагола *хтѣти* и инфинитива глагола који узимамо: *јаћ ћу пѣвати, тић ћеш пѣвати, онћ ће пѣвати, мић ћемо пѣвати, вић ћете пѣвати, онић ће пѣвати* и *дйћи ћу, дйћи ћеш, дйћи ће, дйћи ћемо, дйћи ћете, дйћи ће*. ...

Други облик футура је прост глаголски облик, као у примеру: *пѣваћу, пѣваћеш, пѣваће, пѣваћемо, пѣваћете, пѣваће*.

- а) Футур је редовно сложен облик од глагола у којих се инфинитив завршава на *-ћу*, без обзира на то да ли помоћни глагол стоји испред или иза глагола који се мења. А сложен је футур и од глагола с инфинитивом на *-ти* ако је помоћни глагол испред облика инфинитива.
- б) Међутим, ако инфинитив глагола на *-ти* долази испред помоћног глагола, футур је прост глаголски облик који се прави од скраћеног облика помоћног глагола *хтѣти* његовим срастањем с окрњеним обликом инфинитива. Пошто је тај облик постао једна реч, крајње *т* од инфинитива испред *ћ* од помоћног глагола нестаје зато што се садржи у томе *ћ*.
- в) Али се и тада облик футура може писати и као сложен облик од два још несрасла саставна дела: *пѣват ћу, пѣват ћеш, пѣват ће, пѣват ћемо, пѣват ћете, пѣват ће*. (Треба знати само да се у једном делу или било каквом писменом саставу не могу мешати ова два начина писања футура)” (Стевановић 1970: 352).

Шта су за М. Стевановића прости, а шта сложени глаголски облици, схватићемо из напомене дате у вези са обрасцима промене глаголских облика по врстама (седам Стевановићевих врста, наспрам осам Белићевих):

„У горњим обрасцима промена дати су само прости глаголски облици, тј. облици од по једне речи, према којима имамо и сложене глаголске облике, у чији састав улазе облици глагола од по две или више речи” (Стевановић 1970: 336).

Овакво, крајње поједностављено, тумачење простих глаголских облика изазвало је и погрешно гледање на структуру неких облика *футура I* – оних за које се тврди да су прости. Јер, ако је тачно – а то ни М. Стевановић не спори – да се прости глаголски облици граде од двеју основа (инфинитивне и презентске) помоћу наставака, а „већина глаголских облика има двојаке наставке: наставке за облик и личне наставке”, питамо се од које основе би се градио прости футур – инфинитивне или презентске? Ни од једне, него – како и сâм М. Стевановић каже – „од скраћеног облика помоћног глагола *хтѣти* његовим срастањем с окрњеним обликом инфинитива”. А, с друге стране, ако је тачна (а морала би бити!) следећа констатација: „Све афиксал-

не морфеме – префикси, суфикси и наставци за облик – по природи својој су *везане* (несамосталне) морфеме зато што само са творбеним и граматичким основама са којима ступају у везу имају значење, било творбено, било граматичко, као и зато што се ни у реченици, ни у језику уопште не налазе самостално, изван тих веза” (Станојчић/Поповић 2008: 72) – ако ово прихватимо, јасно је да енклитички облици *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће* не могу бити наставци јер се јављају и у слободној употреби, или још прецизније: никада се и не везују за глаголску основу.

Тако, дакле, футур I објашњава М. Стевановић. А као он или слично њему и скоро сви каснији настављачи.

У *Енциклопедијском лексикону Мозаик знања* (редактори и уредници Асим Пецо и Живојин Станојчић) – ни корак даље ни друкчије од М. Стевановића. И они кажу да футур може бити прост и сложен глаголски облик: „Futur kao prost gl. oblik tvori se od krnjeg oblika inf. i enkl. oblika prezenta gl. *ћети*, нпр.: *радићу* (< *радит-ћу*) ... Futur je redovno složen gl. oblik od glagola čiji se inf. завршава на *ћи* (*рећи ћу*) i od gl. sa inf. на *ти* ако помоћни глагол стоји испред inf. (*ја ћу радити*). Међутим ако помоћни gl. стоји иза облика inf. на *ти* – имамо два случаја: а) футур као прост gl. oblik *радићу* (< *радит-ћу*) i б) футур као сложен gl. oblik *радићу* (< *радим-ћу*) и *радим ћу*, видећемо да су оба облика идентична и по значењу и по функцији и по облику (и овај други се изговара *радићу*), разлика је само у писању, а то је већ ствар Правописа, конвенције, и нема много везе са грађењем глаголских облика. Или има – за оне за које је прости глаголски облик „глаголски облик састављен само од једне речи” и ништа више.

У *Граматици српског језика за гимназије и средње школе* боље су објашњени глаголски облици: „Прости глаголски облици граде се од презентске или од инфинитивне (аористне) основе додавањем на те основе наставака за облик (лични или нелични). ... Сложени глаголски облици јесу они који се састоје од помоћног глагола (*јесам, бити* или *хтети*) у личном (финитном) глаголском облику – обично енклитичком – и од одговарајућег глаголског придева (радног, трпног), односно инфинитива” (Станојчић/Поповић 2008: 118, 124). – Иако је све ово тачно речено, ипак за футур I, идући за М. Стевановићем, кажу да је „сложени глаголски облик који се од свих глагола гради: везом облика *презента помоћног gl. хтети*, најчешће у његовом краћем облику (*ћу, ћеш, ће; ћемо, ћете, ће*) и *инфинитива* глагола који се мења, по следећа два обрасца, ... – као сложени глаголски облик [ја] *ћу* певати ... – као прости глаголски облик *певаћу, певаћеш* ...

Прости облик футура I постао је додавањем енклитичких облика помоћног глагола *ћу, ћеш, ће; ћемо, ћете, ће* на окрњени (одбацивањем завршног -и) инфинитив, нпр., *певат-*: *певат-* + *ћу*, *певат-* + *ћеш*... → *певаћу, певаћеш*..., при чему је сугласник *т* из окрњеног инфинитива испао (неутралисао се) јер се већ садржи у артикулацији африкате *ћ*” (Станојчић/Поповић 2008: 125). – И овде се ваља упитати: како се може градити *прости* глаголски облик и без основе (инфинитивне или презентске) и без наставака? Никако – намеће се одговор, јер нити је (окрњени) инфинитив основа нити су енклитички облици *ћу, ћеш, ће; ћемо, ћете, ће* наставци.

Павица Мразовић каже да се футур I може градити од свих глагола (што је општепознато), да се гради од енклитичког облика презента помоћног глагола *хтети* и инфинитива глагола који носи значење (што нико не спори), ако испред глагола стоји заменица или нека друга реч, футур I, нпр. глагола *писати* гласи: *ја ћу писати ...* (и ово је тачно иако не каже да је то сложени глаголски облик), „ако потврдни облик футура I стоји сам или се њиме почиње реченица, енклитички облик се додаје на основу инфинитива (по одбијању наставка *-ти*): *писаћу, писаћеш ...*” (Мразовић 2009: 154, 155). – Ово последње захтева коментар. Енклитички облик се, дакле, не додаје на (окрњени) инфинитив, као код М. Стевановића, нити на супин, као код А. Белића, него „на основу инфинитива (по одбијању наставка *-ти*)”. „Основа инфинитива” је ваљда исто што и „инфинитивна основа”, која је, по овој ауторки, код глагола који се у инфинитиву завршавају на *-ћи* или *-сти* најчешће једнака презентској, нпр. од глагола *пећи, зепсти, црпсти* инфинитивна основа која је једнака презентској гласи *пек-, зеп-, црп-*. Наш став о добијању инфинитивне и презентске основе, о њиховом међусобном односу и сл. – познат је (в. Стакић 2010: 96–104). Али кад би се и могла тако одредити (а не може!) инфинитивна основа, опет би се морало објаснити с испред *ћу, ћеш ...* и његов алтернант *ш* у футуру глагола типа *јешу, спешу, озенишу* и сл. Тешко је, немогуће је прихватити њен нови и оригинални начин добијања „основе инфинитива” код глагола који се у инфинитиву завршавају на *-ћи* и *-сти* – одбијањем наставка *-ти*. Самим тим, део футура типа *писаћу, јешу* испред енклитичких облика *ћу, ћеш ...* не може бити „основа инфинитива”. Истине ради, треба рећи да ова ауторка нигде не каже да футур I може бити и прости глаголски облик.

Аутори Предраг Пипер и Иван Клајн у граматици са претенциозним насловом *Нормативна граматика српског језика* кажу, попут многих других, да футур први има и просте и сложене облике. А шта подразумевају под терминима *прости* и *сложени* глаголски облици објаснили су мало раније: „Глаголски облици према степену сложености могу бити једночлани (нпр. *читај*), двочлани (нпр. *читао је*) или трочлани (*био је читао*). Једночлани глаголски облици називају се прости, а двочлани и трочлани – сложени.

Прости глаголски облици граде се додавањем наставака на презентску основу (нпр. *пише-мо*) или на инфинитивну основу (нпр. *писа-х*)” (Пипер/Клајн 2013: 150). – Ово последње је тачно, само не зна се како би се овде уклопио прости футур кад он нема ниједну од ових двеју основа, а ни наставке схваћене као везане морфеме које се не јављају у слободној употреби. Они тај проблем решавају оригинално: основу не помињу, а испред енклитичких облика помоћног глагола *хтети* додају цртице и тако их „претварају” у наставке. Ево шта кажу: „У простим облицима футура I две глаголске коренске морфеме налазе се у истом сложеном граматичком облику у којем краћи облици другог глагола (помоћног глагола *хтети*) носе граматичко значење будућег времена, нпр. *разуме-ћу*. Краћи облици помоћног глагола *хтети* у саставу једночланог футура I јесу следећи

ј е д н и н а	м н о ж и н а
1. л. <i>-ћу</i>	<i>-ћемо</i>
2. л. <i>-ћеш</i>	<i>-ћемо</i>
3. л. <i>-ће</i>	<i>-ће</i> " (Пипер/Клајн 2013:173).

– Јесте оригинално, али да ли је и тачно? У простом облику футура I, по њима, нема основе него се „две глаголске коренске морфеме налазе у истом сложеном граматичком облику”. Ако и оставимо по страни могућу забуну како се у простом облику нађе сложени граматички облик, остају друга важна питања: да ли је прости футур сложеница?, у коју врсту сложеница бисмо га убројали (са спојним вокалом или без њега)?, да ли су у примерима *разу-мећу*, *неваћу*, *размислићу* и сл. две коренске морфеме (јер део испред *ћу* није корен)?, на шта се, на крају крајева, додају *-ћу*, *-ћеш* и сл.? Није тешко, разуме се, одговорити на ова питања. Футур први није сложена реч (сложеница) како се она објашњава у граматичкој литератури. Део испред *ћу*, *ћеш*... није корен, није ни основа (ни инфинитивна ни презентска), а шта јесте, видећемо касније у анализи. Не каже се додуше да су облици *-ћу*, *-ћеш*, *-ће* ... граматички наставци, али додавање цртице испред њих сврстава их неминовно у наставке (јер суфикси свакако нису). Морфеме не постају морфолошки наставци тако што ће им се додати цртице испред, него обрнуто – када морфеме стекну статус наставака, морају се обележити цртицама испред. А енклитички облици *ћу*, *ћеш*, *ће* ... постали би морфолошки наставци тек онда када се не би употребљавали у слободној употреби (нпр. у сложеном футуру) и када би се изгубила свака веза са глаголом *хтети* (упор. наставке презента, аориста, имперфекта и свих других простих глаголских облика). На крају, чему служе напомене типа: „У футуру I треће лице једине и треће лице множине увек су једнаки међу собом”? Нису никад једнаки јер је у трећем лицу једине *ће*, а у трећем лицу множине *ћѐ* (упор. 3. л. једн. *пѐваће* : 3. л. мн. *пѐваћѐ*).

Друкчије и од М. Стевановића и свих других које смо навели, о облицима футура I пишу Радоје Симић и Мирослав Николић.

Радоје Симић у својој *Српској граматички I* не говори о футуру као простом глаголском облику. А пре тога, и уопштено, за глаголске облике каже: „Српски глаголи творе своје облике на више начина. Један је истоветан као и код других врста речи: на основу се додају наставци. Други је начин описан: обједињују се два или више облика у једну функционалну целину. Први су облици *прости*, други *сложени*, *описни*” (Симић 2001: 181). – Није, дакле, најважније и није једино важно за просте глаголске облике да се састоје од једне речи него да се у њима „на основу додају наставци”. Зато и није употребио термин *прости* облик за футур I, него то овако објашњава: „Када се помоћни глагол нађе у положају иза инфинитива, футур се изговара и пише на следећи начин:

у глагола на *-ћи* увек се помоћни глагол и инфинитив пишу као две речи: *доћи ћу*, *доћи ћеш*...; *рећи ћу*, *рећи ћеш*...;

у глагола на *-ти* при *изговору* се изоставља крајње *-и*, а *т* се губи испред *ћ*, што се у писму често бележи, па се тај облик футура пише као једна реч: *писаћу*, *закаснићу*, *доћу*” (Симић 2001: 198). – А да ли се нешто пише као једна или као две речи предмет је право-

писа а не граматике. Граматички би било погрешно, а то аутор има у виду, тврдити да је футур овога типа прост облик само зато што се пише као једна реч, за граматiku је проста реч она у којој се на *основу* додају наставци.

Мирослав Николић слично али још одлучније доказује да не постоји прости облик футура I, да је он увек сложен глаголски облик. Ево шта он каже у својим универзитетским предавањима из Морфологије: „Иако се у нашим приручницима тврди да футур I може бити прост и сложен гл. облик, треба га сматрати само сложеним, јер се твори од двају других глаголских облика – инфинитива глагола који се мења и енклитичких облика презента помоћног глагола *хтети*. Ако је исказан субјекат (именицом или заменицом), онда иза њега долази енклитички облик + инфинитив неког глагола, а ако субјекат није исказан, онда код глагола на *-ти* имамо окрњени инфинитив (без финалног *-и*) и енклитички облик презента помоћног глагола *хтети*, који се пише спојено, заједно са окрњеним инф. обликом, нпр.:

једнина	множина
1. л. ја ћу радити / радићу	ми ћемо радити / радићемо
2. л. ти ћеш радити / радићеш	ви ћете радити / радићете
3. л. он (она) ће радити / радиће	они (оне) ће радити / радиће

Одрично: *нећу радити, нећеш радити* итд.

Облици типа *радићу* настали су од *радит+ћу*, што одређеним фонетским променама даје *радићу*. Наиме, елеменат гласа *т* већ имамо у *ћ*, па упрошћавањем сугласничке групе *тћ* добијамо само *ћ*. Једноставно речено, у *радићу* од *радит+ћу* имамо регуларну алтернацију *тћ/ћ*. Резултати те промене огледају се код нас и у писму, дакле *радићу*, док код Хрвата имамо *радит ћу*, које се по правилу чита као *радићу* (ако не, како се понекад може чути, *радити ћу*). Да је футур I сложени глаголски облик и кад енклитика стоји иза инфинитивног облика, показују глаголи I врсте на *-ћу*, код којих, у књижевном језику, и у говору и у писму, имамо *доћу ћу, рећу ћу, онћу ћу се* итд.” (Николић ? : 27). – Као М. Николић, и ми сматрамо да је футур само сложен глаголски облик и покушаћемо то детаљно да образложимо. Али пре тога прегледаћемо и две хрватске граматике.

У *Хрватској граматизи* Е. Барић и групе аутора наилазимо прво на поједностављен опис глаголских облика: „Glagolski oblici od jedne riječi zovu se jednostavni, nesložni ili sintetski, a od dviju i više riječi složeni ili perifrastički” (Барић *et al.* 2005: 233). А о футуру глагола на *-ти*, што нас посебно занима, каже се: „Kada infinitiv na *-ti* dolazi prije oblika pomoćnoga glagola, infinitiv obično u govoru gubi svoj nastavak *-ti* i provodi se jednačenje fonema prema mjestu tvorbe, ali se u pismu ispušta samo krajnje *-i*:

Govori se	Piše se
<i>pítaću</i>	pitat ću
<i>grīšću</i>	<i>grist ću</i>

То није никакво посебно правило за писање футура I, већ се ради о правилним гласовним алтернацијама” (Барић *et al.*: 2005: 241). – Ми овде посебно истичемо две појединости: прво, не пише се футур никад као једна реч, али се изговара и, друго, ни за изговорну варијанту не каже се да је прости футур.

Слично глаголске облике описују и Јосип Силић и Иво Прањковић:

„Glagolski se oblici dijele na **jednostavne** i **složene**. Jednostavni su glagolski oblici oni koji se tvore od jednoga glagola, a složeni oni koji se tvore od dvaju ili triju glagola, od kojih su drugi i treći pomoćni. Pomoćni su glagoli *biti* i *htjeti*” (Силић/Прањковић 2005: 58) – А за грађење футура I, поред осталог, кажу: „Kad se futur prvi tvori od infinitiva i nenaglašenih oblika pomoćnoga glagola *htjeti*, nenaglašeni oblici pomoćnoga glagola *htjeti* mogu dolaziti i iza infinitiva i ispred infinitiva. Kad dolaze iza infinitiva, infinitiv se rabi bez završnoga *i*: (inf. *čitati* > *čitati*) *čitati* *ću*, *čitati* *ćeš*, *čitati* *će*, *čitati* *ćemo*, *čitati* *ćete*, *čitati* *će*. Tada se *t* ispred oblika prezenta pomoćnoga glagola *htjeti* ne izgovara [čitaću], [čitaćeš], [čitaće], [čitaćemo], [čitaćete], [čitaće]” (Силић/Прањковић 2005: 91).

– И овде се тврди да се футур овога типа различито пише (нпр. *читат ћу*) и различито изговара: [*чѐтаћу*]. Ово је за нас веома важно јер индиректно осветљава футур I у српском језику.

Анализа. Пођимо од неоспорних факата. Футур I (будуће време) гради се од презента помоћног глагола *хтети* и инфинитива глагола који се мења. Пун облик презента помоћног глагола: *хоћу*, *хоћеш*, *хоће*, *хоћемо*, *хоћете* *хоће* употребљава се у посебним и ипак ретким ситуацијама: кад се наглашава (*Хоћу радити, него шта ћу*); када се изостави инфинитив, а из контекста се подразумева (*Хоћеш ли студирати? Хоћу [студирати]*) и испред упитне речце *ли* (*Хоћеш ли устати рано?*). Када се говори о морфолошкој структури футура I, мисли се на облике који су у најчешћој употреби, облике који се граде од енклитичког облика помоћног глагола *хтети* (*ћу*, *ћеш*, *ће*, *ћемо*, *ћете*, *ћѐ*) и инфинитива глагола који се мења. Из тога већ следи да је футур I сложени глаголски облик. Факат је и да се енклитички облици помоћног глагола могу наћи испред и иза инфинитива. Испред – када је исказан субјекат или неки други реченични конституент испред футура, а иза – када реченица почиње футуром. Додаћемо још и оно општепознато – инфинитив се у српском језику завршава на *-ти*, *-ћи* и *-сти*. Све ово није спорно. А нису спорни ни облици футура када енклитички облици помоћног глагола долазе испред инфинитива: (*Ја*) *ћу путовати*; *Сутра ћу пливати*; *Тихо ћу говорити* и сл.

Разлике међу граматичарима су само када је реч о футуру код којег су енклитички облици иза инфинитива. Већина, видели смо, тврди да су ти облици прости кад се инфинитив завршава на *-ти* или *-сти*: *читаћу*, *радићу*, *волећу*, *јеућу*, *паућеш*, *срећеш* и сл. Занимљиво је да нико од њих при класификовању глаголских облика не ставља футур у обе групе – просте и сложене – него само у сложене глаголске облике. А у анализи сложени су им

само облици од глагола са инфинитивом на *-ћу* (*пећу ћу, доћу ћеш, моћу ће* и сл.), а прости су такви футури од глагола са инфинитивом *-ти* и *-сти* (*радићу, читаћеш, ручаће; сеићу, јеићеш, паиће* и сл.). За нас су и ови последњи сложени. Тако мисли и М. Николић. А тако, много пре нас, пише и Тома Маретић, с тим што он и не одобрава писање облика *мислићу* и сл.: „Svi pisci rastavljaju enklitike od riječi s kojima ih akcent veže u jednu cjelinu, npr. *govorio sam, kupila si, čudim se* itd., па тако је и Вук чинио, али у футуру је он писао: *misliću, čuvaćeš, plešćemo* itd. зато што он никад није писао *mislit, čuvat, plest* држећи да су то дијалектизми, а право књижевно да је *misлити, čувати, pleсти* itd. Pisati пак *misлити ćу, čувати ćеш, pleсти ćемо* није Вук могао јер таквих футурних облика није он никад чую у добром шtokавском народном говору. Али кад сви пишемо *опет ćу* (доћи), *двaпут ćеш* (дати), *кад ćеш* (отићи), *сад ćемо* (видјети), према говоримо *опећу, двaпућећ, каћећ, саćeмо*, мислим да није противно фонетичком правопису ни писање *misлит ćу, čуват ćеш* ... особито што се облици *misлит, čуват* често налазе у народним пјесмама свих шtokавских говора; уосталом, писању *misлиću* противи се чињеница што се енклитике никад не пишу заједно с ријечју која је пред њима (дакле не *govoriosam, čudимse*, него *govorio sam, čудим se* itd.)” (Maretić 1963: 44, 45). – Мислимо да ово последње поређење није адекватно јер се фонетски у изговору ништа не мења у примерима *говорио сам, чудим се*, а у футуру је неминовно долазило до алтернације *m : ø* и *c : ш* испред *ћ* (упор. *радит + ћу* → *радићу, плест + ћу* → *плеићу*). Остале су две могућности писања: онако како се изговара *радићу, плеићу* (јер није погодно **ради ћу, *плеићу*), или од чега потиче *радит ћу, плест ћу*. Српски правопис је усвојио ово прво, хрватски – оно друго. Само што ни писање ни изговор не показују праву слику граматичке, морфолошке структуре оваквих облика футура.

Подсетимо се: за М. Стевановића футур је увек сложен од глагола са инфинитивом на *-ћу*, а ако се завршавају на *-ти*, футур је сложен ако је инфинитив иза енклитичких глаголских облика, а прост ако инфинитив долази испред помоћног глагола. А онда следи занимљива констатација: „Али се и тада облик футура може писати као сложен облик од два још несрасла саставна дела: *пѣват ћу, пѣват ћеш, пѣват ће, пѣват ћемо, пѣват ћете, пѣват ће*. (Треба знати само да се у једном делу или било каквом писменом саставу не могу мешати ова два начина писања футура)” (Стевановић 1970: 352). – Да ли нису срасла та два дела (А Вук је још писао *мислићу, чуваћеш, плеићемо* ...) или је то био уступак западној, хрватској варијанти – питање је. Слично стоји и у Правопису из 1960. године: „... Ако помоћни глагол долази непосредно иза инфинитива глагола на *-ти*, онда се футур *Ћ* пише на два начина:

као једна сложена реч:
носићу, плеићу и
 као сложен глаголски облик
носит ћу, плест ћу.

Сложени начин писања (*носићу, плеићу*) заснован је на фонетском принципу, а несложним начином писања чувају се у писму саставни делови овога глаголског времена (*носит ћу, плест ћу*). Оба начина писања имају дугу

традицију и своју оправданост, па се стога стављају као двострукост на читавом подручју српскохрватског језика према слободном избору самога писца. Дакако, у једном чланку, задатку, расправи или књизи може се употребити само један од споменутих начина, онај који одабере писац” (Правопис 1960: 83). – Те „двострукости” нема у Правопису из 2010: „Енклитички облици помоћних глагола спајају се само у футуру од глагола на *-ти*: *занаћу, знаћеш, знаће, знаћемо, знаћете, знаће, трећићу, одвешћемо, чућеш* итд. Од глагола на *-ћи* твори се само сложени футур: *он ће доћи, доћи ће, изаћи ћу* и сл.” (Правопис 2010: 91). – Могли бисмо се упитати шта бй са „дугом традицијом” и „оправданошћу” двоструког писања. Пре ће бити да је то био договорени уступак хрватској пракси писања овог глаголског облика. Али то није ни важно и ми се тим питањима не бисмо посебно бавили да не сматрамо да је управо писање разлог што су М. Стевановић и сви који су ишли за њим говорили о простом футуру. А ми и даље, и са још већим уверењем, тврдимо да нема простог футура, постоји само футур као сложени глаголски облик.

У Правопису Милорада Дешића (и у старијем издању из 1994. г. и у новом издању из 2015. г.) не квалификује се футур ни као сложен ни као прост облик, али се веома прецизно и тачно описује како се пише: „Писање футура нешто је сложеније. Наиме, његови делови пишу се растављено ако се помоћни глагол (*ћу, ћеш...*) налази испред инфинитива на *-ти*: *ја ћу купити, ти ћеш трести*, а састављено кад је помоћни глагол иза таквог инфинитива: *купитићу, трестићеш*. Футурски облици глагола на *-ћи* увек се пишу одвојено, без обзира на редослед њихових делова: *ја ћу наћи* и *наћи ћу, он ће поћи* и *поћи ће*” (Дешић 2015: 106). – Овакво представљање писања футура I у суштини се подудара са нашим ставом о његовој морфолошкој структури. Наиме, ми сматрамо – и то је основна идеја и циљ овога рада – да је футур I сложени глаголски облик састављен из два засебна дела – инфинитива (или супина) глагола који се мења и енклитичких облика презента помоћног глагола *хтети*; ти делови се у нашем књижевном језику и по нашем Правопису пишу одвојено кад се енклитички облици налазе испред инфинитива, а кад стоје иза инфинитива, опет се пишу одвојено ако се тај инфинитив завршава на *-ћи*, а састављено ако се завршава на *-ти* или *-сти*.

А сада – о саставним деловима сложеног футура. Овај глаголски облик састоји се, рекосмо, од инфинитива и енклитичких облика презента помоћног глагола *хтети*. Енклитички облици су увек исти: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ћѐ*, без обзира на позицију у оквиру футура (да ли стоје испред или иза инфинитива). А није тако одувек било. Некада се футур свршених глагола изражавао презентом, а футур несвршених глагола – конструкцијама састављеним од презента глагола *имам, хоћу* и *буду* и инфинитива глагола који се мења. У штокавским говорима, већ пре писаних споменика, развија се нарочити облик за футур од скраћених облика презента глагола *хтѐти* и инфинитива. Та ће конструкција временом потиснути из употребе све друге начине образовања футура – и конструкције са *будем* и *имам* и перфективни презент у функцији футура (в. Белић 1999: 389). Што се тиче инфинитива, сви се слажу да он у оквиру футура увек има пуни облик ако се налази *иза* енклитичких

облика помоћног глагола, а кад стоји *испред* тих енклитика, има пуни облик само ако се инфинитив завршава на *-ћи* и пише се одвојено од енклитика, а ако се завршава на *-ти* или *-сти*, јавља се у облику без крајњег *-и* и пише се, по нашем фонетском Правопису, сатављено са енклитикама, при чему се јављају његови аломорфи изазвани морфонолошким алтернацијама $t : \emptyset$ и $c : ш$ испред $\check{h}$ ($t : \emptyset$ у нпр. *радићу* < *радитћу* < *радит* + *ћу*; $t : \emptyset$, $c : ш$ у нпр. *јешћу* < *јесћу* < *јестћу* < *јест* + *ћу*).

Тај облик инфинитива, без крајњег *-и*, М. Стевановић назива „окрњени облик инфинитива”, а по А. Белићу, такви облици (без *и*) почињу се у нашим споменицима употребљавати од XIV века, то су стари облици супина, који су се у штокавским говорима ограничили на футур: *купит-ћу* што је дало *купићу* и сл.

Могу ли облици футура типа *радићу*, *купићу*, *јешћу* и сл. бити *прости* глаголски облици? Да – за оне који поједностављено тумаче такве облике, изједначају просте и једночлане облике (састоје се од једне речи). Не – за нас и за све оне који *просте* глаголске облике схватају као синтезу глаголске основе (презентске или инфинитивне) и обличких наставака. Конкретно речено, у облицима *радићу*, *купићу*, *певаћу*, *знаћу* и сл. део испред енклитике (*ради-*, *купи-*, *пева-* и сл.) није инфинитивна основа иако се код тих и неких других глагола облички са њом подудара, оне који би размишљали у том правцу демантују облици тог истог футура од глагола чији се инфинитив завршава на *-сти*: *срешћу*, *паићу*, *јешћу*, *плешћу* и др. (инфинитивна основа тих глагола је *срет-*, *пад-*, *јед-*, *плет-* и др.). Ваља објаснити, разуме се, фонему *ш*, која се не може добити од t (d) испред $\check{h}$, за такву гласовну промену наука о језику не зна. То *ш* потиче од c једначењем сугласника по месту творбе (испред $\check{h}$) и то није спорно, а c налазимо само у инфинитиву (*срести*, *пасти*, *јести*, *плести* и др.). И још нешто – не одбацује се у футуру наставак *-ти* од инфинитива јер оно што остаје није морфема (упор. **срес-*, **нас-*, **јес-*, **плес-* и сл.), него се за футур узима стари супин, подударан са инфинитивом без крајњег *-и*, а његови аломорфи *среш-*, *паи-*, *јеш-*, *плеш-* и сл. добијени су фонетским путем, после неминовног губљења t испред $\check{h}$ и једначења по месту творбе сугласника c испред $\check{h}$ или после алтернација $t : \emptyset$ и $c : ш$.

Енклитички облици у примерима футура *вòлећу*, *вòлећеш*, *вòлеће*, *вòлећемо*, *вòлећете*, *вòлећē* и сл. нису морфолошки наставци иако се налазе позиционо на месту наставака. Да би постали наставци, морали би изгубити самосталну употребу и семантичку, обличку и сваку другу везу са глаголом *хтети*. То су посебни чланови сложеног футура који се у оваквим облицима, по нашем Правопису, пишу сатављено са аломорфима инфинитива (супина). Додајмо и то да алтернације $t : \emptyset$ и $c : ш$ нису се јавиле зато што се овакав облик футура пише као једна реч, јер по хрватском Правопису пише се са две речи а изговара као и код нас: пише се *нитат ћу*, *грисст ћу* а изговара се *níтаћу*, *грíшћу*. Битно је, дакле, не да ли се пише као једна или као две речи него то што инфинитив (супин) и енклитички облици презента глагола *хтети* чине једну изговорну целину, а да ли ће се писати као једна или као две речи није предмет граматике, него правописа.

На крају, још неколико речи о сложеним облицима футура од глагола чији се инфинитив завршава на *-ћи*. Сви се слажу у једном: футур од таквих глагола увек је сложен: *ја ћу рећи* и *рећи ћу*. То је тачно, а видели смо да је и код свих осталих глагола футур увек сложен облик. Сви такође мисле да је футур оваквих глагола увек двочлан, тј. да се инфинитив и енклитички облици увек пишу одвојено. И то је тачно, ако се мисли само на књижевни језик. У народним говорима и тај се футур може чути као једна реч. Један пример нашли смо код А. Белића: „Треба напоменути да се у већини футурских облика налази краћи облик инфинитива: *писа(м)ћу*, *чува(м)ћу* итд. поред *доћи ћу* итд. (исп. и *доћу*)” (Белић 1999: 444). Понеки пример наћи ћемо и у Кочићевим делима, разуме се, у говору ликова: „Сад ће те двије године протећи к’о ладна вода, п’ онда, ко си, ти си! *Доћ’ће* он, болан! (Туба 45); Столе мој, крви моја, тражићемо ми своју праву. *Ић’емо* ми у Беч (Гроб Слатке душе 75); Дети, Дојто, *доцес* [доћеш] ти по’ свабину томанду (Јуре Пилиграф 118); Ама, то није у најмању руку у реду да рече један *рећемо* каз’ти, царски службеник (Јазавац пред судом 172)” (Петар Кочић, Сабрана дјела, Књига I, Сарајево 1967). – У штампању примећују се интерванције, највероватније лекторске, нпр.: *доћ’ће* [доће] (тешко је замислити да Кочићеви јунаци говоре *доћ’ће*), или *ић’емо* (са апострофом којему ту никако није место).

Много више примера нашли смо у монографији Драгољуба Петровића *О говору Змијања*: „Футур глагола на *-ћи* доследно се појављује у формама са редукцијом ове морфеме: *рећемо*, *наћемо*, *ићемо*, *реће* да е излудио, *наће* вас, *доћу* ја у кућу, *доће* до поноћи”. Додајмо томе и два примера из приложених Текстова – Згрнемо жито око стожера, *рећемо*; ... *оцећу* му главу док наљезем ... (Петровић 1973: 172). – Примери су поуздани, али објашњење да се футур глагола на *-ћи* доследно појављује са редукцијом „ове морфеме”, требало би изменити те да гласи са редукцијом тога завршетка јер *-ћи* у инфинитиву није морфема него фонолошки завршетак.

Нашли смо подоста примера и код Милорада Дешића, у његовој дисертацији *Западнобосански ијекавски говори*. Иако у одељку Морфологија М. Дешић не говори посебно о футуру I уопште, па самим тим ни о футуру глагола са инфинитивом на *-ћи*, у обимном материјалу датом као илустрација других појава нашли смо доста примера оваквог футура: *и-ћемо*, *на-ћемо*, *и-ће*, *про-ће*, *ре-ћемо*, *до-ћемо*, *пријé-ћемо*, *утè-ће*, *до-ће*, *и-ћу*, *ту-ће*, *до-ћу*, *до-ћеи*, *оце-ће*. Додајмо још неколика примера из Дешићеве грађе: *наћемо јáе којò*; *и-ће сãт синòвма*; *иће Стòјку*; *ићемо Бошњáковићу*; *иће ун Душком у Нòви Сãт*; *ићемо искати да нас приòмогнù*; *иће полáгати*; *бòй се пòбјеће*; *бòй се тýће га* (Дешић 1976: 187).

Иако су сви примери из народних говора, иако овај облик футура није прихваћен у књижевном језику, ваља га забележити и објаснити. За разлику од футурских облика *радићу*, *срешћу*, код којих имамо алтернације *t* : *ø* и *s* : *ћ*, овде имамо своје врсте хаплоглогију, тј. губљење завршетка *-ћи* испред енклитичких облика *ћу*, *ћеш...*, који почињу гласом *ћ*, са, вероватно, аналошким наслањањем на футуре типа *радићу*, *јешћу* и др.

Закључне напомене. Облици футура у савременом српском језику су увек сложени облици састављени од инфинитива и презента помоћног глагола *хтети*. Пуни облици презента глагола *хтети* ређе се користе у футуру – само кад се посебно наглашавају и кад се нађу испред упитне речце *ли*. Најчешће је футур, дакле, перифрастична конструкција састављена од скраћених, енклитичких облика презента помоћног глагола *хтети*: *ћу*, *ћеш*, *ће*, *ћемо*, *ћете*, *ћē* и инфинитива глагола који се мења.

Некада је футур зависио од глаголског вида – код свршених глагола у функцији футура употребљавао се презент, а код несвршених глагола поред *хоћу*, употребљавали су се још и *имам* и *будем* са инфинитивом глагола који се мења. Времном су облици са глаголом *хтети* уз инфинитив потиснули из употребе све остале облике футура – и презент перфективних глагола у улози футура и све друге помоћне глаголе уз инфинитив глагола који се мења.

Футур I у савременом српском језику не може бити прости глаголски облик јер се сви прости глаголски облици граде од презентске или инфинитивне основе и наставака за облик, а једночлани футури (двочлани ни за кога нису спорни) немају ни једно ни друго: у примерима *радићу*, *купићу*, *спреићу*, *паићу* и сл. део испред енклитичких облика није инфинитивна основа (иако се почесто облички са њом подудара), што поуздано потврђују глаголи на *-сти* и њихов једночлани футур: *јеићу*, *спреићеш*, *паиће*, *плеићемо*, *сеићете*, *боићē* – инфинитивна основа ових глагола није **јеи-*, **спреи-*, **паи-*, **плеи-*, **сеи-*, **бои-* него *јед-*, *спет-*, *пад-*, *плет-*, *сед-*, *бод-*. Никаквим чаробним штапом, никаквом гласовном променом не могу *т* и *д* прећи у *с* (>*ш*). Све ово и кад оставимо по страни сасвим логично питање: откуд инфинитивна основа у грађењу будућег времена. С друге стране, ни енклитички облици *ћу*, *ћеш*, *ће*, *ћемо*, *ћете*, *ћē* нису морфолошки наставци јер нису везане морфеме (које само кад су додате на основу имају граматичко значење) него имају и слободну употребу и у њима се јасно виде скраћени, енклитички облици презента глагола *хтети*, што се не може рећи за морфолошке наставке простих глаголских облика. Облик футура (једночлан или двочлан) не мења, дакле, сложеност, дводелност њихову – увек су састављени од аломорфа инфинитива глагола који се мења и енклитичких облика помоћног глагола *хтети*.

Грамматички гледано, футур је увек сложен и двочлан глаголски облик, а у писању његов формални облик (једночлан или двочлан) зависи од реда његових делова, од завршетка инфинитива и од правописне конвенције. Ако је инфинитив иза енклитика, увек је двочлан. Ако је испред енклитика, двочлан је кад се завршава на *-ћи*, а кад се завршава на *-ти* и *-сти*, једночлан је (не и прост!), по нашем правописном решењу, по хрватском Правопису и тада је двочлан.

ЛИТЕРАТУРА

- Барић и др. 2005:** Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Zinka, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Белић 1999:** Александар Белић, *Историја српског језика*, Изабрана дела Александра Белића, том 4, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2000:** Александар Белић, *Граматику. О граматикума*, Изабрана дела Александра Белића, том 12, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дешић 1976:** Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Дешић 2015:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика*, Београд: Klett.
- Ђорђић 1975:** Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад: Матица српска.
- Маретић 1963:** Tomo Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Мозаик знања 1972:** Asim Peco i Živojin Stanojčić (redaktori i urednici), *Srpskohrvatski jezik : Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja*, I, Beograd: Interpress.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović u saradnji sa Zorom Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Николић:** Мирослав Николић, *Предавања из Морфологије – Глаголи* [скрипта за студенте].
- Николић 1995:** Светозар Николић, *Старословенски језик I*, Београд: Требник.
- Петровић 1973:** Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер/Клајн 2013:** Предраг Пипер и Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватског књижевног језика са правописним речником*, Нови Сад: Матица српска
- Правопис 2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурница, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Силић/Прањковић 2005:** Josip Silić i Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Симић 2001:** Радоје Симић, *Српска граматика I. Увод, фонологија, морфологија*, Београд: МХ Актуел.
- Стакић 2010:** Милан Стакић, *Морфо(но)лошке теме*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Станојчић/Поповић 2008:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, једанаесто, прерађено издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић 1970:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.

Milan V. Stakić

THE FORMS OF FUTUR I (FUTURE SIMPLE TENSE) IN SERBIAN

Summary

Despite the fact that contemporary grammars of Serbian tend to identify both complex forms such as *ja ću pevati*, *doći ću* and simple forms such as *pevaću*, *pevaćeš* as Futur I (Future Simple Tense) in this paper, we argue that in contemporary Serbian Futur I can only be seen as a complex verb form.

Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О КОНЕКТОРИМА КОЈИМА СЕ СИГНАЛИЗИРА ПРОМЕНА ПРЕДМЕТА ДИСКУРСА

У раду се описују конектори којима се у дискурсу обележава промена предмета („теме“) – *а, елем, иначе, него, узгред (буди речено)*, као и њима блиски изрази – *е, е сад(а), што се тиче, кад је реч о*. На примерима из корпуса разговорног језика, као и из писаних извора, идентификују се разлике у функцијама појединих конектора, као и њихове стилске специфичности. У закључку коментаришемо резултате и указујемо на могуће теме нових истраживања на које добијени налази упућују.

Кључне речи: конектори, промена теме, промена предмета, лингвистика текста, анализа дискурса, семантика, прагматика

1. Увод

Циљ овог рада је да опише једну класу конектора – оних којима се сигнализира промена предмета дискурса. Тај опис треба да покаже који су типични маркери промене предмета у дискурсу и какве су разлике – формалне и семантичке/прагматичке – унутар те групе.

Под конекторима подразумевамо речи и изразе чија функција није да допринесу пропозиционом садржају исказа чији су део, већ да сигнализирају однос између сегмента дискурса у ком се налазе и сегмента дискурса који му непосредно претходи. Осим тога, иако постоје изузеци, конектори типично имају и следећа два својства: (1) синтаксички су издвојени, што се види по томе што за себе не могу везати енклитике (прозодијски показатељ те издвојености су паузе и/или промена висине/јачине тона у односу на окружење, док се у писању то сигнализира одговарајућом интерпункцијом); (2) теже да заузму иницијалну позицију унутар сегмента дискурса коме припадају, тј. да се нађу на почетку или што ближе почетку реченице или реплике,

---

* msc@fil.bg.ac.rs

а кад је реч о већим сегментима дискурса, као што је нпр. пасус писаног текста, да се нађу у првој реченици итд.

За ове јединице у лингвистичкој литератури постоји на десетине различитих термина: *дискурсни маркери*, *дискурсни конективи*, *дискурсне партикуле*, *прагматичке партикуле* итд. (за исцрпан попис различитих термина в. Фрејзер (1999) или Шифрин (2003), а на српском Мишковић Луковић (2006)). У сербокроатистичкој литератури уобичајило се термин *текстуални конектор*, који је увела М. Велчић (1987). У овом раду користећемо пак термин *конектор*, који сматрамо прикладнијим јер се конектори, начелно гледано, употребљавају како у писаном, тако и у говореном језику; штавише, има конектора, како ћемо видети и у овом раду, који су карактеристични управо за разговорни језик, док су у писаном далеко мање обични, а то је разлог више да се термином не сугерише како су везани само за графички медијум. Уз све то, термин *конектор* је и економичније решење од термина *текстуални конектор*.

Под *предметом дискурса* подразумевамо његову тему – то је појам или питање којим се обједињује читав садржај неке дискурсне форме, било да је у питању разговор, излагање, извештај, расправа, приповетка итд. Иако је реч *тема* у општој лексици у овом значењу уобичајенија него *предмет*, ипак се одлучујемо за термин *предмет*, јер се термин *тема* користи и да означи функцију на плану информативне структуре клаузе (*тема* и *рема*, уп. Поповић 2004), па таквим избором избегавамо потенцијалне термилошке неспоразуме.

Наравно, неки облици дискурса не морају бити обједињени само једним предметом, а неки, нарочито ако су дужи, могу имати један општи предмет који се може рашчланити на више потпредмета. Такође, у неком сегменту дискурса основни предмет се може привремено потпуно напустити увођењем дигресије. У свим овим случајевима прелазак с једног на други (пот)предмет по правилу се на неки начин сигнализира – прозодичким средствима у говору, а графичким у писању (белине, посебан слог за наслове и поднаслове и сл.), а у оба медијума га је могуће обележити и различитим конекторима.

Како истиче Фрејзер (1999), конектори којима се сигнализира промена предмета – или, краће, предметни конектори – разликују се од других типова конектора по томе што не имплицирају никакав специфичнији семантички однос између *садржаја* сегмената које повезују, већ само сигнализирају прелазак с једног предмета на други (отуд их он не убраја у дискурсне маркере, већ у групу тзв. прагматичких маркера, уп. Фрејзер 1999; 2006). За разлику од тога, други типови конектора најављују у каквом је семантичком односу сегмент коме припадају према претходном садржају и очекивањим која из њега проистичу и, по природи ствари, најчешће повезују сегменте који се баве истим предметом. Ово је могуће илустровати и на примеру конектора у српском. Рецимо, супротни конектори (*међутим*, *додуше*, *пак*, *напротив* итд.) имплицирају да сегмент дискурса у ком се налазе доноси неку противречност, контраст, поништава очекивање које ствара садржај претходног сегмента дискурса итд., док конектори које бисмо условно могли звати саставним подразумевају да се претходни садржај у наставку само проширује садржајем

који му је сагласан и само га додатно потврђује (*такође, поред тога, осим тога* и сл.), појачава (*штавише, усталом*), елаборира (*наиме*), егземплификује (*на пример, рецимо*) изводи закључке из њега или га резимира (*значи, дакле, према томе, речју* и др.) итд. (в. Велчић 1987; Пипер 2001; Кликовац 2008; Чудомировић 2009; 2015).

Предметни конектори, колико нам је познато, досад у сербокроатистичкој литератури нису били детаљније обрађивани. М. Велчић (1987) не издваја их као врсту, нити се о њима говори унутар неког од издвојених типова. Пипер (2001: 202–203) говори о маркерима *иначе* и *узгред* (*буди речено*) као сигналима завршетка одн. почетка дигресије. У својим истраживањима као маркере промене предмета издвојили смо конекторе *елем* и *него* (Чудомировић 2009), тј. *а* и *него* (Чудомировић 2015), а у вези са *а* и предлошке изразе *што се тиче* + ген. и *кад је реч о* + лок. (Чудомировић 2015: 235–243; 376–377). Прегледом *Разговорног српскохрватског језика* (РСХЈ) С. Савић и В. Половине (1989) као израз с овом функцијом издвојили смо и *е* (*сад(а)*). То укупно даје седам различитих маркера: *а*, *е* (*сад(а)*), *елем*, *иначе*, *кад је реч о* + лок., *него*, *узгред* (*буди речено*), *што се тиче* + ген.

У наставку рада испитаћемо употребу ових предметних конектора; конкретније, испитаћемо њихов синтаксички статус (да ли су нужно издвојени или не), позицију у којој се реализују, регистар за који су карактеристични, и прецизније одредити њихову прагматичку функцију (нпр. да ли уводи само одређену врсту предмета, нпр. дигресију, или не и сл.).

Корпус за ово истраживање формирали смо на следећи начин. Најпре смо издвојили све конекторе за које се у досадашњој литератури констатује да могу сигнализирати промену предмета, а затим смо примере употребе ових конектора ексцерпирани из текстова на порталу *Растко*, из онлајн архиве часописа *Време* и из РСХЈ. Тако издвојене примере затим смо анализирали према параметрима наведеним у претходном пасусу.

2. Конектори којима се сигнализира промена предмета

2.1. Конектор *а*

Најфреквентнији маркер промене предмета у нашем материјалу јесте конектор *а*. То није необично, јер сви напоредни везници сасвим уобичајено имају и конекторску употребу (тзв. надовезивачки везници, уп. Поповић 2008), а основна функција напоредног везника *а* јесте да обележи тематски дисконтинуитет, тј. промену теме у две координиране клаузе (в. Чудомировић 2015). Као конектор, *а* задржава функцију маркера тематског дисконтинуитета (с тим што губи граматичку улогу координатора), а та функција природно се проширује тако да може обележити не само промену теме између две реченице, него и промену предмета на прелазу с једног на други сегмент дискурса (по правилу већи од реченице). Може се, дакле, начелно разликовати конектор *а* као маркер промене теме на плану информативне структуре

клауза и конектор *a* као маркер промене предмета дискурса. Тако у примеру (1) конектор *a* обележава промену теме на плану информативне структуре реченице (претходна реченица говори о куглама, а наредна о плафону) унутар истог предмета разговора (саговорница О описује саговорнику И хотел у ком је боравио). За разлику од тога, у примеру (2), саговорница С конектором *a* сигнализира да мења предмет разговора – до тог тренутка предмет разговора била је одећа, а саговорник С својим питањем напушта тај предмет и прелази на нови – новогодишње планове.

(1) О: То је шарениш, а све што нема и метала и дрвета!

И: Претрпано.

О: Очај, то је очај. А замисли шарениш. Рецимо сад гледај трпезарију. Огромне неке кугле, висе као печурке, али огромне, једно метар и по можда / пречника. А плафон је браон, па бели они листови по драперијама. (PCXJ: 151)

(2) В: Не закопчава се. Ја имам исту такву кошуљу, само ... Могу ти рећи да је одлично.

Д: Много су лепе!

С: Бојим се да ће ти открити. (*смеју се*) Ја сам једну дебљу, једну тању. Добро, ако будеш тела још ... јави ...

В: Јавићу

(*смеју се*)

С: Е, тако да знаш, овај ... отприлике што је боље.

В: Оно што је ...

Д: Мало веће него ...

В: Није важан рођендан / главно да се скупимо.

С: А где ћете на Нову годину?

Н: Знаш шта, размишљала сам шта како, ово оно, лево десно. Ја сам Драгани предлагала да буде у кући и на крају // неће бити... У клубу ће бити / тако да нећемо бити код куће. (PCXJ: 125)

Иако је начелно јасна, ову границу у пракси није увек лако повући, јер се некад промена теме на плану информативне структуре клаузе може истовремено сматрати и увођењем новог потпредмета. А то је тако зато што није могуће недвосмислено утврдити који је то најмањи сегмент дискурса који може бити обједињен једним потпредметом. Рецимо, у примеру (1) основни предмет је изглед хотела у коме је боравила саговорница О. Међутим, није јасно колико се тај предмет даље може „дробити”, тј. делити на потпредмете. Могло би се рећи да унутар тог предмета постоји потпредмет – изглед трпезарије. Али да ли би, по истом принципу, требало и унутар тог потпредмета говорити о ужим потпредметима – изгледу кугли, изгледу плафона и изгледу драперија (или листова по драперијама)? Формално, то је сасвим могуће, али се интуитивно чини да нема много смисла дати статус засебног потпредмета садржају који се састоји од једне једине информације. У овом раду не можемо понудити никакво решење за овај проблем, а питање је да ли је то и начелно могуће, јер је сам појам предмета одн. теме неког дискурса у суштини интуитиван, што се види по томе што је неретко на питање шта је тема неког текста може понудити више различитих одговора (нпр. један уопштенији и други конкретнији), који би притом били приближно једнако прихватљиви. А надаље ћемо у овом раду, у недостатку неког боље утемељеног критеријума, сматрати да потпредмет мора обухватити бар једну независну клаузу.

У дијалозима конектор *a* често уводи питања, јер је постављање питања један од типичних начина промене (пот)предмета у разговору:

(3) О: Мени није јасно где спавају ове жене. Ова Цеца и она плава, висока, овог жена,...

И: Можда спавају у овој кућици испред.

Д: Да, сигурно.

И: Или спавају у овом хошку горе. Има једна кућица...

О: Кућица... А где је чика Лаки? У којој је он соби?

(4) В: Уморан сам, куцо.

Јеси гледала цртаћ?

О: Гледала сам цртани. Много је добар.

В: А шта ради бата Мићко?

О: Откуд ја знам. Цео дан сам код баке и деке. (PCXJ: 156)

Иако су сви досадашњи примери из разговорног језика, конектор *a* као сигнал промене предмета једнако је уобичајен и у писаном језику:

(5) Кочићев хуманизам, хришћанске провенијенције, експлицитан је и у тексту „Тавновање”. На поруку својих Планинаца: „Само реци, па ће се Бања Лука за тили час зацрљенети од нашије шалова и забијелити од нашије гуњева. Нека не мисли вртави Швабо – шта мисли!”, – утамничени Кочић је „отпоручио да ништа не чине јер” му [sic] „је било као да планинчад остају без отаца својих”.

Треба ли рећи да се тако не понашају револуционари?! А у зулумима Симеуна Ђака – где су најдоследније примењен загонетне речи [...] (П. Лазаревић, „Кочићев хришћански експресионизам”; *rastko.rs*)

(6) За извесне операције, а пре свега за операцију дељења, неопходно је имати јасан појам о предмету који треба да се дели. Ако не знамо када је Југославија настала, онда не знамо који њен унутрашњи поредак је меродаван. Да ли је она своје најстабилније одређење имала као краљевина СХС, па би онда, како неки данас све отвореније предлажу, конкурсну масу државе требало поделити између Срба, Хрвата и Словенаца, тј. између три најпјетентније републичке државе? А уколико би меродаван био АВНОЈ, са својим декларативним признавањем суверености свих југословенских народа, разлаз Југословена морао би имати форму одвајања народа. (З. Ђинђић, „Наивна формула распада”; *rastko.rs*)

У оба примера се унутар истог ширег предмета – а то је Кочићев хуманизам (5), тј. могући распад Југославије (6) – конектором *a* обележава прелазак са једног на други потпредмет, то јест, прецизније, са разматрања једног на разматрање другог Кочићевог текста (5) одн. са једног на други могући критеријум поделе Југославије (6).

2.2. Конектор *него*

И *него* као конектор може обележити промену предмета, као што се види из наредних примера. У примеру (7) Мирко прекида разговор о потрази за гробом Саве Савановића у јарузи да би увео други предмет – како набавити ствари неопходне да се вампир убије. У примеру (8) Раимунд тренутни предмет сматра непријатним, па зато жели да га напусти и најављује нови. У примеру (9) старац прелази са својих савета на захтев да добије храну. А

у примеру (10) један од учесника у разговору који се препричава престаје говори о заплешеној дроги да би прешао на конкретан предлог.

(7) Кад већ не могоше ништа више докучити од бабе, они се дигоше те одоше. Пошто су изишли на вратнице, рећи ће кмет Пурко:

– Није вајде, људи, баш нам ваља тражити ту јаругу, а?

– Ваља, јакако! – вели чича Мирко.

– Да се смиримо једном! – додаје Ђебо промукло.

– **Неро**[.] где ћемо наћи врана, непочишћена коња и воде ацијазме? – упита Мирко.

– Богами, јест! – рече Пурко. – То ће нам требати.

(М. Глишић, „После деведесет година”; *rastko.rs*)

(8) РАИМУНД: А сад грађани чувају малу децу, порашће, кажу, мала деца, саградиће нов Хамелн кад овај поједу пацови. Чувају децу к’о очи у глави. А пацови сваки час па по неког чалабрцу.

ВАЛДЕМАР: Што је то одвратно.

РАИМУНД: Аха, баш одвратно. **Неро**, да ми пређемо на веселије теме...

(М. Стојановић, *Пацоловац*; *rastko.rs*)

(9) – А куд си се ти запутио овим недоходним путем? – вели старац.

– Па, дедице, идем да окушам срећу.

– Е, синко, на добром си путу, јер ти идеш путем среће. Ако ме узаслушаш, бићеш и срећан и богат. Али има на том путу и великих препрека, мораћеш их савладати. **Неро**, већ три дана ништа нисам јео. Ако ме чиме послужиш, нећу ти одбити.

(„Вилински двор”, народна прича, у: В. Лазовић, *Ловац змајева, пријатељ вилењака*; *rastko.rs*)

(10) Каже да му је онда Беба Поповић рекао како ваља продати у иностранству „неких 700 кила хероина”, знаш оног из Комерцијалне банке, заплешеног 1996, што су га Јовица и Раде чували. Легија се, као, ужаснуо, јер се, као, гади дроге, али га је наводно Драгољуб с две речи уверио: „Они су нас бомбардовали осиромашеним уранијумом, а ми ћемо њима дрогу.” Каже и да му је Беба рекао како је та дрога замењена („швић-швић”) и да ниједна држава није луда да се одрекне тих пара (неких тадашњих 65 милиона марака, по београдској уличној цени; на Западу можда дупло више). **Неро**, да ли би он, Командант Легија, пристао да то уради као „државни посао”. Легија каже да му се допала идеја, као „освета малих људи” (за велике паре). (*Време*, бр. 702)

Иако у основи имају исту функцију, између конектора *него* и *а* могу се уочити и неке разлике. Најпре, *него* обележава нешто изразитији прекид него *а* – отуд га није могуће заменити са *а* у примеру (9), у ком садржај који следи непосредно иза конектора нема никакве везе са претходним сегментом курса. У осталим примерима нови предмет се уводи питањима одн. предлозима који следе непосредно за конектором, што је ситуација у којој се, као што смо видели, регуларно употребљава и конектор *а*. Ипак, иако је замена могућа, и у тим примерима *него* је упадљивији сигнал промене предмета, јер се са *а* може обележити и само промена на плану информативне структуре реченице.

Осим тога, чини се да конектор *него* имплицира и изванредан субјективни однос говорника према предмету који се напушта одн. уводи, што је, сматрамо у вези са синтаксичким и семантичким својствима везника *него*, на којима почива и конекторска употреба коју овде описујемо. Наиме, везник *него* има специфичну синтаксичку дистрибуцију – налази се у двочлавној конструкцији чији први члан мора бити негиран (а ако није, његов садржај се интер-

претира као порицање неког другог садржаја, уп. Танасић 2012; Чудомировић 2015), док се на семантичком плану садржај другог конјункта разуме као искључујућа алтернатива садржају који се негира у првом конјункту. На основу такве семантике лексема *него* развија функцију предметног конектора, и то конектора којим говорник имплицира да о претходном предмету више не треба говорити, јер постоји нешто што је важније ((7), (9), (10)) или пријатније (8), а у сваком случају – сврсисходније (‘не треба више говорити о томе, *него* о овоме’).

На крају, *него* је као предметни конектор карактеристичан за разговор: примери (7)–(9) представљају дијалоге; једино је пример (10) одломак из новинског текста, али не нарочито формалног, при чему је сегмент у ком је употребљено *него* заправо реконструкција дијалога. И ако би се употребио у монолошком писаном дискурсу, конектор *него* би му, сматрамо, давао неформални, разговорни тон, а његову употребу у формалном писаном тексту тешко је замислити.

Што се тиче формалних особина, конектор *него* употребљава се искључиво иницијално и парентетички (синтаксички је издвојен).

2.3. Конектор *елем*

За разлику од конектора као што су *а* или *него*, конектор *елем* специјализован је за посебну улогу – да означи повратак на предмет који је привремено био напуштен (уп. РСАНУ: *s.v. елем*; Чудомировић 2009). Њиме се, дакле, не може обележити сваки прелаз с предмета на предмет, већ крај дигресије и наставак основног предмета, тј. предмета чији је развој дигресијом био прекинут. Типичан је следећи пример из Матавуљеве приповетке „Амин” – Никола приповеда о путу по планини током ког је сазнао за Васину смрт; саговорници га прекину питањима о његовом односу с Васом, да би Никола, након што на та питања одговори, конектором *елем* сигнализирао да се враћа на прекинути предмет – догађаје у вези с Васином смрћу:

(11) [КОНТЕКСТ: Никола Шилчина препричава догађаје у вези са путем по планини и смрћу мештанина Васе.]

– Мени се ражали, јер сам с Васом живио као са рођеним братом, те се вратих с Јовандом...

– Јесте доста војевали заједно, – додаде њеки вршњак Николин.

– Јесте ли, стрико, крали заједно? – запита њеки младић.

– Јесмо, валај, синовче, и доста стоке покрали, и доста сокова појели, бог да га прости! – одговори Никола... – *Елем*, би што би, Васа сахранисмо и ожалисмо. (С. Матавуљ, „Амин”; *rastko.rs*)

Такви су и примери (12) и (13). У првом се приповедачево излагање о легенди да су Ошкоп и Пуздрак проадали душу ђаволу мора привремено прекинути да би читаоце упознао са личношћу фра-Анђела, који се ту први пут помиње; након што то учини, приповедач ће се вратити на основни предмет. У другом доктор из тек започетог основног предмета – разлог да позове саговорника у шетњу – прелази у дигресију (у којој се нижу разлози његовог одласка у село), чији крај (и повратак на основни предмет) сигнализира *елем*:

(12) [КОНТЕКСТ: У селу Затрнцима настала је легенда да су мештани и побратими Ошкоп и Пуздрак продали душу ђаволу.]

Побратими су знали за то причање и чешће су због тога сеирили. Поњеки пролазник чуо би оваки разговор: „Капитане, познајеш ли тога лупежа што пролази?” Капитан штекне. „Добро је, памтимо га!” вели Ошкоп или Пуздрак, а уплашени Загорац граби даље, крстећи се. Затрњачки парох, фратар фра-Анђел, који је мрзио све што му доноси бригу или одговорност, бјеше људина од педесет година, сав срастао у салу, те је с муком могао отслужити мису, а обамирао би кад би носио причешће каквом болеснику. Коњ фра-Анђелов бјеше такође грдосија. **Елем**, фра-Анђелу дојадеше запиткивања и наговјести о ђаволским старцима; особито досадни бјеху намјерници из даљних крајева. (С. Матавуљ, „Ошкопац и Била”; *rastko.rs*)

(13) Неколико дана послје тога, дође доктор као обично у кафану, али необично добро расположен. За вријеме наше партије он је пјевушио, добацивао досјетке, пријатељски задиркивао околне, који се, као свагда, наврсташе око биљара.

Послје игре, доктор ме позва у шетњу, с њеким изразом на лицу, који као да је знао: „Има велика новост.” И заиста одмах започе:

– Знате ли шта је ново?

– Да чујем! – рекох, а помислих у себи: доиста ће ми саопштити да се вјерио са племићком!

– Новост је та, – идем да божићујем у село, код својих.

Рекох немарно:

– Па то ће бити лијепо!

– Нијесам видео своје, осим Борила, ово је пета година. А чујем да је стара болешљива, а имам и њеког посла у селу. **Елем**, све је то за вас споредно, а главно је да вас позивљем као свога госта! (С. Матавуљ, „Доктор Ивановић”; *rastko.rs*)

По истом принципу, у следећем примеру из новинске колумне аутор започиње основни предмет – држање Бојане Лекић у време затварања Телевизије БК – али га одмах прекида да би подсетио на најважније чињенице из њене новинарске каријере, а затим са *елем* обележава повратак на основни предмет:

(14) Оне фамозне *радиодифузне ноћи* (у којој су све краве црне) када је програм БКТВ-а истериван из етра над Србијом уз помоћ полицијског кордона, сви су јасно уочили кога нема у и пред зградом Аероинжењеринга: упадљиво је недостајала Бојана Лекић, такорећи дојучерашња директорка и главна & одговорна уредница БКТВ-а, дугогодишња РТВ звезда антислобистичког отпора (а и шире), ономад романтично окрштавана као „икона независног новинарства”, сада у заслуженој пензији. Мислим, у пензији у статусу иконе, не у статусу звезде и осталог...

Елем, било је ових дана кулоарског и јавног запиткивања „куд ли се деде Бојана”, а било је богме и оних који су били ради да тим поводом нешто и одговоре [...] (*Време*, бр. 800)

Наведени примери међу собом се разликују по карактеру дигресије. У примеру (11), рецимо, место почетка дигресије јасно се може идентификовати – она се уводи питањима које постављају Николини саговорници, препознаје се као прекид тренутног предмета и очекује се да ће се тај предмет касније наставити. Исто тако, у примеру (12) дигресија почиње увођењем фра Анђела у приповедање; пошто је реч о новом лику. Међутим, у друга два примера тешко је недвосмислено одредити место у дијалогу одн. тексту на ком дигресија почиње. У овим примерима, заправо, дигресија се не уводи „одједном”, као засебан потпредмет / споредни предмет, већ настаје

постепеним развијањем, разрађивањем основног предмета у правцу којим се целокупан дискурс удаљава од оног што говорник или говорници сматрају његовим главним циљем.

Тако се у примеру (13) разлози докторовог одласка у село – није дуго видео своје, мајка му је болесна, има и другог посла тамо – природно повезују на информацију да он намерава да тамо иде, а његов саговорник (као ни читаоци приповетке) то место не препознају као промену у смеру разговора нити као некакав тематски скок или прекид. Тек кад говорник употреби маркер *елем* и настави исказ, постаје јасно да су за њега и његове комуникативне намере детаљи о стању у селу заправо споредни. Овде, дакле, није реч о промени предмета у правом смислу, већ пре о томе да унутар основног предмета постоје различити токови или елементи којима треба посветити пажњу, па се конектором *елем* сигнализира да су управо изнесене информације, иако у оквиру основног предмета, споредне у односу на садржај који следи и који треба третирати као главни ток дискурса. Слично важи и за пример (14) – аутор сматра да је потребно подсетити на важне моменте из каријере Бојане Лекић, али конектором *елем* показује да је то ипак пратећи елемент, „рукавац” у развоју основног предмета који је прерастао у дигресију, па је потребно јасно обележити повратак на његов магистрални правац.

Из свих наведених примера види се да је конектор *елем* увек синтаксички издвојен, а појављује се у иницијалној позицији. У нашем материјалу нема потврда за другачији положај, али померање из иницијалне у постиницијалну позицију у примерима које смо навели показује да ни постиницијални положај није увек неприхватљив, премда је знатно ређи (уп. *Би, елем, што би...; Фра-Анђелу, елем, дојадеше запиткивања...; Све је то, елем, за вас споредно...; Било је, елем, ових дана и кулоарског запиткивања...*).

2.4. Конектор *иначе*

Док конектор *елем* обележава крај дигресије, конектор *иначе* обележава њен почетак:¹

(15) У питању је нарочити монолитни систем градње – бетонски панели се слажу као домине, а потом се заливањем бетоном повезују у целину. Сваки панел настаје тако што се у мултифункционални алат лије бетон, еколошка изолација, поставља оквир за прозор, радијатор и арматура. Појединачни алат, који је налик на калуп, кошта око 6000 евра, тежи близу две и по тоне, а највећи део би се, по плану овог иноватора, производио у Србији. За изградњу стана од 75 квадрата потребно је око 60 оваквих алата, док би са њих 1000 било могуће изградити око 15 станова дневно. **Иначе**, Николићу је као инспирација за патент послужио традиционални принцип градње српском талпом.

Поред брзине приликом извођења радова, ова иновација је револуционарна и због својих изузетних еколошких одлика те и велике економичности. (*Време*, бр. 1051)

(16) После погибије кнеза Михаила власт у Србији приграбио је министар војске, Миливоје Петровић Блазнавац, за кога се тврдило да је био незаконити син кнеза Милоша. Раније је био огорчени противник Обреновића и као врло млад човек учествовао је у

¹ Пипер (2001: 202–203) наводи да *иначе* обележава крај, а не почетак дигресије, али ми за такву употребу нисмо нашли потврде.

бунама против њих, а онемогућио је 1848. год. њихово искоришћавање народног устанка. **Иначе** се истакао као добар и храбар борац у Книћаниној војсци против Мађара. После Милошева повратка био је затворен и бачен у немилост, али се иза његове смрти, заузимањем И. Гарашанина, који је имао доста сличан политички пут, нашао поново на првим местима. Вешт, окретан, и са доста способности, он је знао да се дигне до министарског положаја и да се одржи на њему, захваљујући разним утицајима. После Михаилове смрти он се, брзо и одлучно, ставио на чело војске и помоћу ње одмах дао извикати за новог кнеза младог четрнаестогодишњег Милана (рођеног 10. августа 1854.), унука Милошева брата Јеврема. (В. Торовић, *Историја Срба; rastko.rs*)

Проналазачева инспирација (15) одн. Блазнавчево ратничко искуство из 1848. (16) нису део основних предмета – а то су функционисање и намена Николићевог патента одн. Блазнавчев успон у војној и политичкој хијерархији – што се сигнализира конектором *иначе*. Лексема *иначе* у својој основној употреби модификује садржај клаузе чији је структурни део, а њена семантика припада временско-условном континууму (уп. *Данас је на терену, а иначе је у канцеларији; Морам платити рачун, иначе ће ми искључити струју* и сл.) – означава реалне или хипотетичке околности супротне онима у вишој клаузи или претходном конјункту ('у друго време', 'у супротном случају'). На таквој семантици почива и *иначе* као предметни конектор – уводи садржај који *би био* основни предмет у неком другом дискурсу или у некој другој прилици, док у конкретном случају представља мање важну информацију. А од лексеме *иначе* у основној употреби конектор *иначе* разликује се и по томе што је типично синтаксички издвојен, премда је могуће да остане укључен у структуру клаузе, као што показује пример (16).

Конектор *иначе* често обележава споредни садржај сасвим малог обима, који би се пре могао окарактерисати као узгредна напомена или податак него засебан предмет и који, на синтаксичком плану, чак не мора ни бити исказан клаузом, него апозитивном синтагмом:

(17) У уторак увече, око 19 часова, у центру Пожаревца одиграла се мучна сцена о којој читав град, **иначе** родно место председника Милошевића и његове супруге Мирјане Марковић, шапуће и дан касније. (*Време*, бр. 487)

2.5. Конектор узгред (буди речено)

С истом функцијом као *иначе* може се употребити и конектор *узгред* (*буди речено*):

(18) Тако ће, на парадоксалан начин, притисак сељака за исплату пшенице обезвредити цену пшенице – па је њима теоријски свеједно – или да пшеницу дају у пола цене, или да им она буде исплаћена у новцу чија је вредност преполовљена. (**Узгред буи речено**, изјава генерала Павковића да држава дугује војним резервистима око милијарду динара лепо илуструје цену војне „победе” на Косову – која је само по основу војничких дневница однела пола овогодишње жетве.)

При свему томе ваља се на изврстан начин „супротставити” оцени да је после НАТО бомбардовања индустрија порушена, али је зато наша перспектива у аграру који је очуван. Пољопривреда није уништена НАТО бомбама, али је пауперизована мерама економске политике (неко је морао платити десетогодишње војевање). (*Време*, бр. 446)

(19) проф. Радован Лалић пише: "... песма *Бранку Радичевићу* не може, по нашем мишљењу, бити увршена међу Његошева дела. Ту је песму први пут објавио Милош Мартиновић 1908. године у дубровачком часопису *Срђ* [...] Ништа више Мартиновић о тој песми не говори. Као што се види из овога, његова је аргументација врло слаба: као доказ за своје тврђење он употребљава један текст чију аутентичност такође треба доказати. **Узгред буди речено**, Мартиновић овде приписује Његошу један мотив који ниједан познавалац Његоша не може узети озбиљно; ако је Његош спевао песму Бранку Радичевићу, онда то свакако није учинио само због његовог порекла, ма какво оно било. Цео Мартиновићев чланак иначе написан је некритично и у једном тону који нимало не улива поверење. Нема, дакле, никаквих поузданих доказа да је песма *Бранку Радичевићу* Његошева; ни стил и метар у њој нису Његошеви. Стога сматрамо да би било неправилно укључити је међу његове списе." (М. Сибиновић, „Његошеве песме о песнику“;)

(20) Епизода почиње тиме што се учитељ Лај разболи, а његов пријатељ Ли долази да га посети и затиче жену и децу да плачу. – Ш-ш, тише, немојте реметити процес преображаја – каже им он. И затим наслонивши се на врата каже свом пријатељу који куња: – Како је чудесан Творац (*Тзо-ву че*)! Шта ли ће од тебе да начини касније? Можда јетру пацова, или ножицу неке бубе? (**Узгред**, Творац овде по већини тумача означава имперсоналне снаге природе или начело таоа, а у то време није још персонализован у небесника – *т'иен* – као што се то догађа касније у таоизму, али би и тумачење у духу античког грчког *демијурга* било легитимно). На то му болесни Лај каже.

У свим примерима конектор *узгред* (*буди речено*) могао би се заменити са *иначе*, али се чини да би он, за разлику од конектора *иначе*, увек морао бити синтаксички издвојен, не само у дужој (*узгред буди речено*) него и у краћој варијанти (*узгред*) (уп. **Узгред је Павковићева изјава илустрација војне „победе...“; *Узгред је Мартиновић овде приписао...; *Узгред се Творац овде сматра...*). Енклитику, дакле, може везати само прилог *узгред*, док с конектором *узгред* то није случај.

2.6. Изрази који су семантички/функционално блиски предметним конекторима

2.6.1. *Што се тиче* и *кад је реч о*

Посебан статус међу јединицама о којима говоримо имају предлошки изрази *што се тиче* + ген. и *кад је реч о* + лок. Наиме, ови изрази се, формално гледано, не могу сматрати конекторима, већ улогу конектора може играти само читава конструкција чији су они део. Другим речима, у примерима типа *Што се тиче другог захтева, сматрамо да је он оправдан, јер...* и сл. прелазак на нови потпредмет сигнализира се читавом конструкцијом *што се тиче другог захтева*, а не само изразом *што се тиче*, који, као ни било који предлог или предлошки израз, није ни могуће употребити самостално. Но ни целу конструкцију такође није могуће сматрати конектором, јер она има свој пунозначни део који варира од случаја до случаја. Реч је заправо о томе да је у дискурсу уместо конектора, у истој улози, могуће употребити различите изразе, синтагме, па и клаузе са пунозначним елементима; такве конструкције могу служити само томе да сигнализирају однос сегмента који следи према оном који му претходи, а могу истовремено и доприносити

садржају дискурса. Кад говоримо о предметним конекторима, њихову улогу могу имати разни искази попут *Да пређемо на следеће питање, Да кажемо нешто о једном другом проблему, Вратимо се накратко на претходну тему, Слушајте ову причу, Ја бих се осврнуо на оно о чему смо раније говорили* итд. У овакве изразе спадају и сви они са *што се тиче* и *кад је реч о*. Како је њихов број, као и број исказа попут оних које смо малочас навели, практично неограничен, нема много смисла пописивати их. С друге пак стране, предлошки изрази *што се тиче* + ген. и *кад је реч о* + лок. јесу функционалне јединице које служе да, у конструкцији са пунозначним делом који их допуњује, уведу нови предмет, па сматрамо да је оправдано осврнути се на њих тамо где се говори о предметним конекторима, без обзира на то што немају статус конектора, слично као што се, на пример, у вези са одређеним типом зависних клауза могу разматрати и предлошко-падежне конструкције које имају исту или сличну семантику.

Конструкције са изразима *што се тиче* и *кад је реч о* сигнализирају промену предмета, али је та њихова функција ограничена на један посебан случај, за који, колико нам је познато, није специјализован ниједан конектор. Овим конструкцијама се, наиме, по правилу уводи потпредмет који је претходно у дискурсу или експлицитно најављен или се, чак и ако није најављен, може очекивати. У овом погледу типична су следећа два примера са изразом *што се тиче*:

(21) Кругу критско-микенских симбола припада и представа „божанског ока” које је представљено на неколико вучедолских ваза, као и фигура једне мале столице (трона) израђене од печене земље.

Троугао с унутра затвореним оком непосредно намеће посматрачу свој симболичан смисао. На једном прстену из Вафија приказано је изнад сцене аграрног култа и једно „божанско око” у слободном простору. Сличне представе ока налазе се и на египатским надгробним стелама [...]

Што се тиче глиненог модела столице, њена култна измена је несумњива [...] (Д. Срејковић, *Искусства прошлости; rastko.rs*)

(22) У позоришну уметност Јовановић најпре улази као критичар и то врло млад. Са осамнаест година почиње да сарађује у *Малом журналу*, дневном листу без упадљиве страначке боје и широког информативног спектра. [...] Прву, четворочинску драму *Тако рече Заратустра*, предао је на анонимни конкурс Матице српске, 1903, као тек свршени матурант, а 1907, за само два дана написао је *Каријеру*, комедију у три чина, и њоме је, по свему судећи, завршио своју позоришну пустоловину. У међувремену настали су његови најуспешнији комади сродних, типично тематских наслова и готово трилогијског карактера: *Наш зет, Наши очеви* и *Наши синови*. [...]

Што се тиче званичне критичке процене Јовановићевих драма, и она је била у знаку парадокса [...] (М. Миочиновић, „Предговор” *Изабраним драмама* В. М. Јовановића Марамбоа; *rastko.rs*)

У примеру (21) помињу се два археолошка артефакта, да би се аутор затим усредсредео на интерпретацију првог од њих – представу „божанског ока”. Отуд читалац може очекивати да ће, по завршетку те интерпретације, као наредни потпредмет, уследити опис и интерпретација глинене столице. Аутор то и чини, а прелаз на тај најављени потпредмет сигнализира конструкцијом са изразом *што се тиче*. Слично је и у примеру (22), с једном раз-

ликом: у њему критичке процене Јовановићевих драма нигде у претходном тексту нису експлицитно најављене као потпредмет који треба очекивати, али се на основу општег знања, тј. на основу законитости жанра коме текст припада, зна да би се у њему морало наћи места за приказ односа критике према Јовановићевом делу. Зато се такав потпредмет сматра очекиваним, иако нигде није експлицитно најављен. Примери (23) и (24) илуструју одговарајуће случајеве са изразом *кад је реч о*:

(23) У појединим религијама налазимо различита схватања смрти, а често се и унутар исте религије могу наћи различита схватања смрти. Овде ћемо изложити четири схватања смрти у различитим религијским традицијама, која бацају различито светло на смрт. Ако се узму у обзир приближне старости појединих традиција, вероватно је схватање у Старом завету најстарије (ако се претпостави да је оно старије од VI века пре н. е.). Будистичко и таоистичком схватање су приближно из истог периода (око III в. пре н. е.), док је схватање хиндуизма (у *Махабхарати* и пуранама) најмлађе (крај старе и почетак наше ере). [...]

Кад је реч о таоизму, треба имати у виду да постоје одређене разлике између таоизма као филозофије и религије, посебно у каснијем развоју (почев од првих векова наше ере), кад се јавља идеал бесмртника. Овде ћемо се ограничити на таоистичку идеју рециклирања, која се – како смо већ рекли – јавља и у старозаветном начелу „прах-праху” и у будистичком „протоку-појавности.” (Д. Пајин, „Религијско и еколошко значење смрти”; *rastko.rs*)

(24) Вашингтон верује да ће кандидат демократске опозиције Војислав Коштуница на председничким изборима 24. септембра добити више гласова од садашњег председника СРЈ Слободана Милошевића, али да ће власт у Србији учинити све да покраде изборе; [...]

ИЗБОР ЈЕ ВАШ: Међутим, основни став који је ношен приликом сваког разговора јесте да су предстојећи избори ствар српског народа који ће сам изабрати хоће ли кренути путем демократије или наставити путем деспотије, да ли му је дража Европа и просперитет или сиромаштво и изолација. [...]

БУШ ИЛИ ГОР: **Кад је реч о** предстојећим америчким изборима, односно о томе какве би могле бити разлике у америчкој политици према СРЈ у зависности од тога победи ли Буш или Гор, чули смо од свих без разлике да ниједан од могућих председника сасвим сигурно неће имати никакве контакте с Милошевићевим режимом, а да ће америчке трупе остати на Косову, као и у Босни до даљег, без обзира на исход америчких избора. (*Време*, бр. 507)

У вези с овим изразима треба приметити да конструкције с њима немају нужно конекторску улогу, већ могу бити укључене у структуру клаузе, а по значењу и функцији блиске конструкцијама типа *у вези са* + инстр., *о* + лок., у зависности од конкретног контекста. Може се претпоставити да је оваква њихова улога примарна, а да се из ње, издвајањем конструкција с овим изразима из структуре клаузе у иницијалној позицији, развила конекторска употреба:

(25) То је, отприлике, дилема која се одмах јавља *кад је реч о* односу криминала и паравојних формација почетком деведесетих година прошлог века. Једно с другим иде нераздвајно. (*Време*, бр. 1315)

(26) Ваља додати и неколико напомена о транскрипцији, пре свега *што се тиче* примене постојећих правила у пракси. (Одбор за стандардизацију српског језика, „Закључак бр. 12”; *rastko.rs*)

Како се види, сви примери су из новинских или научних/академских текстова, а примера из разговорног језика (било из аутентичних свакодневних разговора, било из дијалога у књижевним текстовима) нема, што указује на то да су конструкције са изразима *што се тиче* или *кад је реч о* карактеристични за писани језик, и то, чини се, формални писани језик. Ово није необично – будући да уведе потпредмет који је претходно најављен (и који подразумева да обично постоји више потпредмета истог реда), они ће се појавити пре свега у оним облицима дискурса који су већег обима, претежно монолошки и за које је потребно да буду јасно и прецизно структурирани, а то су различити облици академског, медијског или административног дискурса.

2.6.2. *Е* и *е сад(а)*

У свакодневним, неформалним разговорима, промена предмета често може бити обележена речју *е* или спојем *е сад*. Узвик одн. експресивна речца *е* има многобројне функције – од дозивања до исказивања различитих субјективних/емотивних ставова (уп. значења у РСАНУ: 1. при дозивању; 2.а. при исказивању задовољства, усхићења, дивљења; 2.в. при изражавању злурадости, у ликовану; 2.г. при вајкању, жаљењу на нешто или због нечега; 3.а. при исказивању незадовољства [...]; 4.а. при подстицању, бодрењу; 4.д. при категоричком одбијању или одрицању нечега; 5.а. при потврђивању властитог ранијег исказа [...]; итд.). Чини се да у свим овим употребама ова речца/узвик служи да садржај који следи обележи као посебно значајан и да је та компонента битна и за њену конекторску улогу. У следећем примеру из РСХЈ саговорница З користи га да у разговор уведе нови предмет:

(27) В: Право да ти кажем сад могу и ја да се бацим мало у јурњаву, по целом Београду ради белих сандала.

З: Ја имам неке еспадриле које ћу да оперем тако, па ће ваљда бити светлије драп боје ако ми баш устреба ... и без нових ...

З: Хоћете пића?

Д: Доста бре! / Види кол'ко сипа.

В: Нећу, хвала.

З: Е, како ме Борислав данас изнервирао...

В: Што? (РСХЈ)

Конекторску улогу ове речи није лако раздвојити од њене употребе као општег маркера експресивности. У наведеном примеру, рецимо, може се тврдити да *е* служи да изрази емотивни однос говорника према садржају који следи (уп. значење 3.а. из РСАНУ у претходном пасусу). Да оваква идеја има смисла, показује то што би се у таквој функцији *е* могло употребити и да у наставку реплике нема никакве промене предмета (уп. нпр. *Е какви сте то гости кад ништа нећете!*). Међутим, помоћу *е* се може сигнализирати промена предмета и тамо где се не изражава емотивни однос говорника према садржају који следи (уп. нпр. *Е да вам причам сад нешто друго*). У наведеном случају се, дакле, обједињују две различите функције – изражава се емотивни (негативни) однос према садржају који следи и сигнализира се

прекид у предметној структури разговора. Ипак, у нашем материјалу налазимо само један пример за *e* које уводи нови потпредмет а да притом нема и експресивну функцију:

(28) Б: Миле и он, овај Миланче, онај / Миле. ... само нису увек седели заједно ... и дошла Зори [sic] поздраве се они и са Зором све скупа .. и овај, то вече, они тако с тим женама били. **Е** треће вече ми идемо у дискотеку са овим друштвом / нашим и видимо њих двојицу. Они седе у том дискаћу, знаш / седе / тамо / гледају ... (PCXJ)

Позиција овог маркера је увек иницијална, а синтаксички је издвојен.

Спој *e* и *сад* најчешће није експресиван и примарно служи да уведе сегмент дискурса којим се износи садржај који се доживљава као нека врста алтернативе претходном садржају (алтернативног развоја догађаја, алтернативне аргументације итд.), што је и основна функција конектора *сад* (уп. Чудомировић 2009). Спој *e* и *сад* може, међутим, у разговору обележити промену перспективе или активности, којом се уводи нови потпредмет, као у следећем примеру разговора између доктора и пацијента:

(29) Д: Мммхм, да. Кажи, је л' ти знаш од чега болујеш? Јеси до сада сазнао шта је и како је, Је л' имаш представу о томе шта је то?

П: Паа – јааа нешто – не знам – мислим, нешто у леђима прикљештено, живац, не знам, мислим, уопште не знам//

Д: Ммхм. (узима снимак, окреће га према светлу и гледа у њега) **Е**, сад види. Ова миографија што је рађена је то доста показала. Показала је да постоји укљештење живаца и да се, највероватније, ради о дизању те рскавичасте плочице, тог, што кажу пацијенти, дискуса. Јеси чуо за то?

П: Паа чуо сам.²

Овде се, дакле, не може говорити о промени предмета у правом смислу – доктор и пацијент остају у оквирима истог предмета, али се усредсређују на снимак и оно што он показује. Маркером *e сад* доктор скреће пажњу саговорника на овај нови потпредмет. Слично томе, у следећем разговору саговорница Б говори о виђању са познаницима Милетом и Миланчетом на летовању, а изразом *e сад* уводи нову епизоду у тој причи (прву реплику већ смо навели у примеру (28)):

(30) Б: Миле и он, овај Миланче, онај / Миле. ... само нису увек седели заједно ... и дошла Зори [sic] поздраве се они и са Зором све скупа .. и овај, то вече, они тако с тим женама били. **Е** треће вече ми идемо у дискотеку са овим друштвом / нашим и видимо њих двојицу. Они седе у том дискаћу, знаш / седе / тамо / гледају ...

З: Лове, а?

В: Нормално.

З: Ово било само један дан ...

Б: И видим ја ... Идем да виде они мене / али ми се направимио луди и ништа. / **Е**, **сада** пошто смо се тако испуцали треће вече се поново сретнемо у градској кафани, дал' је било вече или преко дана / и пријем ја Миланчету и кажем [...] (PCXJ)

² У транскрипцијама из PCXJ резез није коришћен на начин како се иначе користи у транскрипцији разговора – да значи незнатно подизање интонације карактеристично, на пример, за набрајање – већ као „уобичајен знак интерпункције” (в. Савић/Половина 1989: 87), па у примерима попут *e*, *сад* и *e, сада* није нарочито релевантан, јер није јасно да ли треба да означи кратку паузу или служи да одвоји партикулу од наставка, што се у писаном тексту често чини.

2.7. Резиме

Резултате анализе сажето приказујемо у следећој табели.

МАРКЕР	ФОРМАЛНА СВОЈСТВА		ПРАГМАТИЧКА ФУНКЦИЈА	РЕГИСТАРСКА ОБЕЛЕЖЕНОСТ
	ИЗДВОЈЕНОСТ	ПОЗИЦИЈА		
К О Н Е К Т О Р И				
а	+	само И	Сигнализира прелазак на нови предмет.	неутралан
<i>него</i>	+	само И	Сигнализира прелазак на нови предмет.	типичан за разговор; у писању доноси разговорни тон
елем	+	И, (П)	Сигнализира крај споредног предмета / дигресије и повратак на основни предмет, одн. крај споредног аспекта главног предмета и повратак на његов основни ток.	типичан за разговоре, неформалан; у писању доноси разговорни и неформални тон
иначе	(+)	И, П	Сигнализира почетак споредног предмета / дигресије или узгредне напомене унутар основног предмета.	неутралан

узгред (буди речено)	+	И, П	Сигнализира почетак споредног предмета / дигресије или узгредне напомене унутар основног предмета.	неутралан
Изрази семантички/функционално блиски конекторима				
што се тиче <i>кад је реч о</i>	+	И	Сигнализира почетак потпредмета који је претходно у дискурсу експлицитно најављен или га треба очекивати на основу општег знања или природе дискурса.	типичан за формални писани дискурс
	+	И		
<i>е</i>	+	И	Примарно служи за дозивање, изражавање емотивног односа, скретање саговорникове пажње, што може пратити и увођење новог предмета; ретко се појављује као маркер промене предмета без експресивне компоненте.	искључиво у неформалном разговору
<i>е сад(а)</i>	+	И	Примарно служи да уведе алтернативну аргументацију или алтернативни развој догађаја; ретко се појављује као маркер новог потпредмета без ове компоненте.	типичан за разговор; у писању доноси разноворни и неформални тон

Табела 1. Предметни конектори и њиха блиски изрази. (Објашњење симбола: + – издвојен; (+) – типично издвојен, али може остати укључен у структуру клаузе; И – иницијална позиција; П – постиницијална позиција; (П) – постиницијална позиција могућа, али ретка.)

3. Закључци

Резултати које смо изнели упућују на неколико закључака. Најпре, предметни конектори се међу собом могу диференцирати према специфичности предмета који уводе. Неки предметни конектори, попут *a* и *него*, општег су карактера – сигнализирају промену предмета независно од тога да ли је реч о потпредмету унутар истог ширег предмета, дигресији, преласку на потпуно нов предмет итд. Притом, и између ова два конектора постоје разлике, јер *a* једнако уобичајено обележава и промену теме на плану информативне структуре реченице, што с конектором *него* није случај. За разлику од конектора *a* и *него*, конектори *иначе*, *узгред* (*буди речено*) и *елем* специјализовани су за обележавање дигресије, при чему *иначе* и *узгред* (*буди речено*) уводе дигресију, док *елем* обележава њен крај и повратак на основни предмет.

Кад је реч о стилској одн. регистарској обележености предметних конектора, неки од њих карактеристични су пре свега за разговорни језик, а и кад се употребе у писању, тиме текст чине мање формалним и приближавају га говорењу; то важи за конекторе *него* и *елем*, као и за израз *e сад* (док је експресивна речца/узвик *e* карактеристична само за разговорни језик). Други су пак регистарски неутрални (*a*, *иначе* и *узгред* (*буди речено*)). Конектора који би (искључиво или претежно) били одлика писаног језика нема, али постоје изрази *што се тиче* и *кад је реч о*, помоћу којих се образују конструкције које служе да уведу најављени или очекивани потпредмет и карактеристичне су за писани језик (в. одељак 2.6.1). Чињеница да нема општих предметних конектора специфичних за писани језик може се објаснити тиме да су у писаном језику аутору за сигнализирање нових (пот)предмета на располагању не само лексичка *него* и различита графичка, типографска средства (величина слова и типови слога којима се издвајају наслови, нумерација итд.), док у говореном језику таквих средстава нема.

Полифункционалност је упадљива одлика већине испитиваних израза. Заправо, једино се за конектор *елем* може рећи да му је основна (и једина?) функција да обележи промену предмета. Све друге јединице примарно имају неку другу граматичку, или граматичку и семантичку улогу: *a* и *него* су напоредни везници који проширују своју употребу на домен текста (при чему *a* у томе задржава своју основну функцију – као везник примарно обележава промену теме, а као конектор промену предмета, док *него* као везник такву функцију нема); *узгред* и *иначе* у основној употреби су део структуре клаузе и имају прилошку вредност. *E* је узвик или експресивна речца, а спој *e сад* такође примарно има друге функције (уп. одељак 2.6.2). И за конструкције с изразима *што се тиче* и *кад је реч о* може се тврдити да примарно немају функцију конектора.

То значи да код већине конектора можемо говорити о њиховом развоју, тј. о процесу током ког се одређена јединица конвенционализује као конектор – од једне пунозначне речи попут прилога настају функционална реч попут конектора, или пак од једне функционалне речи као што је везник, настаје друга функционална реч – конектор. Питање за посебно истраживање је како

тачно у ком случају овај процес конвенционализације (а у случајевима где је конектор примарно нека пунозначна реч може се говорити и о граматикализацији) изгледа. Ипак, и на основу наше анализе јасно је да постоје две кључне одлике којима се реч са неком другом функцијом конвенционализује у конекторској улози, а то су издвајање из структуре клаузе (тзв. парентетичка употреба) и (пост)иницијални положај. Од конектора испитиваних у овом раду, само *иначе* не мора бити синтаксички издвојен, што указује на то да процес граматикализације овог конектора није довршен.

ИЗВОРИ

- РСХЈ** – S. Savić, V. Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike, Filozofski fakultet, 1989.
Портал *Растко* – www.rastko.rs
Архива недељника *Време* – www.vreme.com

ЛИТЕРАТУРА

- Велчић 1987:** Mirna Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb: Školska knjiga.
Кликовац 2008: Душка Кликовац, „О семантици текстуалних конектора у српском језику који се састоје од предлога месног значења и поименичене заменице *тај* (поред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога, при томе, према томе, иза тога, на то)”, *Зборник Матице српске за славистику*, 71, 177–193.
Мишковић Луковић 2006: Mirjana Mišković Luković, *Semantika i pragmatika iskaza. Markeri diskursa u engleskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet.
Пипер 2001: Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Beograd: Biblioteka XX vek.
Поповић 2004: Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
Поповић 2008: Љубомир Поповић, „Синтакса”, у: Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, 204–384.
РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: САНУ, 1957–.
Савић/Половина 1989: Svenka Savić i Vesna Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike, Filozofski fakultet.
Танасић 2012: Сreto Танасић, „Супротне реченице с везницима *него* и *већ*», у: *Из синтаксе српске реченице*, Београд: Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 166–180.
Фрејзер 1999: Bruce Fraser, „What are discourse markers?”, *Journal of Pragmatics*, 31, 931–952.
Фрејзер 2006: Bruce Fraser, „Towards a theory of discourse markers”, у: K. Fischer (ed.), *Approaches to Discourse Particles*, Amsterdam: Elsevier, 189–205.

- Чудомировић 2009:** Јован Чудомировић, „Речце као текстуални конектори у савременом српском језику”, *Књижевност и језик*, LVI, 3–4, 277–296.
- Чудомировић 2015:** Јован Чудомировић, *Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника и, на, те, а, али, него*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, [необјављена докторска дисертација].
- Шифрин 2003:** Deborah Schiffrin, „Discourse markers: Language, meaning, and context”, [у књизи] D. Schiffrin, D. Tannen and H. E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford: Blackwell, 54–76.

Jovan Čudomirović

ON DISCOURSE CONNECTIVES WHICH MARK TOPIC-CHANGE IN DISCOURSE

Summary

The paper deals with discourse connectives used to mark the change of topic (theme, discourse topic) and analyzes their syntactic properties and pragmatic functions using examples from both conversational corpus and written texts. Five different connectives (*a, elem, inače, nego, uzgred (budi rečeno)*) are analyzed, as well as some similar units (adpositions *što se tiče* and *kad je reč o*, interjection/particle *e*, connective *e sad*). The concluding section discusses possible classification of these expressions and suggests topics for further research.

САДРЖАЈ

Ана С. БАТАС АКЦЕНАТ ИМПЕРАТИВА ГЛАГОЛА (II).....	5
Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ О РАЗВОЈУ ЛЕКСИКОНА У НАСТАВИ ТВОРБЕ РЕЧИ.....	19
Душко ВИТАС БЕЛЕШКА О ЈЕЗИКУ КУЛИНАРСТВА.....	45
Снежана П. ВУЧКОВИЋ ТАБУ У ЛЕКСИЦИ ПОГРЕБНОГ ОБРЕДА СРПСКОГ ЈЕЗИКА	61
Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ Милош В. УТВИЋ КОРПУСНО ИСТРАЖИВАЊЕ ШИРЕЊА КОМПОНЕНТЕ <i>МУЛТИ</i> - У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ ДАНАС	73
Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ НЕКА МОГУЋА ТЕРМИНОЛОШКА РАЗГРАНИЧЕЊА У ТЕОРИЈИ ТЕКСТА: ХИПЕРТЕКСТ, ХИПОТЕКСТ, ПАРАТЕКСТ, ПСЕУДОТЕКСТ, КВАЗИТЕКСТ.....	87
Душка Б. КЛИКОВАЦ О ЗНАКОВИМА У ПРАВОПИСУ (1): ПОДЕЛА НА РЕЧЕНИЧНЕ И НЕРЕЧЕНИЧНЕ И ОДГОВАРАЈУЋА ТЕРМИНОЛОГИЈА.....	95
Цветана КРСТЕВ, Марија ПАНТИЋ КОРПУСНА АНАЛИЗА НЕКИХ ПРЕДЛОШКО-ПАДЕЖНИХ КОНСТРУКЦИЈА И ЊИХОВО ПРЕДСТАВЉАЊЕ У ЕЛЕКТРОНСКИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА	113
Александар М. МИЛАНОВИЋ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ СТВАРАЊА КОРПУСА СЛАВЕНОСРПСКИХ ТЕКСТОВА.....	137

Иван ОБРАДОВИЋ, Александра ТОМАШЕВИЋ, Ранка СТАНКОВИЋ, Биљана ЛАЗИЋ УВОЂЕЊЕ ДОМЕНСКИХ И СЕМАНТИЧКИХ МАРКЕРА ЗА ОБЛАСТ РУДАРСТВА У СРПСКЕ ЕЛЕКТРОНСКЕ РЕЧНИКЕ.....	147
Милан В. СТАКИЋ ОБЛИЦИ ФУТУРА I У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	159
Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ О КОНЕКТОРИМА КОЈИМА СЕ СИГНАЛИЗИРА ПРОМЕНА ПРЕДМЕТА ДИСКУРСА	175

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'373(082)
81'42(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (46 ; 2016 ; Београд)

Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене.

3 / 46. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд,
15-18. IX 2016. - Београд : Међународни славистички центар, 2017
(Београд : Чигоја штампа). - 192 стр. ; 24 cm. - (МЦЦ, ISSN 0351-9066)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Résumé; Summary; Zusammenfassung;
Резюме.

ISBN 978-86-6153-475-1

а) Српски језик - Лексика - Зборници

б) Анализа дискурса - Зборници

COBISS.SR-ID 243831052

